

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

**Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса**

**ІЄРАРХІЯ ЦІННОСТЕЙ НАСЕЛЕННЯ СХОДУ
ТА ПІВДНЯ УКРАЇНИ: ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ
АСПЕКТ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ**

Монографія

Київ
2021

УДК 323.1:316.752(477.52/7)

I 30

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України (протокол № 7 від 23 грудня 2021 р.)*

Рецензенти:

Капелюшний Валерій Петрович, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор.

Ляшенко Тетяна Михайлівна, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор політичних наук.

Явір Віра Анатоліївна, провідний науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, доктор політичних наук.

I 30 Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії : монографія / авт. кол.: В. А. Войналович (керівник, наук. ред.), В. Є. Єленський, О. Я. Калакура, В. О. Котигоренко, В. М. Кулик, Ю. О. Ніколаєць, Ю. М. Поліщук, М. Ю. Рябчук. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 344 с.

ISBN 978-966-02-9912-2

У монографії здійснено аналіз сутнісного змісту, стану та динаміки ціннісних орієнтацій населення Сходу та Півдня України, його суспільної поведінки і суспільних практик в умовах російської агресії. На основі використання широкої емпіричної бази, результатів досліджень соціологічних служб проаналізовано основні ідеологеми «Русского мира», головні канали їх поширення в Україні та способи адаптації до специфічних українських реалій, стан поширеності та динаміку національно-громадянських цінностей. Досліджено демографічний розподіл та еволюцію мовних ідентичностей і практик населення Сходу та Півдня України, динаміку релігійно-конфесійних переважень населення, особливості її характер етнокультурної політики в регіоні, поведінку та мобільність основних акторів етнокультурної сфери. Сформульовано рекомендації щодо розробки та реалізації стратегії суспільної консолідації. Книга розрахована на науковців, політиків, активістів неурядових організацій, усіх, хто цікавиться проблемами національного розвитку.

УДК 323.1:316.752(477.52/7)

© Колектив авторів, 2021

© Інститут політичних

і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021

ISBN 978-966-02-9912-2

DOI: 10.53317/978-966-02-9912-2

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCE OF UKRAINE

Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

**HIERARCHY OF VALUES OF THE
POPULATION OF THE EAST AND SOUTH OF
UKRAINE: ETHNOPOLITICAL ASPECT IN THE
CONTEXT OF RUSSIAN AGGRESSION**

Monograph

Kyiv
2021

UDC 323.1:316.752(477.52/7)

H 30

*Recommended for printing by the Academic Council of
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of
Sciences of Ukraine (minutes No. 7 of December 23, 2021)*

Reviewers:

***Kapelyshnyi Valeriy Petrovych**, Head of the Department of Ethnology and Local
History of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Doctor of History sciences,
Professor.*

***Lyashenko Tetiana Mykhailivna**, leading researcher of Kuras Institute of
Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, Doctor of Political Sciences.*

***Yavir Vera Anatoliivna**, leading scientific researcher of the Institute of State and
Law of V.M.Koretsky NAS of Ukraine, Doctor of Political Sciences.*

**H 30 Hierarchy of values of the population of the East and South of
Ukraine: ethnopolitical aspect in the context of Russian aggression :**
monograph / group of authors: V.A. Voynalovych (head, scientific editor),
V. Ye. Yelensky, O. Ya. Kalakura, V. O. Kotyhorenko, V. M. Kulyk, Yu.
O. Nikolaiets, Yu. M. Polishchuk, M. Yu. Ryabchuk. Kyiv : Kuras Institute
of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, 2021. 344 s.

ISBN 978-966-02-9912-2

*The monograph analyzes the essential content, condition and dynamics of value
orientations of the population of the East and South of Ukraine, its social behavior and
social practices in the context of Russian aggression. Based on the use of a broad
empirical base, the results of research by sociological services analyzed the main
ideologies of «Russian World», the main channels of their spread in Ukraine and ways
to adapt to specific Ukrainian realities, the prevalence and dynamics of national and
civic values. Demographic distribution and evolution of linguistic identities and
practices of the population of East and South of Ukraine, dynamics of religious-
confessional preferences of the population, peculiarities and nature of ethnocultural
policy in the region, behavior and mobility of the main actors of ethnocultural sphere
were studied. Recommendations for the development and implementation of a social
consolidation strategy have been formulated. The book is designed for scientists,
politicians, activists of non-governmental organizations, everyone who is interested in
the problems of national development.*

UDC 323.1:316.752(477.52/7)

© Team of authors, 2021

© Kuras Institute of Political
and Ethnic Studies

of the NAS of Ukraine, 2021

ISBN 978-966-02-9912-2

DOI: 10.53317/ 978-966-02-9912-2

ЗМІСТ

Передмова (Войналович В. А.)	7
<i>Розділ 1. Ціннісні орієнтації населення Сходу та Півдня України: науковий дискурс (Поліщук Ю. М.)</i>	12
<i>Розділ 2. «Русский мир», Slavia Orthodoxa і конструювання «одного народу»: взаємодія архаїчних ідеологій, цінностей та ідентичностей (Рябчук М. Ю.)</i>	67
<i>Розділ 3. Національно-громадянські цінності в структурі світоглядних переваг населення Сходу та Півдня України (Котигоренко В. О.)</i>	111
<i>Розділ 4. Мовні ідентичності, практики й настанови мешканців Сходу та Півдня України (Кулик В. М.)</i>	167
<i>Розділ 5. Південь і Схід в українському конфесійному регіоналізмі: траєкторії релігійно-суспільних орієнтацій, поведінки та переваг (Єленський В. Є.)</i>	204
<i>Розділ 6. Вплив медійного дискурсу на формування політичних цінностей населення Сходу та Півдня України (Ніколаєць Ю. О.)</i>	245
<i>Розділ 7. Ціннісні орієнтації мешканців Сходу та Півдня України на тлі російської агресії та культурної експансії (Калакура О. Я.)</i>	296
Відомості про авторів	336

CONTENT

Introduction (Voynalovych V. A.)	7
<i>Chapter 1.</i> Value orientations of the population of the East and South of Ukraine: scientific discourse (Polishchuk Yu. M.)	12
<i>Chapter 2.</i> «Russian World», Slavia Ortodoxa and the design of «one people»: interaction of archaic ideologies, values and identities (Ryabchuk M. Yu.)	67
<i>Chapter 3.</i> National-civic values in the structure of worldview advantages of the population of the East and South of Ukraine (Kotyhorenko V. O.)	111
<i>Chapter 4.</i> Linguistic identities, practices and instructions of population of the East and South of Ukraine (Kulyk V. M.)	167
<i>Chapter 5.</i> South and East in Ukrainian confessional regionalism: trajectories of religious and social orientations, behavior and advantages (Yelensky V. Ye.)	204
<i>Chapter 6.</i> Influence of media discourse on the formation of political values of the population of the East and South of Ukraine (Nikolaiets Yu. O.)	245
<i>Chapter 7.</i> Value orientations of the population of the East and South of Ukraine in the context of Russian aggression and cultural expansion (Kalakura O. Ya.)	296
The information about the authors	336

ПЕРЕДМОВА

Одним з незаперечних концептів сучасного науково-теоретичного дискурсу є визнання наявності у переважної більшості суспільного соціуму консолідуючої ціннісної парадигми не лише як детермінанти громадянської ідентичності, а й як важливого, основоположного чинника соціального буття, соціальної взаємодії, суспільних реформ, запоруки стабільного й успішного розвитку суспільства. Особливо це актуально для тих країн, які щойно стали на шлях демократичних перетворень, перебувають на стадії глибинних трансформацій, що нерідко супроводжуються посиленням ідентичнісних суперечностей і розколів.

Усталеності таких підходів щодо значимості цінностей значною мірою сприяли започатковані з другої половини ХХ ст. міжнародні проекти «Дослідження європейських цінностей» (European Valus Study, EVS), «Світове дослідження цінностей» (World Valus Survey, WVS) та «Європейське соціальне дослідження» (European Social Survey, ESS), до яких Україна долучилася з початку 2000-х років.

Сучасні суспільно-політичні та соціокультурні процеси в Україні зумовлюють потребу подальших зусиль щодо консолідації українського суспільства та формування громадянської ідентичності, що, з одного боку, є закономірним етапом державного будівництва, а з іншого, природною реакцією на російську агресію, окупацію Автономної Республіки Крим і частини Донбасу. Після Революції Гідності та з початком російської агресії проти України українському суспільству вдалося досягнути стану певного патріотичного консенсусу та усвідомлення спільної громадянської позиції, активізації ідентифікаційних процесів, що засвідчували й соціологічні опитування. Певні позитивні процеси, багато з яких мають цивілізаційний та світоглядний виміри, спостерігаються і у сфері етнонаціональних відносин. Вагомим є внесок громадян української та інших національностей у захист державної незалежності та територіальної цілісності України, у збереження й примноження її історичної, культурної та духовної спадщини. Національно-культурні товариства як частина грома-

дянського суспільства є впливовим чинником вітчизняного інтеграційного процесу. Важливою стороною громадянської інтеграції українського соціуму стало її наповнення україноцентричним змістом. Громадськістю були позитивно сприйняті певні кроки, пов'язані з посиленням уваги органів влади до етнополітичної сфери. Підвищенню ефективності державного етнополітичного менеджменту сприяли часткове оновлення й підготовка проєктів змін до законодавства у сфері міжнаціональних відносин та свободи совісті, зокрема «Концепції державної етнонаціональної політики», рішення про створення Державної служби з етнополітики та свободи совісті. Безумовно, ці та інші заходи державної влади сприяли незалежному залученню етнонаціональних спільнот до консолідаційних процесів, мобілізації їхнього інтегративного потенціалу.

Актуальність проєкту

Загальна логіка конструювання образу національної держави, характер і динаміка її інституційного розвитку мають специфічні форми свого втілення в різних просторово – часових та соціокультурних умовах. Зростаючі виклики та загрози глобальній, регіональній і суспільній цілісності та безпеці, що набирають сили в контексті нових – постмодерних – реалій сучасного світу, суттєво змінюють багато в чому ще традиційні уявлення щодо природи й чинників суспільного розвитку.

Наявні та потенційно можливі небезпеки для життєво важливих інтересів України гостро постали перед нашою країною і збіглися в часі з переломними моментами становлення національної держави. Українська трансформація поширює свій вплив на всі сфери суспільного життя, але чи не найбільше на свідомість людини. Це кардинально змінює людські уявлення про системоутворюючий чинник життєдіяльності суспільства: соціально-матеріальний чинник, що раніше був провідним, у цих уявленнях поступається місцем чиннику соціокультурному, психосоціальному. Саме цей процес ментальних змін й визначає складний і нелінійний характер української трансформації, взагалі, ціннісної консолідаційної парадигми, зокрема.

Державно-суспільні реформи, задекларовані новою українською владою, відбуваються сьогодні на тлі вкрай загостреної ситуації в країні, яка пов'язана з відсутністю очікуваних результатів цих реформ, критичною їх оцінкою з боку суспільства, наростанням протестних настроїв. Тенденція повернення до державної міфотворчості, особливо в контексті проголошених реформ (міфи) і їх реальних утілень зумовлюють суспільну недовіру, розчарованість та психологічну стомленість від політиканства і, як наслідок, дистанціювання громадян від суспільно значущих процесів, їх капсулювання у власному мікросередовищі. Це стає перешкодою для розвитку як державних, так і суспільних інституцій. На цьому тлі вкрай загострюються зловживання й маніпуляції ціннісною неоднорідністю суспільства.

Попри помітне патріотичне піднесення, зростання громадянського самоусвідомлення українців усіх національностей й усіх соціальних верств та їх консолідації як нації, що підтверджують моніторингові опитування 2014–2020 років, проблеми «розколу», поляризації українського суспільства і далі підживлюються фактами нереалізованих реформ, корупції, соціальної нерівності та несправедливості, породжуючи нові суперечності ідентичностей та лінії ціннісної конфліктності.

Подальше наростання кризових явищ в українському суспільстві, особливо ж на теренах Сходу і Півдня України, істотно посилюють окупація Криму та російсько-українська війна. На мешканців цих регіонів чиниться інтенсивна і цілеспрямована гібридно-окупаційна експансія РФ, яка супроводжується пропагандою «руського мира», «єдиного народу», «общей истории», «защиты православия» та «интересов соотечественников» тощо, включенням українських громадян у свій культурний простір. Як наслідок, відбувається загострення суспільного дискурсу щодо ключових цивілізаційних, світоглядних цінностей, мобілізація українофобських сил, продукування спроб розхитування міжетнічної злагоди, а відтак і загроз національній безпеці України як в економічній, суспільно-політичній, етнополітичній, так і в соціетальній сферах.

На тлі стратегічних перспектив щодо врегулювання збройного конфлікту на Сході України, питань децентралізації влади,

реформи місцевого самоуправління, завдань реінтеграції тимчасово окупованих поліетнічних регіонів України вельми важливе значення має винайдення спільних смислів та символів, що матимуть фундаментальне значення культурно-ціннісних засад життя суспільства та його консолідації як неодмінної умови збереження цілісності українського соціуму і держави.

Соціокультурні цінності, а особливо ж національно-громадянські, в структурі світоглядних переваг населення України та її регіонів належать до найпоказовіших індикаторів і, водночас, чинників інтеграції та консолідації українського соціуму. Їх наукове дослідження актуальне як у гносеологічному, так і в практично-політичному сенсі, позаяк верифіковане знання про їх поширеність і сталість важливе для осмислення ризиків і завдань державної соціально-інтеграційної політики, її адекватного оцінювання й підвищення ефективності.

У контексті цього гібридна російська агресія, пріоритетні вектори якої орієнтовані на східні й південні області України*, робить дослідження ієрархії соціокультурних цінностей серед жителів цих областей особливо значущим.

Цілі та завдання проєкту:

- дослідити й узагальнити основні концептуальні підходи наукового осмислення дискурсу ієрархії цінностей населення Сходу й Півдня України в умовах російської агресії;
- з'ясувати особливості процесу формування української політичної нації на Сході та Півдні України;
- дослідити характер і спроби політизації російської етнічності та проросійської «контрмобілізації»;
- розглянути політичні, воєнні та пропагандистські зусилля Російської Федерації, спрямовані на демонтаж української державності в регіоні;

* Розподіляючи області за регіонами, виконавці проєкту послуговувалися таким підходом: Схід – Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Харківська області; Південь – Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області.

– проаналізувати основні ідеологеми «русского мира», найбільш поширені в Україні (передусім на Сході та Півдні), головні канали цього поширення та способи адаптації до специфічних українських реалій;

– дослідити головні елементи традиційного українського антизахідництва, нативізму і панславізму;

– з’ясувати стан поширеності, сталості та динаміку національно-громадянських цінностей у структурі світоглядних переваг населення Сходу та Півдня України;

– проаналізувати особливості й характер етнокультурної політики в регіоні, поведінку та мобільність основних акторів етнокультурної сфери;

– дослідити демографічний розподіл та еволюцію мовних ідентичностей і практик населення Сходу й Півдня України, зв’язок між преференціями щодо мовної політики та інших аспектів політики ідентичності;

– проаналізувати динаміку релігійно-конфесійних преференцій населення регіону, їх кореляцію з національно-громадянськими цінностями;

– підготувати рекомендації для суб’єктів етнополітичної сфери стосовно досягнення оптимальної моделі їх взаємодії під час формування і реалізації стратегії суспільної консолідації.

Монографію підготовлено фахівцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України за результатами виконання наукового проекту «Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії» відповідно до результатів конкурсу наукових проектів у рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Соціокультурний простір України у формуванні національної стратегії: територіальні ідентичності, ідентифікаційні символи, ментальні практики» (затверджена розпорядженням Президії НАН України від 27.02.2019 року) та розпорядження Президії НАН України №239 від 28.04.2021 року.

РОЗДІЛ 1**ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ СХОДУ
ТА ПІВДНЯ УКРАЇНИ: НАУКОВИЙ ДИСКУРС**

Сучасний етап розвитку Української держави супроводжується досить складними трансформаційними процесами, пов'язаними з переоцінкою самих основ соціального та політичного життя, формуванням нової системи суспільних цінностей та нових механізмів соціальної комунікації. У цьому контексті нинішній стан українського соціуму залишає бажати кращого. Адже існують численні проблеми, які вимагають стратегічної переорієнтації суспільства на пошук внутрішніх механізмів самоорганізації та розвитку. До того ж, Україна фактично не припиняє болісно шукати ціннісні орієнтири свого подальшого розвитку. Це пояснюється як особливостями її історичного розвитку, так і тим, що вона розташовується в зоні міжцивілізаційних контактів і, як результат, перебуває під впливом різноманітних соціокультурних укладів. Це приводить до того, що Україна «зіштовхується з проблемою збереження своєї цілісності попри наявні відцентрові тенденції, викликані тяжінням представників різних соціальних груп та мешканців різних регіонів до орієнтації на зовнішні центри впливу. Тематизація й перетворення культурно-цивілізаційних відмінностей на чинник політичної мобілізації виступає джерелом напруги, що спричиняє суспільні розколи»¹. Як результат, у сучасній Україні надзвичайно актуальною є думка К. Клакхона, що криза нашої епохи – це криза цінностей, коли єдиною умовою побудови нових стабільних соціальних утворень є становлення нових, більш широких і більш складних відносин на основі цінностей².

¹ Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. С. 75.

² Kluckhohn C. Universal Values and Antropological Relativism. Modern Education and Human Values. Pittsburg, 1952. V. 4. С. 43

Зрозуміло, що й в Україні, яка розвивається в загальносвітовому контексті, проблема ціннісних орієнтацій є надзвичайно актуальною. Таку актуальність посилює й наявність певних орієнтаційних відмінностей залежно від регіону країни. Вони склалися історично під впливом тих режимів, що в різні часи панували на цих територіях, особливостей їхнього соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного життя. Особливо ці відмінності проявилися з розв'язанням Російською Федерацією гібридної війни проти України. У першу чергу це стосується Сходу і Півдня України.

Зазначимо, що на сьогодні існує значний масив наукової літератури з питань дослідження цих регіонів, як історичного, соціального й духовного феномену. Так, науковці Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського, Інститутом історії України НАН України підготували узагальнюючий бібліографічний довідник, що містить бібліографічні описи документальних видань та наукових праць, які висвітлюють історію Сходу і Півдня України як невід'ємного складника історії України від часів їхнього освоєння до сьогодення. Довідник репрезентує значний документальний масив, що відображає політичний, соціально-економічний, науково-освітній та культурний розвиток означених теренів. Недоліком цього видання є те, що у ньому відсутній опис значного масиву доволі цінних журнальних і газетних статей, збірників наукових праць, а також авторефератів дисертацій. Також у довіднику фактично не представлена література з проблем ціннісних орієнтацій населення цього регіону³. Все ж, як наголосив І. Гирич, ця праця «може бути поставлена в ряд великих українських бібліографічних проєктів»⁴.

³ Див.: Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. Т. 2 : Матеріали до бібліографії / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 944 с.

⁴ Гирич Ігор. Схід і Південь України: час, простір, соціум. Том 2. Матеріали до бібліографії. Київ : НБУВ, 2016. Сіверянський літопис. 2017. № 6 (138). С. 196.

Аналіз наукового дискурсу свідчить, що науковці узагальнювали й здобутки вітчизняних дослідників і щодо вивчення Півдня України⁵, насамперед, Криму⁶.

Потрібно зазначити, що на проблеми Сходу України звернули увагу й зарубіжні, західні дослідники (Г. Курояма, М. Студенна-Скруква та інші), здобутки яких проаналізували В. Котигоренко, О. Рафальський⁷, В. Коцур⁸. Відзначаючи головні недоліки підходів західних науковців, автори колективної монографії «Донбас в етнополітичному вимірі» наголошують, що вони досить часто «послугуються надто загальними історичними та політологічними схемами, не залучають необхідний фактичний матеріал, ... допускають необгрунтований відрив атрибутів певного значущого явища від чинників, якими зумовлюється існування цих атрибутів»⁹.

Враховуючи названі вище зауваги щодо наявного наукового доробку з питань Сходу і Півдня України, автор звертається до аналізу досліджень з проблем ієрархії цінностей мешканців цих регіонів і розпочинає його з праць, присвячених теоретичним аспектам ціннісних орієнтацій населення.

Цінність як теоретичний концепт

Біля витоків пізнання феномену цінностей стояв німецький філософ І. Кант, а саме поняття «цінність» увів до наукової термінології ще в середині ХІХ століття німецький філософ Рудольф

⁵ Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. С. 111–162.

⁶ Поліщук Юрій. Включення Кримської області до складу УРСР (історіографія проблеми). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2003. Вип. 23. С. 138–157; Ляшенко Олексій. Етнополітичний розвиток Криму в умовах незалежної України. До питання історіографії проблеми. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2003. Вип. 23. С. 138–179.

⁷ Див.: Котигоренко В., Рафальський О. Прикордоння епох і цивілізацій: регіональна ідентичність українського Донбасу в «західному» науковому дискурсі. *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць*. Київ, 2013. Вип. 78 (11). С. 309 – 315

⁸ Див.: Коцур В. Етнополітична специфіка Донбасу та її відображення в англomовній історіографії. *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць*. Київ, 2012. Вип. 62. С. 541 – 546.

⁹ Донбас в етнополітичному вимірі. Київ : ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 23.

Герман Лотце¹⁰. З того часу було опубліковано багато праць з цих питань. Так, лише за першу половину ХХ століття світ побачили 4 тис. книг та статей з проблем цінностей¹¹, які відрізняються великим розмаїттям підходів, дефінітивною неузгодженістю. А. Ручка в середині 1970-х років тільки у радянській науковій літературі нарахував понад 100 визначень цінностей¹². При цьому усі вони були чітко зорієнтовані на марксистсько-ленінські постулати. Аксиологічна тематика активно «обговорювалася» в рамках соціальної філософії, культурології, етики та естетики¹³.

З проголошенням незалежності України перед суспільством постало питання творення власної системи цінностей, яка б зуміла консолідувати український соціум задля подальшого його розвитку. Вже тоді науковці активно приступили до розробки цієї проблеми. Проте, на думку Я. Грицака, дискурсивним, тобто тим, що перемістилося у центр публічних дискусій, поняття «цінність» в Україні стало у 2006–2008 роках, актуалізоване усвідомленням того, що «Помаранчева революція зазнала краху і що в Україні не дійде до очікуваних змін. Ціннісний дискурс з'явився як реакція на цей крах, з потреби як зрозуміти причини поразки, так і сформулювати нову, позитивну програму реформ. Кульмінацією цього дискурсу став Євромайдан, котрий не випадково назвали Революцією Гідності або революцією цінностей»¹⁴.

Засадничим напрямом для розуміння феномену «цінність», «ціннісні орієнтації» є дослідження з теоретичного осмислення цього феномену. Зокрема, науковці намагалися розкрити сутність самого поняття «цінність». На думку М. Головатого, цінності – це

¹⁰ Бакиров В. С. Ценостное сознание и активизация человеческого фактора. Харьков : Изд-во при ХГУ Вища школа, 1988. С. 11 – 12.

¹¹ Бакиров В. С. Ценостное сознание и активизация человеческого фактора. Харьков : Изд-во при ХГУ Вища школа, 1988. С. 71.

¹² Ручка А. А. Социальные ценности и нормы (Некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа). Київ : Наукова думка, 1976. С. 123.

¹³ Подлесный М. Н. Проблемы «цінностей» в философии: история и современность. *Грані*. Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, Центр соціально-політичних досліджень, 2000. № 4(12). С. 94 – 96.

¹⁴ Грицак Ярослав. Цінності українців: pro et contra реформ в Україні. URL: <https://zbruc.eu/node/37721>

певні ідеї, погляди, за допомогою яких люди задовольняють свої потреби та інтереси¹⁵. Для П. Менцера, цінність – це те, що почуття людини диктує визнати важливішим над усім, і до чого можна прагнути, ставитися з повагою та визнанням¹⁶. М. Рокич визначає цінності як стійке переконання в тому, що певний спосіб поведінки чи кінцева мета існування має потенційне значення з особистого погляду, на відміну від протилежного чи зворотного способу поведінки або кінцевої мети існування¹⁷. На думку С. Возняк, В. Кононенко, цінністю можна вважати все те, що може цінувати особистість, що є для неї значущим і важливим¹⁸. О. Невмержицька вважає, що «цінність є закріпленням орієнтації людської свідомості на прагнення до будь-чого у прямій залежності від значущості цього щодо життєдіяльності людини». При цьому, «цінність постає найголовнішою умовою людського виробництва, вона приймає вигляд звичаїв, моральних норм, матеріальних і культурних благ, закріплюється у нормах права, догмах науки, а також динамічно відображає актуальність людського світу, що постійно змінюється у часі, з його ієрархією інтересів та потреб»¹⁹.

Більш розширено поняття «цінність» трактує Т. Бутківська. Вона вважає, що «цінності це, з одного боку, властивість того чи іншого суспільного предмета, явища, які задовольняють потреби, інтереси, бажання. Інакше кажучи, це соціально значущі уявлення про те, що таке добро, справедливість, патріотизм, любов, дружба тощо. Вони, зазвичай, не піддаються сумніву, але видозмінюються, є еталоном, ідеалом для людей. З іншого боку – це ставлення суб'єкта до предметів та явищ реальності, яке виражається ціннісними орієнтаціями, соціальними установками, якостями особис-

¹⁵ Див.: Головатий Н. Ф. Соціологія молодіжні : Курс лекцій. Київ : МАУП, 1999. 224 с.

¹⁶ Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці. Соціологія*. Вип. 213. Т. 225. С. 28.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Невмержицька О. М. Цінність як поняття: теоретичні основи. *Грані*. 2015. № 7 (123). С. 116.

тості. Тут вони виступають як певна структура особистості. Перший аспект суспільний, другий – особистісний²⁰.

Самчук З., даючи визначення поняттю цінності суспільства, наголошує, що це «бажані норми суспільства», та, аналізуючи взаємозв'язок між цінностями та ідеалами, доходить висновку, що цінності є віддзеркаленням суспільних ідеалів: «Суспільні ідеали засвоюються особистістю, і в якості “моделей належного” починають спонукати її до активності, в процесі якої відбувається їхнє предметне втілення; предметно ж втілені цінності, в свою чергу, виявляються основою для формування суспільних ідеалів і так далі по безкінечній спіралі». Дослідник підкреслює, що цінності не мають універсального, культурно-цивілізаційного й історичного значення. Тому одна і та сама цінність у різних суспільствах може мати інше смислове, а відтак і ціннісне навантаження²¹.

Узагальнюючи наявні підходи вітчизняних науковців до поняття «цінність», Ю. Пелех справедливо наголошує, що воно є предметом теоретичних досліджень багатьох наук: філософії, соціології, етики, естетики, історії, релігії, педагогіки, політології, економіки, психології тощо. Представники кожної науки по-своєму розглядають поняття «цінності», але більшість досліджень присвячена соціальним, демократичним, консолідуючим цінностям, що впливають не лише на функціонування людини в соціумі, а й на консолідацію українського суспільства²².

Не оминули увагою українські дослідники й функції, що виконують цінності в житті людини. Так, О. Невмержицька, вивчаючи функції цінностей через призму їхнього впливу на світогляд і діяльність людини, доходить висновку, що цінність є: умовою процесу життєдіяльності людини та етапом оформлення людського знання; однією із форм відображення дійсності, важливим

²⁰ Бутківська Т. В. Проблема цінностей у соціалізації особистості. *Цінності освіти і виховання: наук.-метод. зб.* / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ : АПН України, 1997. С. 27.

²¹ Самчук З. Ф. Наукова концептуалізація групового інтересу. *Суспільні інтереси в Україні: груповий вимір, зміст, шляхи узгодження: аналітична доповідь* / за ред. О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. С. 10.

²² Див.: Пелех Ю. Цінності і смисл як інтерпретація педагогічного суцього. *Вища освіта України*. 2009. № 3. С. 21 – 30.

чинником формування світогляду внаслідок своєї людиновимірності; виступає як інструмент або форма міжособистісних відносин у суспільстві, як сфера і спосіб пристосування людей до умов уже існуючої соціальної дійсності; певним алгоритмом і програмою творчої переробки суспільства, що безпосередньо впливає на характер і напрям його змін; способом передачі і репродукції матеріалів культури; джерелом і засобом створення нових культурних форм і типів культури взагалі²³.

Важливим елементом осмислення вітчизняними дослідниками феномену «цінність» є визначення ними такого поняття, як «ціннісні орієнтації», та його проявів у реальній практиці. Ці питання вивчали С. Матяж і А. Березянська. Вони дійшли висновку, що «ціннісні орієнтації – це певна сукупність ієрархічно пов'язаних між собою цінностей, яка ставить людині спрямованість його життєдіяльності... ціннісні орієнтації – це складне утворення, що вбирає в себе різні форми взаємодії суспільного та індивідуального в особистості, специфічні форми усвідомлення особистістю навколишнього світу, свого минулого, теперішнього і майбутнього, а також сутності свого власного “Я”». Джерелом їхнього формування є «сенсожиттєва активність особистості, що визначає рівень домагань особистості та її орієнтацію у процесі діяльності на досягнення конкретних цілей»²⁴.

Л. Долинська і Н. Максимчук вважають, що «наявність сформованої системи ціннісних орієнтацій забезпечує гармонію внутрішнього світу особистості, сприяє систематизації її знань, норм, стереотипів поведінки та самоствердженню особистості, реалізації соціальних очікувань»²⁵.

Практичне значення ціннісних орієнтацій конкретизує О. Целякова. На її думку, саме вони «визначають загальну спрямованість інтересів і прагнень особистості; ієрархію індивідуальних вподобань і зразків; цільові і мотиваційні програми; рівень вподобань; уявлення

²³ Невмержицька О. М. Цінність як поняття: теоретичні основи. *Грані*. 2015. № 7 (123). С. 116.

²⁴ Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці. Соціологія*. Вип. 213. Т. 225. С. 28.

²⁵ Долинська Л. В., Максимчук Н. П. Психологія ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2008. С. 12–14.

про дійсне і механізми селекції за критеріями значущості; міру готовності й рішучості до реалізації власного “проекту життя”»²⁶.

Не залишили поза увагою вітчизняні науковці й фактори, які впливають на формування ціннісних орієнтацій. На думку Л. Савченка і В. Сластьон, це ідеологічні установки, якості особистості, життєві цілі, релігійні переконання, матеріальне забезпечення тощо²⁷.

Як бачимо, цінності, ціннісні орієнтації надзвичайно широкі поняття, але єдиного підходу їхньої класифікації у сучасних наукових дослідженнях не існує. Різні наукові напрями пропонують свої критерії класифікації. Філософи поділяють цінності на релігійні, етичні, естетичні, логічні й економічні. Соціологи, які розглядають цінності як нормативи або регулятори діяльності, виділяють цінності-норми, цінності-ідеали, цінності-цілі, цінності-засоби. Психологи, у яких цінності структуруються за предметом або змістом об'єктів, на які вони спрямовані, виділяють соціально-політичні, моральні, економічні, суспільні, цінності соціальних груп, колективні й індивідуальні.

Узагальнити усі ці підходи намагалися С. Матяж і А. Березянська. Згідно із запропонованою ними класифікацією цінності поділяють на: 1) абсолютні – доброта, любов, правда, справедливість, гідність, свобода, чесність; 2) національні – патріотизм, національна гідність, державотворчі устремління, історична пам'ять, прагнення до єдності; 3) громадянські – права і свободи, обов'язки, соціальна гармонія, повага закону; 4) сімейно-родинні – подружня вірність, турбота про дітей, стосунки у сім'ї, пам'ять предків; 5) особистісні – риси характеру, поведінка, стиль приватного життя²⁸.

Ціннісні орієнтації виконують цілу низку функцій: долучають індивіда до норм суспільства, сприяють самовизначенню особистості, реалізації здібностей та забезпечують гармонію її внутрішнього світу. Тому саме від них багато в чому залежить стабільність суспільства, міць держави.

²⁶ Целякова О. М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2009. Вип. 38. URL: http://zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_38_22.pdf.

²⁷ Савченко Л., Сластьон В. Вивчення ціннісних орієнтацій сучасної студентської молоді. *Рідна школа*. 2005. № 8. С. 39.

²⁸ Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці. Соціологія*. Вип. 213. Т. 225. С. 29.

Одним із важливих дослідницьких напрямів стало дослідження ціннісних орієнтацій українців. Аналіз доробку вітчизняних дослідників свідчить, що більшість з них поділяють точку зору С. Гантінгтона, який відносить Україну до «розколотих» цивілізацій, оскільки вона перебуває на перехресті трьох великих цивілізаційних просторів – західноєвропейського, євразійського та ісламського, через що в українському суспільстві яскраво проявляються розходження щодо відповідних ціннісних орієнтацій²⁹. Розвиваючи цей посил, І. Бредун наголошує, що «в Українській державі є три основні шляхи ціннісних орієнтацій. Перший із них можна позначити як орієнтація на “Захід”. У наш час її часто називають євроатлантичним вибором. Ідеться про зближення в тих чи інших формах з країнами європейської цивілізації, послідовне входження до європейського культурного простору. Другий можна позначити як вибір євразійський. Цим шляхом розвивається Росія, яка значною мірою протиставляє себе Європі. Третій шлях можливий лише теоретично – ні Європа, ні Євразія»³⁰. На основі цього автор доходить висновку, що реальних шляхів є лише два – євроатлантичний і євразійський. Але у виборі між ними є багато питань. Зокрема, він вважає, що проблемним залишається питання про те, якою мірою Україна може вважатися частиною євразійської цивілізації або, навпаки, якою мірою вона не належить до цієї цивілізації, а навпаки, є і була одним із варіантів цивілізації європейської. Аналіз цих та інших чинників, який провели науковці, засвідчує «розбалансованість ціннісно-нормативної системи» у значної кількості населення України³¹. О. Пашкова пояснює це тим, що, «з одного боку, транзитна модель соціальної поведінки (населення України – Ю. Поліщук) вийшла за межі традиційного конформізму, а з другого – вона ще не відповідає потребам нової системи цінностей, орієнтованої на свободу вибору і прагматизм, а

²⁹ Див.: Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций. *Полис*. 1994. № 1. С. 33–48.

³⁰ Бредун І. В. Євразійство і цивілізаційний вибір сучасної України. *Гуманітарний часопис*. 2011. № 2. С. 36.

³¹ Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. *Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016 р.* Київ: Центр Разумкова, 2016. С. 63.

факт відсутності сформульованої національної ідеї як масово шанованих в суспільстві цінностей, норм і пріоритетів поглиблює цей процес»³².

На межі теорії та практики знаходиться праця Н. Кононенко «Політичний інструментарій формування цінностей, що об'єднують українців». У ній авторка ставить питання, «що не так з нашим суспільством, чому прагнення динамічних змін не стає центром ціннісного світу українців?». Причину цього вона знаходить у тому, що ціннісні прагнення демократії, свободи гідності, справедливості не збігаються з інструментарієм їх досягнення: «українці переважно все ще перебувають у зоні впливу традиційних цінностей – цінностей виживання»³³.

Н. Кононенко пов'язує питання спільних цінностей, їхньої генези з «об'єднуючою ідентичністю» і наголошує, що криза ідентичності, яка має місце в Україні, впливає на «розколи суспільної свідомості на ціннісному рівні по лініях “європейські – азійські цінності”, “радянські цінності – ліберально-демократичні цінності”, “радянські цінності – традиційні українські цінності”, “націоналістичні цінності – західні ліберальні цінності”»³⁴. Враховуючи цю ситуацію, авторка намагається дати відповідь на запитання: «як інструментально прискорити еволюцію цінностей українців у напрямі зростання пасіонарної, постматеріальної складової?». Один з таких механізмів вона вбачає у «підштовхуванні» громадян до усвідомленого ухвалення оптимальних рішень, яке повинна робити як Українська держава, її інституції, суспільство, так і Захід, його фінансові та політичні інститути³⁵.

³² Пашкова О. Б. Соціально-політичні фактори консолідації українського суспільства. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2012. Вип. 5 (61). С. 63.

³³ Кононенко Н. В. Політичний інструментарій формування цінностей, що об'єднують українців. *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми ресурси. Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди*. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 364.

³⁴ Там само. С. 368.

³⁵ Там само. С. 379.

Цікавими у цьому контексті є праці Ю. Поліщука «Ціннісні орієнтири як фактор суспільної консолідації»³⁶ і «Зміни ціннісної структури та їхній вплив на консолідацію суспільства»³⁷. У них автор аналізує місце і роль ціннісних орієнтацій у процесах консолідації українського суспільства.

Комплексним дослідженням щодо теоретичного осмислення концепту «суспільних цінностей» є колективна монографія «Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах». У ній досліджується система політичних цінностей населення України, їх структура, регіональна специфіка. Розкриваються методологічні та теоретичні основи їх аналізу й корегування в ціннісно розколотому українському суспільстві³⁸. Особлива увага звертається на такі цінності, як демократія, права, свободи, політична відповідальність, конституція, право, закон і т. д. і наголошується, що вони повинні увійти до переліку першочергових життєвих цінностей³⁹. При цьому у монографії аналізуються причини «розколотості» українського суспільства: «старі цінності життя співіснують з новими, вони (тобто старі) не були рішуче відкинуті внаслідок повстання, збройної боротьби. Представники колишнього режиму мають усі можливості для пропаганди тоталітарних цінностей, встановлення пам'ятників диктаторам. До них долучаються представники кримінальних і напівкримінальних структур, які мають великий вплив в Україні і не зацікавлені у цінностях демократичної, правової держави. Тобто, в країні є реальний ґрунт ціннісного розколу, зіткнення

³⁶ Див.: Поліщук Ю. М. Ціннісні орієнтири як фактор суспільної консолідації. *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Збірн. наук. праць* / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 386 – 407.

³⁷ Див.: Поліщук Юрій. Зміни ціннісної структури та їхній вплив на консолідацію суспільства. *Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства* / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, М. Рябчук. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 97 – 120.

³⁸ Див.: Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / за ред. М. І. Михальченка. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 336 с.

³⁹ Там само. С. 7.

різних систем політичних і економічних цінностей. Відіграє свою роль і аморальність частини населення, яке бере участь у фальсифікації виборів, торгує голосами, продається через бідність. У суспільстві аморальність, корупція стали нормами і не сприймаються як негативне явище»⁴⁰. Цікавим є аналіз потенціалу політичного міфу для формування нової ціннісної системи в сучасній Україні та її впливу на здійснення прогресивних суспільних змін⁴¹. Понад те, автори монографії не обмежуються аналізом теоретичних аспектів проблеми, а й здійснили спробу політичного прогнозу процесів трансформації ціннісних орієнтацій в умовах курсу України на європейську інтеграцію.

Цікавою є аналітична доповідь «Суспільні інтереси в Україні: груповий вимір, зміст, шляхи узгодження», підготовлена науковцями ІПіЕНД, у якій порушуються питання співвідношення цінностей та інтересів. У I розділі цієї аналітичної доповіді, розкриваючи «наукову концептуалізацію групового інтересу», З. Самчук підкреслює, що «інтереси завжди є носіями цінностей, а цінності є смисловими інваріантами інтересів і водночас їхньою основою». При цьому він наголошує, що інтереси і цінності є «особливими продуктами духовної діяльності людини». Вони пов'язані між собою, оскільки ціннісне сприйняття дійсності породжує мотивацію дій і вчинків, заснованих на потребах та інтересах людей⁴².

Проаналізувавши структуру групових інтересів в українському суспільстві, їхню об'єктивно-історичну суперечливість, політико-правові механізми їх узгодження, автори дійшли висновку, що в уявленнях людей існують розходження між потребами і цінностями. Вони зумовлені об'єктивними суперечностями між

⁴⁰ Див.: Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / за ред. М. І. Михальченка. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 4.

⁴¹ Там само. С. 228.

⁴² Самчук З. Ф. Наукова концептуалізація групового інтересу. *Суспільні інтереси в Україні: груповий вимір, зміст, шляхи узгодження. Аналітична доповідь* / за ред. О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. С. 9 – 10.

різними інтересами, навколо яких відбувається згуртування індивідів у групи за інтересами. Індивідуальні, групові, корпоративні інтереси є даністю кожного суспільства. Саме тому побудова гармонійного і солідарного суспільства перебуває в безпосередній залежності від якомога повнішого задоволення інтересів усіх і кожного. У висновках автори доповіді застерігають: «Суспільство, в якому єдність інтересів дискредитована владно-управлінською вертикаллю, не має перспектив на майбутнє і, як правило, або стає легкою здобиччю сусідів, або взагалі деградує до хаотичного стану»⁴³.

Наведений вище аналіз доробку вітчизняних науковців з дослідження феномену «цінність» засвідчує, що ними пророблена значна робота щодо його вивчення. Та все ж варто зазначити, що поза їхньою увагою залишився такий важливий аспект, як регіональна специфіка, особливості та відмінності ціннісних орієнтацій українського соціуму, що, з огляду на складність як глобальних, так і вітчизняних суспільно-політичних процесів, є вельми актуальним.

Дослідження науковцями чинників формування ціннісної парадигми населення Сходу та Півдня України

Аналіз регіонального життя передбачає як свою передумову у'явлення про суспільний простір об'єкта, який досліджується. Без таких знань дослідник не буде мати системи координат і точки відліку в цій системі для того, щоб сформувати своє бачення про регіон. Саме тому праці, в яких розкриваються особливості соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного життя, суспільної свідомості населення, його історичної пам'яті, геополітичних і цивілізаційних орієнтирів, є обов'язковою складовою дослідження ціннісних орієнтирів населення того чи іншого регіону України.

Цей блок ми розпочнемо з аналізу дискурсного поля Сходу України, а саме з Донецької та Луганської областей, оскільки

⁴³ Самчук З. Ф. Наукова концептуалізація групового інтересу. *Суспільні інтереси в Україні: груповий вимір, зміст, шляхи узгодження. Аналітична доповідь* / за ред. О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. С. 9 – 10.

значна частина літератури з цього питання присвячена саме їм. Визначаючи головні дефініції, звернено увагу, насамперед, на назву регіону. Автор використовує словосполучення «Схід України», але в працях, що присвячуються означеним питанням, активно впроваджено і такі терміни, як «Донбас», «Донецька земля», «Донбаський регіон» тощо. Потрібно зазначити, що науковці намагалися до певної міри уніфікувати використання цих назв і, навіть, відмовитися від використання терміна «Донбас». Так, до цього закликала О. Стяжкіна, яка вважає термін «Донбас» суто радянською пропагандистською конструкцією, що зводить регіон тільки до шахтарства (буквально Донецького кам'яновугільного басейну)⁴⁴. Цю думку поділяє і А. Портнов, який вважає, що «ні Донецька, ні Луганська області не є економічно, мовно чи релігійно монолітами. До їхнього складу входять і промислові агломерації, і Приазов'я з особливою історією грецької та болгарської колонізації, і переважно українськомовні села Слобожанщини». З цього він доходить висновку, що само по собі слово «Донбас» є метафорою, надто часто вживаною для позначення неіснуючої культурної або політичної групи «донецьких»⁴⁵. На нашу думку, такий підхід є виправданим. Але більшість дослідників усе ще послуговується термінами «Донбас», «Донбаський регіон» чи, навіть, «Донецька земля», що ми далі побачимо, коли будемо аналізувати праці з історії цього регіону.

Схожі розбіжності у підходах до назви регіону ми спостерігаємо і щодо Півдня України. Аналіз свідчить, що раніше у російському імперському, а потім і радянському історіописанні, а тепер і в модерному російському науковому дискурсі активно використовувалася і використовується назва «Новоросія». Як наголошують Г. Турченко і Ф. Турченко, цей новий-старий

⁴⁴ Стяжкіна Елена. Донбасс не вернется в Украину, потому что Донбасса не существует. URL: <https://reinvent.platfor.ma/elena-styazhkina/>

⁴⁵ Портнов Андрей. Как начиналась война на Востоке Украины, или почему Харьков и Днепропетровск не стали Донецком и Луганском. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1769-andrej-portnov-kak-nachinalas-vojna-na-vostoke-ukrainy-ili-pochemu-khar-kov-i-dnepropetrovsk-ne-stali-donetskom-i-luganskom>

смысл до цього дискурсу додав експансіоністський проєкт «Новоросія», котрий «освятив» криваві воєнні та політичні події 2014 – 2015 років⁴⁶. Вітчизняні ж науковці, як наголошує О. Ясь, в означенні цього регіону активно використовують термін «Південна Україна»⁴⁷.

Потрібно зазначити, що проблеми Сходу і Півдня України досліджували історики, політологи, етнополітологи, соціологи, економісти. Аналіз накопиченого матеріалу розпочнемо з загальних праць, які висвітлюють головні чинники формування ціннісних орієнтацій населення: соціально-економічні, суспільно-політичні, культурні, демографічні, міграційні. Комплексною працею є колективна монографія науковців Інституту історії України НАН України «Схід і Південь України: час, простір, соціум», що присвячена теоретико-методологічному обґрунтуванню нових просторово-часових підходів до дослідження регіональної специфіки Сходу і Півдня України. У полі зору авторів – історичні витоки диспропорцій і асиметрій розвитку цих регіонів, глибинні причини незбігу політичних орієнтацій, ментальності та історичної пам'яті їхніх мешканців⁴⁸.

Основи ж наукового вивчення Сходу України заклав ще Д. Багалій і без його досліджень неможливо уявити продуктивне пізнання історії формування та розвитку східних теренів України. Зокрема, у праці «Історія Слобідської України» він показав механізми формування цього українського регіону, його внутрішній територіальний поділ, еволюцію його соціальної структури, умови життя населення, його побут, світогляд тощо⁴⁹. Історія регіону активно досліджувалася у радянську добу, але ідеологічна заанга-

⁴⁶ Турченко Ф., Турченко Г. Проєкт «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. С. 146–148.

⁴⁷ Див.: Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. С. 111 – 162.

⁴⁸ Див.: Схід і Південь України: час, простір, соціум. В 2 т. Том 1: Колективна монографія / відп. ред. В. А. Смолій. НАН України, Інститут історії України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 378 с.

⁴⁹ Див.: Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2019. 400 с.

жованість тих праць, за певної міри, знівельовала їхнє значення. Адже, як влучно підмітили С. Кульчицький і Л. Якубова, у цих працях «Донбас – “Всесоюзна кочегарка”... парадна вітрина радянського способу життя та втілення торжества лєнінської національної політики»⁵⁰.

Лише в роки державної незалежності ситуація істотно змінилася. Дослідники повернулися обличчям до тих проблем і до того фактажу, які раніше були заборонені. До того ж змінився і сам регіон та його місце в економіці України, його роль в її суспільно-політичному житті. Відбувся «перехід зі світу суботників/недільників, дощок пошани, свят шахтарської слави, рекордів, орденів і медалей до реалій первинного накопичення капіталу, “стрілок”, варварської приватизації, копанок, безгрошів’я і безправності... Нині Донбас – це не лише зона найгострішого в новітній історії України конфлікту, це – оптика, яка унаочнює фатальні помилки української та радянської влади. В якісно новому світлі кризь неї постають вузлові проблеми українського державо- й націотворення, регіональної, соціальної та національної політики; політики історичної пам’яті; світової політики...»⁵¹. Потрібно зазначити, що С. Кульчицький і Л. Якубова охарактеризували й праці дослідників, які уже в роки незалежності вивчали історію власне Донбасу. На їхню думку, вони більш критично поставилися до предмета дослідження, але досить часто частина з них впадала в іншу крайність, показуючи його «покручем, покаліченим русифікацією». При цьому як одні, так й інші, «хоча й з різних причин, не бачили в Донбасі ані історичного, ані культурного феномена, розглядаючи цю територію та відповідний їй соціум як предмет реалізації певної державної доктрини»⁵².

Яскравим прикладом нових можливостей дослідження регіонів з відновленням незалежності Української держави є монографія уже названих учених С. Кульчицького та Л. Якубової «Триста

⁵⁰ Кульчицький Станіслав, Якубова Лариса. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. С. 14.

⁵¹ Там само. С. 5.

⁵² Там само. С. 14.

років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини». Уже сама її назва вказує на комплексний характер дослідження, пошук відповідей на складні й неоднозначні питання: «Що таке Донбас?», «Де він взявся?», «Чому він такий?» і «Що з ним робити?». Шукаючи відповіді на них, автори проаналізували особливості політичного, соціально-економічного, етнокультурного розвитку Донбасу в роки нового і новітнього часу, розкрили обставини колонізації Сходу України, появу на теренах регіону представників різних етнічних груп, їхню участь у його господарському освоєнні, етнокультурну взаємодію та суперечності, які вони генерували. Цікавими є підходи авторів до висвітлення процесів радянзації та русифікації населення Донбасу, перемелювання його мешканців через жорна тоталітарної машини. На думку авторів, це було спрямовано на заміну всіх складників традиційного світогляду місцевих мешканців штучними радянськими відповідниками, на формування нової «донбасівської масової свідомості»⁵³. Свою працю С. Кульчицький і Л. Якубова завершують висновком, що «трьохсотлітня подорож Донбасу в пошуках сенсу існування добігає кінця. Ситуація, в якій Донбас ніби ментально й культурно “завис” поміж Україною і Росією, не може тривати вічно»⁵⁴.

Однією з останніх праць, в якій комплексно висвітлювалася історія Сходу України, є нарис, підготовлений М. Віхровим «Дикий Схід. Нарис історії та сьогодення Донбасу». У ній автор описує становлення, буття та занепад цього вугільного регіону – української землі, глибоко травмованої російськими імперськими експериментами. Проводить думку, що населення Донбасу до сьогодні зберігає риси перших освоювачів цього регіону – наївність, волелюбність, войовничість. Саме тому в назву своєї праці він виніс словосполучення «Дикий Схід». Будучи очевидцем драматичних подій весни 2014 року, автор приділяє особливу

⁵³ Кульчицький Станіслав, Якубова Лариса. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. С. 605 – 606.

⁵⁴ Там само. С. 693.

увагу анатомії донбаського сепаратизму, а також економічним, політичним і соціокультурним процесам, які зробили Донбас придатним для російських геополітичних авантур⁵⁵.

Потрібно зазначити, що на проблеми Сходу України звертали увагу й зарубіжні дослідники. Серед них варто виділити праці американського історика японського походження, професора Індіанського університету (США) Гіроакі Курамії. Перша велика його робота, яка дістала назву «Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-ті роки», побачила світ у Кембриджі 1998 року, а в Україні вона була видана у 2002 році. У ній автор, розглядаючи регіон як українсько-російське порубіжжя, розкриває обставини переселення і розміщення росіян та українців на його території впродовж 1870–1990 років і визначає край «антистоличною козацькою землею», що завжди створювала проблеми для центру⁵⁶. При цьому, Г. Куромія вважає, що Донбас утілює в собі риси класичного Дикого поля – волелюбність, жорстокість, схильність до терору, войовничість⁵⁷. Надзвичайно цінним для нашої теми дослідження є те, що у цій книзі «йдеться про “звичайних”, ... “пересічних” людей Донбасу... і про те, як позначився на їхньому житті державний терор»⁵⁸.

Дещо меншої уваги вітчизняні науковці приділяли вивченню проблем історії Півдня України. Одними з перших таких досліджень є праці Д. Багалія «Заселення південної України (Запорозжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку»⁵⁹ і Д. Яворницького «До історії Степової України». Саме так означував Південь України відомий історик⁶⁰.

Зацікавленість вітчизняних науковців проблемами Півдня України зросла з відновленням української державності. Досить

⁵⁵ Див.: Віхров Максим. Дикий Схід. Нарис історії та сьогодення Донбасу. Київ : Темпора, 2021. 372 с.

⁵⁶ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-ті роки. Київ : «Основи», 2002. С. 478.

⁵⁷ Там само. С. 31.

⁵⁸ Там само. С. 23.

⁵⁹ Див.: Багалій Д. І. Заселення південної України (Запорозжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. Харків : Союз, 1920. 110 с.

⁶⁰ Див.: Яворницький Дмитро Іванович. До історії степової України. Дніпропетровськ, 1929. 536 с.

плідно на цій ниві працювали П. Ларін⁶¹, Г. Турченко⁶². Особливий інтерес викликає монографія Я. Верменич «Південна Україна на цивілізаційному пограниччі». У ній авторка аналізує освоєння Північного Причорномор'я, вектори колонізаційних потоків, параметри розселення, етнічний склад його мешканців, процес формування їхньої політичної культури, національну політику правлячих тут режимів, особливості соціально-економічного розвитку тощо. Найбільшу зацікавленість у контексті досліджуваної проблеми викликає останній розділ, в якому висвітлюються проблеми ментальності, ідентичності населення регіону, образи, символи, культурні коди, які їх формували⁶³.

Аналіз наявної літератури з проблем Півдня України свідчить, що вітчизняні дослідники значну увагу приділяли вивченню окремих частин цього регіону, зокрема, Криму. Так, науковці Інституту історії України НАН України підготували комплексне дослідження «Крим від античності до сьогодення: історичні студії»⁶⁴, В. Дюлічев – «Крым: история в очерках»⁶⁵ і «Крым от Таврической губернии до наших дней: история в очерках»⁶⁶. Особливий інтерес викликає монографія В. Сергійчука «Український Крим», в якій розкривається спільна історична доля Криму й України. Автор звертає увагу на українську більшість півострова в період Кримського ханства, на включення Криму до українського народно-господарського організму вже з кінця XVIII ст., детально аналізує перебіг подій, пов'язаних з процесом об'єднання Криму з Україною у 1918 і передачею півострова УРСР у 1954 роках. Наводяться конкретні аргументи на користь того, що населення півострова

⁶¹ Див.: Ларін П. І. Історія Південно-Східної України. Львів, 1992; Його ж. Колонізація українських і суміжних степів. Київ, 1994.

⁶² Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914 – 1922 рр.). Запоріжжя : Просвіта, 2005. 324 с.

⁶³ Див.: Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 482 с.

⁶⁴ Див.: Крим від античності до сьогодення: історичні студії / ред. В. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 708 с.

⁶⁵ Див.: Дюлічев В. П. Крым: история в очерках. Симферополь : РуБин, 2005. 494 с.

⁶⁶ Див.: Дюлічев В. П. Крым от Таврической губернии до наших дней: история в очерках. Симферополь : Доля, 2010. 599 с.

завжди пов'язувало зростання свого добробуту в єднанні з Україною, що є запорукою повернення Криму до складу України. На особливу увагу заслуговують розділи, присвячені насадженню в регіоні російської мови, російської культури, освіти, що безпосередньо впливало на формування ціннісної орієнтації кримчан⁶⁷.

Значної уваги надавали науковці з'ясуванню особливостей повсякдення мешканців Сходу і Півдня України. Зокрема, вони досліджували домінування на Донбасі міського населення над сільським. Однією з перших таких праць є монографія «Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу», в якій історія Донбасу XIX–XXI ст. досліджується через призму життя мешканців і творців промислових мономіст. При цьому автори намагалися показати, ким вони були, якими були їхнє буденне життя, робота, відпочинок, як вибудовувалися стосунки між людьми і різними соціальними групами, як формувалася і якою була шкала їхніх цінностей. Цікавим є аналіз місця та ролі містоутворюючих підприємств Донбасу в долі як самих міст, де вони розташовувалися, так і їхніх мешканців. Зокрема, автори показують, як домінування таких підприємств впливало на розвиток культури, ціннісних орієнтацій і на щоденне життя населення Донеччини й Луганщини протягом майже столітнього періоду. Розкриваючи особливості організації життя в таких містах, автори наголошують, що керівництво підприємств, маючи фактично абсолютну владу у місті, брало на себе витрати зі створення та підтримки соціальної інфраструктури. Крім того, в умовах хронічного дефіциту адміністрації радянських підприємств надавали підтримку робітникам у забезпеченні різних потреб – від фізіологічних до соціальних, як і потреб у самореалізації: будували житло для робітників і навіть забезпечували їх товарами найпершої потреби, продовольством, здійснювали соціальну підтримку працюючих буквально від народження до смерті. На думку авторів, це давало адміністраціям підприємств додаткові механізми здійснення влади в містах. Контроль робітника як на виробництві, так і поза ним призводив

⁶⁷ Див.: Сергійчук В. Український Крим. Видання третє, доповнене. Вишгород : ПП Сергійчук М. І., 2016. 362 с.

до фактично повної залежності мешканців від підприємства і повного контролю адміністрацій підприємств над ними⁶⁸.

Схожі питання вже на сучасних матеріалах аналізували у своїй праці «Кризис и самоорганизация. Шахтерские города Донбасса в период реструктуризации угольной промышленности: социальное и экологическое измерения» І. Кононов, Н. Кононова і В. Денщик. Цікавим і цінним у цій монографії є аналіз передумов зародження в регіоні громадянського суспільства⁶⁹.

Ще однією працею, в якій автори комплексно досліджували історію й особливості політичного, соціально-економічного, етнокультурного життя Донбасу є колективна монографія науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України «Донбас в етнополітичному вимірі»⁷⁰. На відміну від авторів попередніх праць, тут головна увага приділялася етнополітичним аспектам розвитку регіону. Це дозволило, через призму етнічного й політичного, ґрунтовно проаналізувати демографічні процеси на Донбасі, формат зайнятості та соціально-професійної стратифікації його населення, їхні мовні, культурні та релігійні орієнтації і переваги, процес формування регіональної ідентичності й особливості суспільної поведінки мешканців регіону. При цьому головна увага приділялася процесам, що відбувалися тут уже в роки незалежності України.

Подібні питання, але у більш загальному вигляді, порушувала у своїй праці «Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення» Л. Якубова⁷¹.

⁶⁸ Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / за ред. Володимира Кулікова, Ірини Склокіної. Львів : ФОП Шумилович, 2018. URL: <http://www.lvivcenter.org/uk/chronicle/news/?newsid=2717>

⁶⁹ Див.: Кононов І. Ф., Кононова Н. Б., Денщик В. А. Кризис и самоорганизация. Шахтерские города Донбасса в период реструктуризации угольной промышленности: социальное и экологическое измерения. Луганск : Альма-матер, 2001. 144 с.

⁷⁰ Див.: Донбас в етнополітичному вимірі. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.

⁷¹ Див.: Якубова Л. Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 109 с.

Потрібно зазначити, що авторський колектив науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України під керівництвом М. Панчука не залишили поза увагою й особливості політичного, соціально-економічного, етнокультурного життя Криму, присвятивши їм монографію «Крим в етнополітичному вимірі», яка була опублікована у 2005 році. У ній проаналізовано етнополітичні процеси в Криму у XX – на початку XXI ст. та їхній вплив на сучасне суспільно-політичне життя мешканців регіону, досліджується життєдіяльність його етнічних спільнот, особливості державної етнополітики щодо Криму. Особливий інтерес викликає аналіз соціально-економічного стану та культурно-освітнього розвитку етнічних громад півострова, досвіду міжетнічного та міжконфесійного діалогу⁷².

Подібні підходи до предмета свого дослідження були застосовані науковцями академічної установи й під час підготовки іншої монографії, у якій на загальноукраїнському матеріалі проаналізовано процес формування етнополітичної специфіки регіонів України, вплив соціально-економічних чинників на їхній розвиток, формування етносоціальної структури населення, етнокультурну та етнорелігійну складову життєдіяльності територіальних громад⁷³. При цьому вони акцентували увагу на тому, що в Україні історично склалися регіональні ідентичності, які мають свої особливості. На думку авторів, головними факторами, що впливали на формування та динаміку регіональних етнополітичних контекстів, характерних для України, були: «компоненти соціально-економічного буття носіїв регіональних ідентичностей; етнічний склад населення (особливості його формування); поселенська структура населення з урахуванням етнічного чинника (рівень компактності-дисперсності розселення); міграції (внутрішні й зовнішні)⁷⁴. У своєму дослідженні автори значну увагу приділили Сходу і Півдню України. Зокрема, вони наголосили, що саме ці регіони були

⁷² Див.: Крим в етнополітичному вимірі. Київ : Світогляд, 2005. 533 с.

⁷³ Див.: Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. Київ : ШІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 394 с.

⁷⁴ Там само. С. 380.

найбільш розвиненими у соціально-економічному плані, найактивнішими тут були міграційні процеси і чи не найбільшим – вплив Російської Федерації. Саме тому для Сходу і Півдня характерна «незначна частка громадян із українською етнічною та національною ідентичністю і значна частка тих, хто ідентифікує себе з Росією чи СРСР»⁷⁵.

Поряд з комплексними дослідженнями Сходу і Півдня України наявні й праці з вивчення окремих аспектів розвитку цих регіонів. Для висвітлення заявленої нами теми цікавими є дослідження, у яких розкриваються механізми зміни етнодемографічної ситуації на території краю, а саме – вимивання звідти власне українського населення і переселення туди росіян. Доводиться констатувати, що й тут більш затребуваним був Схід. Зокрема, дуже продуктивно над цими питаннями працював М. Алфьоров, який на значній джерельній базі дослідив міграційні та демографічні процеси на Сході України у воєнні та повоєнні роки⁷⁶. У більшому хронологічному діапазоні етнодемографічні зміни та їхні причини досліджували В. Гончаров, А. Шайхатдінов, А. Черкасов⁷⁷.

Низка науковців значну увагу приділила дослідженню етнодемографічних змін на Сході та Півдні України в сучасних умовах. Серед їхнього доробку варто виділити праці Н. Макаренко⁷⁸ і Л. Ковач⁷⁹. Стаття Л. Ковач цікава тим, що у ній подається етносоціальна характеристика населення Донбасу фактично напередодні трагічних подій 2014 року та вплив на неї політики як центральних, так і регіональних органів влади.

⁷⁵ Див.: Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 381.

⁷⁶ Див.: Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.). Донецьк : Укр. культурол. центр, Донец. від-ня Наук. т-ва ім. Т. Шевченка, 2008. 192 с.

⁷⁷ Див.: Гончаров В. М., Шайхатдінов А. З., Черкасов А. В. Демографічні процеси на Донбасі. Донецьк : СПД В. С. Купріянов, 2009. 191 с.

⁷⁸ Див.: Макаренко Н. Ю. Основні тенденції сучасних етнодемографічних змін на Донбасі. *Соціальна історія: наук. зб.* 2012. Вип. 8. С. 78 – 91.

⁷⁹ Див.: Ковач Л. Етносоціальні характеристики населення Донбасу: політичні виклики і державна політика. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2012. № 5/6. С. 216 – 238.

Дещо з інших позицій до вивчення етнодемографічної ситуації на Донбасі підійшли Ю. Ніколаєць⁸⁰ і Г. Заваріка⁸¹. Так, перший з них, проаналізувавши формування сучасної поселенської та етнічної структури населення Донбасу, доходить висновку, що вона є наслідком переплетення як інтересів державних режимів, так й інтересів окремих соціальних, бізнесових та етнічних груп з економічними та соціальними потребами. При цьому, автор наголошує, що «якісний склад жителів визначає соціально-психологічний клімат в регіоні, пануючі норми поведінки, традиції та сприйняття мешканцями навколишнього світу. Виробничий профіль поселень відображає ємність і професійно-галузеву структуру системи робочих місць у суспільному виробництві, а також соціальну цінність цих місць (рівень заробітної плати, умови праці, можливість отримання житла, місць у дитячих установах тощо)»⁸².

Наукова література з проблем міграційних процесів на Півдні України не настільки значна, як щодо Сходу. Цю проблематику досліджував, зокрема, М. Максименко, який 1990 року в «Українському історичному журналі» опублікував статтю «Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР», в якій наводить дані про те, що сталінський режим завдав Криму більше демографічних втрат, ніж нацистські окупанти. Так, гітлерівці знищили і вивезли до Німеччини понад 220 тис. осіб, тоді як сталінські прислужники депортували з півострова 282 тис.⁸³.

Тут ми виходимо на проблему, що мала безпосередній вплив на ціннісну парадигму мешканців Криму, а саме – на депортацію з його території кримських татар, представників інших нацменшин. Ця проблема до 1990 року взагалі не досліджувалася, і лише з розпадом СРСР вітчизняні науковці почали її вивчати. Серед

⁸⁰ Див.: Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 187 с.

⁸¹ Див.: Заваріка Г. М. Трансформація розселення Луганської області. Луганськ : Ноулідж, 2012. 179 с.

⁸² Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 5.

⁸³ Максименко М. М. Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР. *Український історичний журнал*. 1990. № 11. С. 142.

значного масиву праць варто виділити монографію Ю. Зінченка «Кримські татари», в якій висвітлюється історія та культурні надбання цього народу від Кримського ханства до початку ХХІ ст. Особливо цікавими є останні розділи, що присвячені депортації кримських татар з півострова. В окремому розділі опубліковані архівні документи й матеріали 1942–1994 років з питань життєдіяльності кримськотатарського народу⁸⁴.

Ще однією подією, яка привернула увагу дослідників і мала безпосередній вплив на ціннісні пріоритети мешканців регіону, була передача Кримської області до складу УРСР. Ці питання вивчали В. Чумак⁸⁵, Ю. Поліщук⁸⁶, С. Пивоваров. Останній, зокрема, дійшов висновку, що «радянська влада спеціально включала певні іноетнічні області до складу національних республік для того, щоб міцніше прив'язати їх до Москви»⁸⁷. І з цим важко не погодитися. Утім, варто зазначити, що тривалий період спільного соціально-економічного розвитку, як і недолуга політика Сталіна щодо півострова, до певної міри зумовила логіку такого приєднання.

Як ми уже наголошували, Схід і Південь України стали ареною не лише військової, а й ідеологічної боротьби. Участь у ній беруть і певні російсько орієнтовані автори, які намагаються обґрунтувати «споконвічну російськість Донбасу» і Новоросії, тобто Півдня України. Для цього вони фальсифікують дані щодо співвідношення росіян і українців серед мешканців регіонів на користь перших, наголошують на їхній ментальній спорідненості з Росією тощо. Серед них варто виділити працю В. Корнілова⁸⁸.

⁸⁴ Див.: Зінченко Ю. Кримські татари: Історичний нарис. Київ : Голов. спеціаліз. редак. літ-ри мовами нац. меншин, 1998. 205 с.

⁸⁵ Див.: Чумак В. Приєднання Криму до України: історичні міфи і дійсність. *Проблеми соборності України в ХХ столітті. Збірник*: Київ, 1994. С. 142 – 155.

⁸⁶ Див.: Поліщук Ю. М. Соціально-економічні та політичні передумови приєднання Криму до України. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство*. Київ : Світогляд, 2004. С. 280 – 290.

⁸⁷ Пивоваров Сергій. 67 років тому до складу УРСР передали Крим, зруйнований війною і спустошений депортаціями. URL: <https://babel.ua/texts/59594-67-rokiv-tomu-do-skladu-ursr-peredali-krim-zruynovaniy-viynoyu-i-sputoshenyi-deportaciyami-zgaduyemo-yak-vidnovlyuvali-zhittya-pivostrova-i-rozvinchuyemo-mif-pro-podarunok-hrushchova-v-arhivnih-foto>

⁸⁸ Див.: Корнілов В. Донецко-Криворожская республика. Расстреляная мечта. Харків : Фолио, 2011. 603 с.

Спробу аналізу таких підходів здійснив Ю. Ніколаєць, обґрунтувавши висновок, що «формування образу Донбасу в імперському (фактично антиукраїнському) дискурсі є контрпродуктивним». Разом з тим, він попереджає, що «безвольне і часто амбівалентне ставлення до образу Донбасу перетворює навіювані міфи на складову мислення місцевих мешканців, залишаючи їх в тенетах імперських версій минулого та майбутнього». А це може мати негативні наслідки як для мешканців самого Донбасу, так і для України в цілому⁸⁹. Згодом застереження науковця підтвердилися – на Донбасі розпочалися військові дії, у які було втягнуто частину його мешканців.

Не менше «захисників» «русского мира» виявилось і в «російськості Криму». Серед них – К. Сталбо⁹⁰, А. Федоров⁹¹. Проте найвиразнішим з них є В. Путін, який заявив, що *«для России Крым, древняя Корсунь, Херсонес, Севастополь имеют огромное цивилизационное и сакральное значение. Так же, как Храмовая гора в Иерусалиме для тех, кто исповедует ислам или иудаизм». Там «духовный источник формирования многоликой, но монолитной русской нации и централизованного Российского государства»*⁹².

Наведений вище матеріал свідчить, що науковці звернули свою увагу на дослідження чинників, які впливали на формування ціннісних орієнтацій мешканців Сходу і Півдня України. Вони активно вивчали процес формування поселенської структури населення регіону, демографічну ситуацію, особливості його соціально-економічного, культурного розвитку та їхній вплив на ментальні устої мешканців. Проте спостерігається значна диспропорція у дослідженні Сходу і Півдня України. Зокрема, більша частка праць присвячена Донбасу і значно менша – Півдню. Є певна диспропорція і в самих цих регіонах. Так, на Сході науковці більше уваги приділяють Донецькій області, а на Півдні – Криму.

⁸⁹ Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 21.

⁹⁰ Див.: Сталбо К. Россия и Крым. *Морской сборник*. 1992. № 2. С. 14 – 17.

⁹¹ Див.: Федоров А. В. Правовой статус Крыма. Правовой статус Севастополя. Москва, 1999.

⁹² Подільська Соломія. Руйнуємо топ-3 російські наративи про український Крим. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/07/rujnujemo-top-3-rosijski-naratyvy-pro-ukrayinskyj-krym/>

Ціннісні орієнтації населення Сходу і Півдня України в сучасному науковому дискурсі

Як ми уже писали, Україна характеризується значною регіональною гетерогенністю. Навіть формування модерної української нації має регіональну специфіку. Якщо в Галичині воно відбувається як становлення етнонації, то на Сході ці процеси мають характер формування співгромадянства. Це пояснюється як тривалим впливом пануючих у цих регіонах політичних режимів, так і відмінними культурними програмами, що домінували на цих територіях. Під впливом цих чинників й формувалися ціннісні орієнтації населення. Враховуючи це, вітчизняні науковці приділяли значну увагу дослідженню їхнього впливу. При цьому ще задовго до окупації Криму та російської агресії на Сході України вони виділяли ці регіони як такі, що мають свої особливості щодо ціннісних орієнтацій мешканців і намагалися розкрити причини їхньої появи, їхню сутність. При цьому більш активно вивчалися ці питання на прикладі Донбасу. Однією з перших праць є стаття М. Бублика «Історичні передумови формування свідомості східних українців»⁹³. Проте першим комплексним дослідженням цієї проблеми є монографія І. Кононова «Етнос. Цінності. Комунікація: Донбас в етнокультурних координатах України». Автор проаналізував історію формування і сучасний стан регіональних та етнотериторіальних спільнот регіону, окреслив головні проблеми Донбасу в загальноукраїнському контексті, зробив спробу визначити місце і роль краю у «російському питанні» в Україні, показав еволюцію ціннісного компонента масової свідомості населення Луганщина в українському контексті, починаючи з 60-х років і закінчуючи кінцем 90-х років ХХ ст. При цьому, автор значну увагу приділив аналізу впливу релігії на ціннісну свідомість сучасних мешканців регіону, мовної ситуації, місця і ролі засобів масової інформації у процесі формування і підтримки «регіональної» системи цінностей⁹⁴.

⁹³ Див.: Бублик М. Історичні передумови формування свідомості східних українців. *Студії політологічного центру «Генеза»*. 1995. № 4. С. 256 – 258.

⁹⁴ Див.: Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація: Донбас в етнокультурних координатах України. Луганськ : Альма-матер, 2000. 494 с.

Логічним продовженням цієї монографії стала докторська дисертація, захищена І. Кононовим у 2005 році. У ній автор ґрунтовніше розкриває особливості етнічної структури населення Донбасу, беручи до уваги як історію її формування, так і сучасний стан та тенденції розвитку, аналізує роль суспільних цінностей у розвитку регіональних етнотериторіальних спільнот, з'ясовує специфіку ціннісного світу мешканців Донбасу, обґрунтовує розуміння регіону як комунікативної спільноти і намагається з'ясувати у зв'язку з цим мовну ситуацію на Донбасі, проаналізувати культурну обумовленість головних форм самоорганізації мешканців Донбасу в період соціальної трансформації⁹⁵.

На основі проведеного аналізу І. Кононов доходить висновку, що «різні регіони (України – Ю.П.) є креативними центрами, де по-різному інтерпретується національна культура країни. Це пов'язано з тим, що в різних регіонах склалися дещо відмінні етнотериторіальні спільноти. Вся множина цих спільнот в межах України створює континуум, полюсами якого є Донбас та Галичина. ... успішний розвиток нашої країни багато в чому буде залежати від порозуміння між цими полюсами»⁹⁶.

Підбиваючи підсумок проведеної роботи, автор наголошує, що в Донбасі історично склалася «домінуюча етнічна коаліція українців і росіян», яка сформувала «синтетичні українсько-російські культурні явища на рівні повсякденності..., на рівні мови, фольклору та ін.»⁹⁷. При цьому І. Кононов визнає, що на Донбасі існує «російсько-українська мовна асиметрія», але стверджує, що вона склалася через «соціальні причини, а не політичні»⁹⁸. Оцінюючи суспільні цінності мешканців регіону, автор вважає, що «домінуючими є або соціетальні цінності, або цінності малих груп»⁹⁹. Події, що відбуваються в Донбасі починаючи з 2014 року

⁹⁵ Див.: Кононов І. Ф. Донбас в етнокультурних координатах України (соціологічний аналіз): дис. ... д-ра соціолог. наук: 22.00.04. Луганськ, 2005. 473 с.

⁹⁶ Там само. С. 14.

⁹⁷ Там само. С. 368.

⁹⁸ Там само. С. 370.

⁹⁹ Там само. С. 371.

спростували деякі оціночні судження І. Кононова і, в першу чергу, щодо «сильних сторін донбаської регіональної спільноти – міжетнічної толерантності, прагнення до вільного розвитку особистості тощо»¹⁰⁰.

Президентська кампанія 2004–2005 років значно вплинула на політизацію соціально-культурних та ідейно-політичних відмінностей у різних частинах країни. У матеріалі «Донбаська ідентичність: аналіз кількох концепцій», розміщеному на інтернет-ресурсах, наголошується, що саме у цей час відбувається «безпрецедентна мобілізація виборців Донбасу на основі актуалізації регіональної ідентичності» і визначальну роль у цьому процесі відігравали «не стільки інтереси, скільки символи та ідентичності»¹⁰¹.

Автори статті «Плавильний басейн донецької ідентичності», що була опублікована у 2006 році у «Критиці», зробили успішну спробу аналізу сучасної системи суспільних відносин, життєвої атмосфери та менталітету мешканців Донбасу. Вони формувалися під впливом браку культури, важкої фізичної праці, втрати етнічності, гнітючої фабрично-заводської системи. Як результат, для пересічного мешканця Донбасу характерні: заробітчанство, відсутність власної історії і традицій, сталих гуманістичних цінностей, домінування матеріальних цінностей над ідеальними і духовними. Дослідники доходять висновку, що продуктом цього стала своєрідна маргінальна культура, яка, з одного боку, є повним відокремленням мешканців Донбасу від традицій і цінностей інших культур, а з іншого – утвердженням специфічного виміру існування в площині буттєвої тимчасовості, відчуженості людей від творчої праці, влади, культури, історії. На основі цього й постала «донбаська регіональна ідентичність», яка серед ієрархії інших стала найважливішою¹⁰². До цієї проблеми звертався й О. Олексієнко, який досліджував роль донбаської еліти у

¹⁰⁰ Див.: Кононов І. Ф. Донбас в етнокультурних координатах України (соціологічний аналіз): дис. ...д-ра соціолог. наук: 22.00.04. Луганськ, 2005. С. 372.

¹⁰¹ Донбаська ідентичність: аналіз кількох концепцій. URL: <http://ukrconsensus.org.ua/analytics/40-donbaskaidentichnist-analiz-kilkox-koncepcij.html>

¹⁰² Див.: Пасько І., Пасько Я., Коржов Г. Плавильний басейн донецької ідентичності. *Критика*. 2006. Число 9.

формуванні ціннісної парадигми мешканців Донбасу¹⁰³. О. Тараненко акцентує увагу на тому, що важливу роль у формуванні ціннісної парадигми донбасців відігравали «радянські», «російські імперські» міфи. Вона наголошує, що під їхнім впливом Донецьк сам перетворився на «місто-міф». При чому «відстань від “вугільно-трояндового” міста-мільонера й особливого шахтарського характеру до кримінального центру “беспредела” й бандитської “столиці” було пройдено напрочуд швидко»¹⁰⁴.

Результати позачергових парламентських виборів 2007 року та президентських 2010 року нічого кардинально не змінили. З врахуванням цього у названому вище матеріалі «Донбаська ідентичність: аналіз кількох концепцій» було поставлено низку питань щодо проблем існування «донбаської регіональної ідентичності». Серед них: «Які чинники формування цієї регіональної ідентичності і яким чином вона співвідноситься із українською національною ідентичністю? Чи достатньо буде таких маркерів, як російськомовність, належність до конфесії Московського патріархату для усвідомлення жителів Донбасу складовою російської нації? Чи, навпаки, територіальна належність та історична близькість до України – для зарахування до української нації»¹⁰⁵.

Орієнтуючись на них, у матеріалі було запропоновано авторське бачення формування системи ціннісних орієнтацій мешканців регіону: «по-перше, Донбас впродовж двох століть був “плавильним тиглем”, де змішувалися різноманітні мовні, релігійні, культурні традиції. ... Російська мова та авторитарно-кримінальний тип міської ментальності розмивали етнічну приналежність. По-друге, на відміну від європейських міст, Донбас не пройшов етап “міського ренесансу”, міста регіону є типовим продуктом запізнілої модернізації... За своїм внутрішнім змістом модернізація в Донбасі залишилася незавершеною, ... він ніби застряг у XIX ст.

¹⁰³ Олексієнко О. З плавильного казана імперії. Особливості поведінки нинішніх можновладців сформовані еволюцією Донбасу впродовж останнього століття. URL: <http://tyzhden.ua/History/35590>

¹⁰⁴ Тараненко О. Донецьк без мітів. *Критика*. 2006. Ч. 9. С. 33 – 34.

¹⁰⁵ Донбаська ідентичність: аналіз кількох концепцій. URL: <http://ukrconsensus.org.ua/analytics/40-donbaskaidentichnist-analiz-kilkox-koncepcij.html>

за своїми соціально-нормативними та ціннісними орієнтаціями, життєвими орієнтирами та способом життя. По-третє, через тяжкі умови праці, відірваність від традиційного селянського побуту, складну криміногенну ситуацію ... мешканці потрапила в маргінальний стан. ... на відміну від Європи, на Донбасі не відбулося становлення органів місцевого самоврядування. ... монопольні позиції захопила “Новоросійська спільнота” (якою керувало керівництво заводу Юза, у власності якого був увесь Донецьк), яка не тільки володіла активами, а й регулювала всі аспекти життя міста. Населення не брало участі в муніципальній діяльності, не обирало владу, не несло відповідальності за підтримання ладу в місті. Це блокувало розвиток громадянського суспільства. За радянських часів розквітли патерналістські за змістом і патронально-клієнтальні за структурою відносини»¹⁰⁶. Саме це, на думку авторів матеріалу, й сформувало ціннісну парадигму населення Донбасу, від якої частина з них не хоче відмовлятися.

Вітчизняні дослідники звернули увагу і на південноукраїнську (чорноморську) ідентичність. Зокрема, Ю. Липа у другому томі своєї «Всеукраїнської трилогії», що має назву «Чорноморська доктрина», чи не вперше аналізує сутність «чорноморського характеру», який, на його думку, характеризується схильністю до «нестримних вибухів» з поєднанням волі й геройства з почуттям кривди. Автор наголошує, що «еліта цих народів на схрещенні азійських і європейських теренів культури дуже часто не відрізняє в культурі свого природного від накинутаго ззовні. Не раз навіть еліта приймає і деякий час пропагує ідеї, шкідливі для власного народу»¹⁰⁷.

Більш детально складові «чорноморського характеру» аналізує Я. Верменич в останньому розділі монографії «Південна Україна на цивілізаційному пограниччі», який авторка назвала «Південна Україна як поле боротьби символічних універсумів». У ньому поставлено амбітне завдання – проаналізувати «ментальність, ідентичність, регіональні суспільні настрої, дифузний стан

¹⁰⁶ Донбаська ідентичність: аналіз кількох концепцій. URL: <http://ukrconsensus.org.ua/analytics/40-donbaskaidentichnist-analiz-kilkox-koncepcij.html>

¹⁰⁷ Липа Юрій. Всеукраїнська трилогія. У 2-х тт. Т. 2 : Чорноморська доктрина. Київ : МАУП, 2007. С. 147.

образів, символів, культурних кодів»¹⁰⁸. Враховуючи, що Південь України є різнорідним регіоном, який складається з частин, що мають значні відмінності, авторка виділяє й характеризує: «кримську»; «одеську»; «дніпропетровську»; «запорізьку» ідентичності¹⁰⁹.

Попри те, що об'єктом дослідження Я. Верменич є Південна Україна, дослідниця значну увагу приділяє і Донбасу, зокрема, «специфічності ідентичності Донбасу»¹¹⁰. Такий комплексний підхід до ідентичностей Донбасу і Південної України дозволив авторці зробити цілком обґрунтований висновок, що саме донбаська регіональна ідентичність «мала на собі виразний відбиток залишкової “радянськості”»¹¹¹.

Потрібно зазначити, що й інші науковці звернули увагу на те, що на Півдні України існують різні регіональні ідентичності. Так, Я. Поліщук опублікував монографію «Фронтирна ідентичність: Одеса ХХ століття». У ній аналізується «фронтирна ідентичність», що склалася у цьому місті, висвітлюються загальні процеси, що визначили культурне обличчя Одеси, значна увага приділяється визначним одеситам, які зробили свій внесок у формування «одеської ідентичності»¹¹².

Усе ж, найбільш вивченою є «донбаська ідентичність». Серед присвячених їй праць варто виділили дослідження М. Кармазіної «Політико-історична ідентичність Донецька: особливості зародження та формування міста та його людського ресурсу (у період до кінця 1980-х років)», в якому авторка аналізує процес зародження і формування Юзівки – Сталіно – Донецька; висвітлює чинники, які впливали на зміну соціальних ідентитетів його мешканців і на формування політичної ідентичності. Особлива увага приділяється процесу формування у багатонаціональному регіоні «російськості» і робиться наголос на тому, що «російськість – штучна ознака регіону загалом і Донецька зокрема,

¹⁰⁸ Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. С. 431, 451.

¹⁰⁹ Там само. С. 455 – 459.

¹¹⁰ Там само. С. 461 – 468.

¹¹¹ Там само. С. 461.

¹¹² Поліщук Ярослав. Фронтирна ідентичність: Одеса ХХ століття. Київ : Дух і Літера, 2019. 208 с.

культивувалася адміністративними заходами советських адміністраторів та ідеологів у період 1950 – кінця 1980 років». При цьому М. Кармазіна доходить висновку – «російськість ставала базовою компонентою у процесі соціально-політичної інженерії у напрямі формування ідентичності “советського человека”. Ця “советськість” залишається і на початку XXI століття характерною свідомісною рисою мешканців Донецька»¹¹³.

Логічним продовженням цього дослідження стала монографія М. Кармазіної «Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька». У ній авторка, продовжуючи інтенції своєї вище названої статті, намагається розкрити причини і механізми трансформації політичної ідентичності донеччан у напрямі від «советськості» до «я – донецький!» у період незалежної України¹¹⁴.

Проблеми «донбаської ідентичності» також досліджували Т. Бевз¹¹⁵, Г. Коржов¹¹⁶, О. Міхеєва¹¹⁷.

Значно менше досліджені проблеми «кримської регіональної ідентичності». Формування «кримського міфу» розпочалося відразу ж після його завоювання Російською імперією, продовжилося в радянські часи і ми мали «лубочну картинку – всесоюзной здравниці» та щасливих радянських кримчан зі своєю «особливою гордістю»¹¹⁸. З відновленням Української держави, поверненням до Криму кримських татар ситуація щодо «кримської регіональної

¹¹³ Кармазіна М. Політико-історична ідентичність Донецька: особливості зародження та формування міста та його людського ресурсу (у період до кінця 1980-х років). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. 1 (69). С. 26.

¹¹⁴ Див.: Кармазіна М. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька. Київ : ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 232 с

¹¹⁵ Див.: Бевз Т. А. Суперечності ідентичностей у Донбаському регіоні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. 3 (77). С.120 – 142.

¹¹⁶ Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генезис і тенденції розвитку в умовах соціальної трансформації. URL: <http://ea.donntu.edu.ua: 8080/jspui/handle/123456789/15831>

¹¹⁷ Регіональна ідентичність і політичний вибір (на прикладі Донецька). Схід/Захід. Вип. 9-10. URL: http://keui.files.wordpress.com/2010/12/12_miheeva.pdf

¹¹⁸ Ніколаєнко Дмитро. Формування кримського міфу у СРСР. URL: <http://cidct.org.ua/ua-dmitro-nikolayenko-formuvannya-krimського-mifu-u-srsr-iz-knigi-refleksiya-pro-radyanskiy-prostir-i-chas-narisi-radyanskoyi-istorichnoyi-ta-geografichnoyi-nauki/>

ідентичності» змінилася. Деякі дослідники вважають, що в регіоні немає єдиної ідентичності, а існує кілька. Можна погодитися з «Українською правдою», що «є світ Криму і світ Севастополя, і це – дві великі різниці». При цьому, не варто шукати «історичні корені у світогляді» кримчан, адже «Крим, сам по собі не має історично-корінного населення, окрім кримських татар, караїмів та кримчаків. Решта – сюди завезені, або ті, що втікали до Криму». Як результат, ми маємо схожу з донецькою ціннісну орієнтацію – в Україні «на нас не звертали уваги весь цей час, а нам було потрібно, аби Україна щось для нас робила». У цьому була одна з головних складових ціннісної парадигми більшості кримчан – Україна повинна для «нас щось робити»¹¹⁹. Вони вважали, що Україна цього не робила, а ось Росія зробіть.

Більш ґрунтовно до питання «проросійської ідентичності» і, відповідно, ціннісних орієнтацій мешканців Криму підійшов П. Гай-Нижник¹²⁰. В одній зі своїх статей, зокрема, він наголошує, що в «Криму, так як і на окупованих частинах Донецької та Луганської областей досі переважає проросійська регіональна ідентичність». Дослідник називає й головні причини цього: «потужний інформаційний вплив Російської Федерації, що насаджує російські імперські цінності; ... українська мова та культура у цих регіонах належним чином не підтримувалася і не популяризувалася, тут досі панує радянська топоніміка». Саме це, на його думку, сприяє «домінуванню радянських історичних міфів і формуванню пострадянського проросійського історичного нарративу»¹²¹.

¹¹⁹ Три мира украинской идентичности. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2015/01/6/7054217/>

¹²⁰ Див.: Гай-Нижник П. П., Батрименко О. В., Чупрій Л. В. Реінтеграція Криму та послаблення кримської регіональної проросійської ідентичності в контексті реалізації державної політики національної безпеки України. *Гілея*. 2015. Вип. 103 (№12). С. 333–339.

¹²¹ Гай-Нижник П. Кримська регіональна проросійська ідентичність, шляхи її послаблення в контексті стратегії реінтеграції півострова та реалізації державної політики національної безпеки України: штрихи до проблеми й напрямки розв'язання. Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.) / упор. П. Гай-Нижник. Київ : МП «Леся», 2016. С. 315–316.

Потрібно зазначити, що висновок П. Гай-Нижника підтверджують і російські автори, які наголошують, що саме наявність «кримської російської ідентичності» стало запорукою легітимізації російської влади на півострові¹²².

Як ми вже зазначали, іншою ідентичністю в Криму є кримськотатарська. Варто зауважити, що вітчизняні науковці цій проблемі приділили значно більше уваги. Активно досліджував процес повернення кримських татар на батьківщину та їхню адаптацію тут й інтеграцію в українське суспільство В. Котигоренко. З багатьох його праць варто виділити монографію «Кримськотатарські репатріанти: проблеми соціальної адаптації», у якій аналізуються проблеми соціальної адаптації кримських татар, які повернулися й повертаються на батьківщину з місць депортації. Обґрунтовуються шляхи розв'язання цієї проблеми на засадах відновлення і забезпечення громадянських прав репатріантів та їхньої інтеграції в спільну для всього багатоетнічного населення України систему економічних, культурних, соціально-психологічних, політичних і правових відносин¹²³. В. Нападиста проаналізувала ідейні пріоритети суб'єктів кримськотатарського національного руху, розкрила відмінності та суперечності їхнього втілення в сучасній Україні¹²⁴.

Потрібно зазначити, що низка науковців ширше ставила питання щодо регіональних ідентичностей взагалі і донецької, кримської зокрема. Одну з перших спроб порівняльного аналізу регіональних ідентичностей було здійснено дослідниками зі Львова, Донецька, Києва в межах міжнародного проєкту «Львів –

¹²² Баранов А. В. Крымская региональная идентичность как ресурс легитимации воссоединения с Россией. *Научная мысль Кавказа*. 2014. № 4. С. 51–60; Сеношкіна Т. А. Цивилизационная идентичность как фактор крымского выбора. Проблема суверенности современной России : материалы Всерос. науч.-обществ. конф. Москва : Наука и политика, 2014. С. 182–191.

¹²³ Див.: Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблеми соціальної адаптації. Київ : Світогляд, 2005. 222 с.

¹²⁴ Див.: Валентина Нападиста. Суб'єкти кримськотатарського національного руху: стратегія і тактика втілення ідейних пріоритетів у політичному контексті часів незалежної України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 1 (87). С. 264 – 293.

Донецьк: групові ідентичності та лояльності. 1994 – 2004». На основі отриманих матеріалів було підготовлено низку статей, опублікованих у спеціальному випуску «України модерної», що мав назву «Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні». Для теми нашого дослідження найбільший інтерес викликає матеріал Я. Грицака «Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі»¹²⁵.

Цікавим є підхід А. Портнова, який зробив спробу аналізу інтелектуального дискурсу щодо «стереотипізації» у створенні образів «своїх» і «чужих». При цьому певну увагу він приділяє аналізу твердження – «Львів – Донецьк: два полюси України»¹²⁶.

Аналіз наукового дискурсу щодо цієї проблеми свідчить, що є й інші підходи до неї. Так, на думку авторів дослідження «Мова, ідентифікація, політика – міф про дві України», глибоких суперечностей між Сходом і Заходом України не існує¹²⁷.

Проте найбільший інтерес у царині української національної ідентичності взагалі й регіональних, зокрема, викликають роботи М. Рябчука – ««Європейці» мимоволі? Про ціннісний вимір української національної ідентичності»¹²⁸ та «Долання амбівалентності»¹²⁹,

¹²⁵ Див.: Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі. *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. 2007. №12 (2). С. 27 – 60.

¹²⁶ Портнов Андрей. «Донбасс» как Другой. Украинские интеллектуальные дискурсы до и во время войны. URL: https://www.nlobooks.ru/magazines/neriksonovennyu_zapas/110_nz_6_2016/article/12204/

¹²⁷ Жолквер Микита, Грабська Аніта. Суперечності між Сходом і Заходом: міф про дві України. URL: <https://www.dw.com/uk/%D1%81%D1%83%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%D0%BC%D1%96%D0%B6%D1%81%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC-%D0%BC%D1%96%D1%84-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B2%D1%96-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8/a-17551594>

¹²⁸ Див.: Рябчук Микола. «Європейці» мимоволі? Про ціннісний вимір української національної ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 3-4 (95-96). С. 93 – 123

¹²⁹ Див.: Рябчук Микола. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – історичні причини та політичні наслідки. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.

у яких автор досліджує ціннісний вимір української національної ідентичності.

Потрібно зазначити, що ці питання зацікавили й західних науковців. Найбільш відомою в Україні є праця польської дослідниці М. Студенної-Скрукви «Український Донбас: Обличчя регіональної ідентичності». Поставивши лейтмотивом своєї роботи тезу, що населення Донбасу свою регіональну ідентичність вважає більш значущою від національної, авторка значну увагу приділила чинникам, які сформували такий підхід. Зокрема, у третьому розділі аналізується шахтарська культура Донбасу як у щоденному вимірі, так і у вищих проявах духовних потреб людини. При цьому М. Студенна-Скруква поступово відтворює еволюцію культурного обличчя краю від другої половини ХІХ ст., коли Донбас символізувала «баракова культура», через радянську добу, у чій пропаганді шахтарський край було презентовано як своєрідну «вітрину соціалізму», до останнього двадцятиліття, коли Донецький регіон характеризує надзвичайно глибока соціальна диференціація та зростаючі ностальгійні настрої за радянським минулим. Саме це, на думку авторки, і сформувало у мешканців Донбасу головні тренди «донбаської ідентичності»¹³⁰.

Своє дослідження авторка завершує аналізом складної проблеми сепаратистських тенденцій як практичного прояву цієї ідентичності. Цьому вона присвятила четвертий розділ своєї праці. Висновок її однозначний – «сепаратизм на Донбасі слід розуміти як критичний стосовно до суспільно-культурних реалій сучасної України дискурс, у котрому актуалізовано певну форму бунту російськомовних українців; як своєрідну ідею, що символічно компенсує мешканцям регіону статус культурного підпорядкування Києву»¹³¹.

Зрозуміло, що праця була підготовлена ще до трагічних подій 2014 року і авторка не могла врахувати можливість прямого збройного вторгнення РФ і його впливу на розгортання в регіоні активних бойових дій.

¹³⁰ Див.: Студенна-Скруква М. Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. Київ : Лаб. законодав. ініціатив, 2014. 409 с.

¹³¹ Див.: Тельбак В. В., Студенна-Скруква М. Український Донбас: Обличчя регіональної ідентичності. *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 212 – 218.

До певної міри продовженням аналізу проблем, порушених М. Студенною-Скруковою, є праця В. Абліцова «Донбас: європейська Україна чи азійське Дикопілля?», в якій зроблено спробу виявити причини й зміст подій, що почалися на Донбасі у 2013 – 2014 роках. Проаналізувавши значний масив історичних фактів, він доходить висновку, що «початки сьогоднішньої донбасівської кризи заховані в історії СРСР», коли сформувалися головні ціннісні орієнтири його мешканців¹³². Автор наголошує, що з відновленням української державності кремлівські емісари і надалі тримали Донецьку й Луганську області під контролем, підживлюючи російські імперські та радянські «цінності»: безкультур'я, алкоголізм, високий рівень злочинності тощо. На думку В. Абліцова, їм у цьому активно допомагали місцеві олігархи. Як результат: «з допомогою Кремля та потакання офіційного Києва в останні десятиліття влада у Донбасі потрапила до рук злочинних угруповань. Корупція, кланово-олігархічний режим, люмпенізація суспільного життя, деморалізація – ці явища суттєво визначають життя в індустріальному регіоні» і активно впливають на те, що там зараз відбувається¹³³.

Революція Гідності і наступні за нею тимчасова окупація Криму, розв'язана Російською Федерацією гібридна війна, відкрита агресія на Донбасі відкрили нове вікно можливостей для об'єднання українського суспільства, привели до формування нової шкали суспільних цінностей. Адже саме під впливом цих подій значна частина громадян України почала усвідомлювати у значно вищому, ніж раніше, окресленні себе «українцями» як у політичному, так і етнічному сенсі, «патріотами» (з відповідно задекларованою готовністю захищати свою країну) та прихильниками незалежності (з усіма її символами).

Помітною є й геополітична переорієнтація значної частини населення – посилення західного вектора в їхній свідомості й ослаблення східного (російсько-радянського), що виявляється,

¹³² Абліцов В. Донбас: європейська Україна чи азійське Дикопілля? Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 62.

¹³³ Там само. С. 60.

зокрема, у виборі західної (європейської) моделі розвитку для України та готовності до вступу у ЄС та НАТО. Але ті регіональні особливості, про які писали І. Кононов, І. Пасько, Я. Пасько, Г. Коржов, М. Студенна-Скруква, В. Абліцов, П. Гай-Нижник, не зникли. Саме окуповані Крим та Схід України, які відчувають на собі не лише дихання війни, а й інформаційний, ідеологічний тиск російської пропагандистської машини, і надалі вирізняються на загальноукраїнському фоні. Як наслідок, тут у тісний клубок сплелися проблеми геополітики й етнічності, модернізму та архаїки, свободи і безпеки, гідності й безчестя, відкритого насильства та маніпуляцій. За таких умов найбільших випробувань зазнають ціннісні орієнтації населення регіонів, що вимагає відповідного реагування з боку Української держави. За роки російської агресії вже накопичено певний досвід (як позитивний, так і негативний) у розв'язанні цих проблем. До його узагальнення неодноразово зверталися науковці, які намагалися осмислити особливості Півдня та Сходу України, їхню відмінність від інших регіонів, зміни, що відбуваються на їхніх теренах в умовах російської агресії, проаналізувати ефективність державної соціогуманітарної політики та, водночас, запропонувати власне бачення шляхів оздоровлення ситуації. Як наслідок, напрацьовано значний масив наукової літератури з цієї проблематики. Одна з праць належить перу О. Єрьоменка, доктора філософських наук, професора кафедри філософії Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля, який був очевидцем і, частково, учасником подій, що відбувалися в Луганську у 2014 році. На основі своїх спостережень і вражень він зробив одну з перших спроб осмислити соціальні, психологічні та філософські аспекти подій у регіоні. Основна смислова інтенція книги – обґрунтування високої значущості європейських цінностей, прагнення захистити їх від стихії, що прорвалася в душах жителів Донбасу – радянської свідомості.

Олександр Єрьоменко вдається до аналізу психологічного портрета сепаратистів та виявлення системи цінностей, яка ними рухала. «Вандейців» (активних учасників заколоту – *Ю. Поліщук*), він ділить на дві групи – «ідейних» і «корисливих». Усі ідейні є, переважно, adeptами «русского мира» і путінської Росії. Проте й

вони неоднорідні: частина з них – це ліві, що сумують за соціалізмом і Радянським Союзом. Їх сучасна Росія – це, начебто, спадкоємиця СРСР. Інша частина «ідейних» – ентузіасти російської імперської ідеології як такої. Своїм ідеалом вони вважають дожовтневу, імператорську Росію. Серед них є досить сильними настрої православного фундаменталізму, євразійської ідеї тощо. Щодо «корисливих», то це, головним чином, люмпени, яких жодні ідеї не цікавлять, крім як «зрубати бабла» та щось «віджати». Це ті, хто бажає зразу ж потрапити «з грязі у князі». При цьому, автор наголошує на існуванні окремої групи «вандейців» – російських спеців.

Автор спробував розкрити механізм формування у луганчан такої системи цінностей. На його думку, саме робота на великих державних підприємствах формує відповідну ментальність, певний світогляд, систему цінностей, навіть психологічний стан. До того ж, за Радянського Союзу Донбас був відносно благополучним регіоном, навіть процвітаючим, порівняно зі сусідами. Про це пам'ятали старші покоління та розповідали молодшим, всіляко прикрашаючи це процвітання. Порівняно із західними мірками, це процвітання було бідністю, дрімучістю, але хто про це знав? І в роки незалежності України населення Донбасу мало виїжджало до Європи. Автор наводить цифру, що близько 80% мешканців Донбасу ніде не були, крім Донбасу. На його думку, такими людьми дуже просто маніпулювати. Узагальнюючи світоглядні позиції «вандейців», учений наголошує, що ідейні є адептами імперської Росії¹³⁴.

Цікавою й інформативною є збірка філософських есеїв І. Дзюби, опублікована у 2015 році. У ній автор намагався зрозуміти і пояснити економічні, геополітичні, історико-культурні, регіональні та соціопсихологічні причини, що уможливили російську агресію та окупацію частини Донеччини і Луганщини. У контексті нашого

¹³⁴ Ерєменко Александр. Размышления о луганской Вандее. URL: <http://dspace.snu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/413/1/%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%B3%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B%20%D0%BB%D1%83%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9%20%D0%92%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%B8.pdf>

дослідження найбільш цікавим є аналіз міфів, на яких базується система суспільних цінностей мешканців Сходу України. На думку І. Дзюби, тут культивувалися «не лише старі й воістину безсмертні радянсько-кагебістські міфи про “западенцов” як бандерівців, – міфи, такі любі “совку” й відповідні його способу мислення, – а вже й нові, незалежницької доби, про нібито принципову ворожість “Києва” (як символу української влади) до “Донбасу”, що нібито годує всю Україну. ... При цьому не бралися до уваги ні фінансово-економічні, ні людські “капіталовкладення” всієї України в господарський розвиток Донбасу, в будівництво нових шахт і металургійного виробництва, в наукове забезпечення технічного прогресу тощо, не кажучи вже про те, чийм коштом і чийми силами споруджувано т. зв. “комсомольські шахти” від кожної з областей України або як відбувалося забезпечення Донбасу продовольчою продукцією та його водопостачання.

Одна із версій цієї зверхності Донбасу, а водночас відрубності й, мовляв, геополітичної чужорідності “Києва” та його невдячності Донеччині знайшла вираз у відомому меседжі: “Донбас не чують”»¹³⁵.

Ще однією технологією формування ціннісних орієнтирів мешканців Донбасу, на думку І. Дзюби, є підміна понять і відверта брехня, чим займалися спочатку радянські ідеологи, потім – путінська Росія. Так, «кілька десятиліть поспіль “інтернаціоналізм” тут називали державну русифікацію, а “дружбою народів” – політику уніфікації. Непіддатливість уніфікації, збереження власного обличчя називалося “націоналізмом” (довічно чистим від якого були лише росіяни), а з усіх націоналізмів найлиховіснішим був український (“украинские буржуазные националисты – злейшие враги украинского народа”, – це мало не в букварях карбувалося)”. Він отримав власну назву – бандерівщина, а українську мову називали “бандеровским языком”»¹³⁶.

¹³⁵ Дзюба І. М. Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. С. 5 – 6.

¹³⁶ Там само. С. 70.

У роки української незалежності до обробки донбасівців долучилася й кремлівська пропаганда, яка розгорнула активну «боротьбу з фашизмом» в Україні, апелюючи до непоодиноких наших земляків, обпоєних «московською блекотою» (*Тарас Шевченко*). Саме під її впливом і в Криму, і в Донбасі «фашизоїдні україноненависники», оголосивши себе «антифашистами», виходили на демонстрації проти «українізації» під гаслом «Фашизм не пройде!»¹³⁷.

Підбиваючи підсумки, І. Дзюба наголошує, що ця донбаська рана всерйоз і надовго, адже «над усіма тяжітиме пам'ять смертей, каліцтв і руїни. І якщо не всі, то багато хто з них будуть невиліковними своєї злости й ненависті. Або своїх моральних травм. Або своєї пам'яті. На відновлення будівель, на відбудову господарства, на рекультивуацію – бодай часткову – розбомблених і отруєних ґрунтів та очищення землі від мін і осколків може вистачити десятка років. А скільки років знадобиться для рекультивації душ людських і хто допоможе?»¹³⁸. Маститий інтелектуал доходить висновку, що це питання на далеку перспективу.

Проблемами Сходу України в цей час зацікавився В. Горбулін. У 2015 році він разом з О. Власюком і С. Кононенком опублікував працю «Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна», в якій було проаналізовано політико-теоретичні, геополітичні, культурно-історичні й зовнішньополітичні аспекти збройного конфлікту на Донбасі та участі у ньому місцевих мешканців¹³⁹. У 2017 році за редакцією В. Горбуліна була опублікована ґрунтовна монографія «Світова гібридна війна: український фронт», яку підготували фахівці Національного інституту стратегічних досліджень. У ній значна увага присвячена аналізу місця і ролі ціннісних орієнтацій частини мешканців Півдня та Сходу на початковій стадії гібридної війни РФ проти України¹⁴⁰.

¹³⁷ Дзюба І. М. Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. С. 71.

¹³⁸ Там само. С. 77 – 78.

¹³⁹ Див.: Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна. Київ : НІСД, 2015. 64 с.

¹⁴⁰ Див.: Світова гібридна війна: український фронт / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків : Фоліо, 2017. 496 с.

У цей час до проблем Донбасу знову звернувся уже нами згадуваний американський історик Г. Куромія. У новій книзі «Зрозуміти Донбас» він, через аналіз головних подій, які визначили культурну своєрідність Донбасу впродовж його кількасотрічної історії, виходить на питання «місця Донбасу в українсько-російських взаєминах» і намагається визначити причини того жахіття, яке сьогодні відбувається на Сході України. Він доходить висновку, що «схильність Донбасу до незалежного мислення не була причиною війни... інтеграція Донбасу в Українську державу послідовно просувалася. Проте Москва... застосувала військову силу, щоб зупинити його»¹⁴¹. Один із розділів книги автор назвав «Не думаю, що населення Донбасу хоче московського самодержавства». У ньому він доводить «хиткість і ненадійність ситуативної лояльності Москві з боку певної частини мешканців Донбасу»¹⁴². Висновок Г. Куромії однозначний – майбутнє Донбасу в Європі, разом з Україною¹⁴³.

Останнім часом дослідники все більше і більше уваги почали приділяти вивченню впливів війни на Півдні та Сході України на ціннісну парадигму населення як цих регіонів, так і всієї держави. Прикладом такого дослідження може бути матеріал А. Портнова «Як починалася війна на Сході України, або чому Харків і Дніпропетровськ не стали Донецьком і Луганськом». У ньому автор, нагадавши головні складові цієї парадигми для Донбасу, наголошує, що «поєднання свободи та примусу, характерна повага до праці (особливо, шахтарської) та сили, неприйняття етнічної ексклюзивності, скоріше толерантне ставлення до тюремного досвіду, високий відсоток пенсіонерів та відносна слабкість “креативного класу”, робить висновок – «у регіоні сформувалося особливе почуття локальної гордості та лояльності: “Донбас обирає своїх”, “Донбас порожняк не жене”, “Донбас не поставити на коліна”». Разом з тим автор наголошує, що «Донбас, як будь-який інший регіон України, не варто ні ідеалізувати, ні демонізувати. Важливо

¹⁴¹ Куромія Гіроакі. Зрозуміти Донбас. Київ : Дух і Літера, 2015. С. 8 – 9.

¹⁴² Там само. С. 103 – 114.

¹⁴³ Там само. С. 139 – 140.

просто зафіксувати характерне для нього неприязно-насторожене ставлення до Києва (і будь-якого іншого надрегіонального центру влади) і чуйне вловлювання дискримінаційної риторики, які по відношенню до “ мешканців Донбасу ” легко дозволяли собі і українські політики, і громадські діячі»¹⁴⁴.

Підбиваючи підсумок, А. Портнов наголошує, що « абсолютна більшість жителів обрала позицію пасивного вичікування чи байдужості до громадських справ, яку можна позначити словами “ аби не стріляли ” або з гіркотою назвати, за прикладом луганського філософа Олександра Єрьоменка (його працю ми аналізували), “ войовничим обивательством ” ». Але автор матеріалу, вслід за О. Єрьоменком, висловлює побоювання щодо ймовірності того, що « громадянська війна на Донбасі цілком може сформувати нову соціально-етнічну спільноту. Якщо ця спільність виникне, то вона буде не українською, навіть антиукраїнською »¹⁴⁵.

Значний інтерес викликає монографія Р. Додонова « Конфлікт на Сході України у дзеркалі соціально-філософської рефлексії »¹⁴⁶, у якій автор порівнює події на Донбасі з розвитком конфліктів в інших країнах світу, зокрема, на пострадянському просторі. Таке порівняння дозволяє йому виокремити загальне й особливе у різних конфліктах, визначити певні закономірності їхнього розгортання. Крім того, узагальнюється досвід процесу замирення та постконфліктної реабілітації, екстраполюючи його на український ґрунт. Проаналізувавши чинники, що зумовили війну на Сході України, автор, не заперечуючи пряму військову агресію з боку РФ, зупиняється на її внутрішніх причинах. На його думку, однією з важливих тут є « наявність на Сході України антиурядового сепаратистського руху, що став наслідком тривалого процесу тематизації регіональними елітами та намагань штучного вкорінення і

¹⁴⁴ Портнов Андрій. Як починалася війна на Сході України, або чому Харків і Дніпропетровськ не стали Донецьком і Луганськом. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1769-andrej-portnov-kak-nachinalas-vojna-na-vostokey-ukrainy-ili-pochemu-khar-kov-i-dnepropetrovsk-ne-stali-donetskom-i-luganskom>

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Див.: Додонов Р. О. Конфлікт на Сході України у дзеркалі соціально-філософської рефлексії. Вінниця : ГЛОБУС ПРЕСС, 2016. 200 с.

поглиблення уявлень про соціальні, світоглядні, культурні розбіжності між мешканцями Донбасу та іншої частини України. Індокринація деяких ідеологічних положень про розкол України, її географічне розташування у зоні зіткнення різних цивілізаційних спільнот, про неусувні протиріччя між Заходом та Сходом України і т.п. сформувала “концептуальну рамку” схізмогенетичного процесу, який підготував ґрунт для збройного протистояння¹⁴⁷.

Автор монографії наголошує, що причину конфліктогенності українського суспільства слід також шукати в «іграх з ідентичністю», яку намагалися грати як влада, так і майже всі українські опозиціонери. Йдеться про претензії на владу на основі існуючих ідентичностей (національної, регіональної, релігійної тощо), багато з яких глибоко вкорінені в історичній пам’яті¹⁴⁸. Цінним є те, що Р. Додонов пропонує ймовірні сценарії розв’язання конфлікту на Донбасі¹⁴⁹.

Потрібно зазначити, що вже згадуваний нами І. Кононов продовжує досліджувати ціннісну парадигму мешканців Донбасу. Однею з останніх праць є монографія «Масова свідомість у зоні воєнного конфлікту на Донбасі»¹⁵⁰.

Аналіз наукового дискурсного поля ціннісної парадигми мешканців Східної та Південної України свідчить, що поряд із загальними працями з зазначеної тематики науковці приділяли увагу й вивченню окремих її складових. У першу чергу це стосується релігійної ситуації в регіоні та місця і ролі релігійного питання в подіях на Донбасі. Серед масиву праць з цього питання варто виділити монографію В. Войналовича і Н. Кочан «Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність». У ній на значному фактичному матеріалі представлено результат комплексного дослідження ролі та місця релігійного чинника в етнополітичних процесах на території Донбаського

¹⁴⁷ Див.: Додонов Р. О. Конфлікт на Сході України у дзеркалі соціально-філософської рефлексії. Вінниця : ГЛОБУС ПРЕСС, 2016. С. 89.

¹⁴⁸ Там само. С. 87.

¹⁴⁹ Там само. С. 111 – 122.

¹⁵⁰ Див.: Масова свідомість у зоні воєнного конфлікту на Донбасі / за ред. І. Ф. Кононова. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2018. 230 с.

регіону, розкрито специфіку взаємодії релігійного та етнічного чинників у формуванні регіональної ідентичності на різних етапах розвитку краю¹⁵¹. Оцінюючи роль Української православної церкви (далі УПЦ) в сучасних процесах на Донбасі, автори доходять обґрунтованого висновку, що вона визначається «високим рівнем інструменталізації регіональним політичним класом УПЦ як з метою власної легітимації та профілювання сильної окремишньої регіональної ідентичності, так і плеканням і закріпленням проросійських політичних, ідеологічних, культурних лояльностей на основі російських неоімперських міфів»¹⁵².

Значну увагу дослідники приділили початку воєнного протистояння навесні 2014 року на Донбасі й акцентували увагу на тому, що ці події значно змінили церковно-політичне життя регіону, «проросійські... симпатії ... в середовищі УПЦ набули виразно політичного характеру» і значна частина представників духовенства УПЦ відкрито стала на бік місцевих сепаратистів, терористів і кадрових російських військових, сподіваючись на анексію регіону Російською Федерацією¹⁵³.

До проблеми місця і ролі релігійного фактору у ціннісній парадигмі мешканців краю також зверталися О. Петров¹⁵⁴, Н. Кочан¹⁵⁵, В. Бочок¹⁵⁶. Усе ж згадана проблема вимагає до себе

¹⁵¹ Див.: Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 304 с.

¹⁵² Там само. С. 289.

¹⁵³ Там само. С. 295 – 296.

¹⁵⁴ Див.: Петров О. Сучасний стан і розвиток християнських релігійних течій на Донеччині. *Схід*. 2010. №7. С. 111 – 115.

¹⁵⁵ Див.: Кочан Н. І. Донбас православний: формування сучасної структури, тенденції розвитку. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. № 2. С. 266 – 295; Кочан Н. І. Деякі особливості використання релігійного чинника в гібридній війні Російської Федерації на Сході України. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. С. 71 – 84.

¹⁵⁶ Див.: Бочок В. М. Релігія в гібридній війні на Сході України. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія, Право*. 2017. Вип. 1/2 (33 – 34). С. 27 – 31.

більшої уваги дослідників і цілком слушно В. Войналович і Н. Кочан наголошують на необхідності окремого дослідження місця та ролі УПЦ у новітній російсько-українській війні¹⁵⁷.

Проведений нами аналіз дискурсного поля релігійного чинника у формуванні та підтримці ціннісних орієнтацій населення Півдня України свідчить, що вітчизняні науковці звернули свою увагу на Крим. Зокрема, М. Кирюшко і О. Бойцова опублікували монографію «Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу», у якій розкрили особливості й основні етапи історії ісламу в Криму, показали роль ісламу в процесах релігійно-національної самоідентифікації кримських татар, висвітлили процес етновідтворення та етнозбереження цього народу в різні періоди його існування. Значна увага приділена дослідженню сучасного стану мусульманської спільноти Криму, специфіці соціальної адаптації мусульман в українському суспільстві¹⁵⁸.

Цікавою є підготовлена працівниками Центру близькосхідних досліджень О. Богомолвим, С. Даниловим та І. Семиволосом аналітична довідка «Іслам і політика ідентичностей у Криму: від символічних війн до визнання культурного розмаїття», у якій автори наголошують, що іслам у кримському суспільстві виступає радше як механізм формування та збереження нерелігійної кримськотатарської групової ідентичності¹⁵⁹.

Усе ж, на нашу думку, питання місця і ролі релігійного чинника у формуванні цінностей населення Півдня України потребує більшої уваги вітчизняних науковців.

Іншою важливою складовою цієї парадигми є мовне питання. Аналіз показує, що воно теж цікавило науковців. Особлива увага

¹⁵⁷ Див.: Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 300.

¹⁵⁸ Див.: Кирюшко М. І., Бойцова О. Є. Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу. Київ : Світогляд, 2005. 300 с.

¹⁵⁹ Див.: Іслам і політика ідентичностей у Криму: від символічних війн до визнання культурного розмаїття: аналітична оповідь. Київ : Стило, 2009. 56 с

приділялася вивченню місця та ролі української мови у загальному державотворчому процесі. У той же час мовні проблеми Сходу і Півдня України ще не стали предметом окремого комплексного дослідження. Вони розглядалися або в загальних працях про ці регіони, або у статтях. Перші нами уже аналізувалися через призму ціннісної парадигми мешканців регіону, а серед других варто виділити статтю О. Калакури «Мовні практики й етнічна самоідентифікація населення Донбасу», у якій аналізується етно-мовна структура населення Донбасу, розкрито протиріччя між його мовною практикою та етнічною самоідентифікацією, показано наслідки русифікації регіону і перспективи інтеграційних процесів¹⁶⁰.

Певні аспекти зазначеної проблеми також досліджували А. Круподер, В. Гвоздев¹⁶¹, М. Вінтонів, М. Бойко¹⁶², О. Новікова, К. Пономаренко¹⁶³, О. Шевчук-Калюжна¹⁶⁴.

Надзвичайно актуальним мовне питання є на Півдні України й особливо в Криму. На цьому наголошує П. Гай-Нижник, який вважає, що саме недостатня увага української влади до мовного питання стала однією з причин втрати півострова¹⁶⁵. Це підтверджують і російські дослідники, які наголошують, що саме

¹⁶⁰ Див.: Калакура О. Мовні практики й етнічна самоідентифікація населення Донбасу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2012. Вип. 5 (61). С. 44 – 62.

¹⁶¹ Див.: Круподер А., Гвоздев В. Мовна ситуація на медіаринку України та Північного Приазов'я. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст.* 2010. Вип. XXIII. Ч. 2. С. 498 – 505.

¹⁶² Див.: Вінтонів Михайло, Бойко Марія. Мовна ситуація в освітньому просторі Донеччини на початку XXI століття. *Mundo Eslavo*. 19 (2020). С. 61 – 75.

¹⁶³ Див.: Новікова О. О., Пономаренко К. В. Двомовність Донеччини: причини та наслідки. *Збірник наукових праць. Філологічні студії*. Випуск 9. 2017. С. 158 – 165.

¹⁶⁴ Див.: Шевчук-Калюжна Ольга. Білінгвізм Донеччини: виникнення, реалії і перспективи. URL: <http://slovoprosvity.org/2019/03/28/bilinhvizm-donechchynuvnyuknennya-realiji-i-perspektivy/>

¹⁶⁵ Гай-Нижник П. П., Батрименко О. В., Чупрій Л. В. Реінтеграція Криму та послаблення кримської регіональної проросійської ідентичності в контексті реалізації державної політики національної безпеки України. *Гілея*. 2015. Вип.103 (№12). С. 333–339.

тотальне домінування в Криму російської мови стало «осною регіональної ідентичності кримчан і оплотом антиукраїнізації»¹⁶⁶.

Не залишили поза увагою дослідники і проблеми місця та ролі історичної пам'яті в структурі ціннісної парадигми мешканців Сходу і Півдня України. На особливу увагу заслуговує аналітична довідка «Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України», яку підготували науковці Національного інституту стратегічних досліджень. Один із її розділів присвячений дискурсу минулого як інструменту формування антиукраїнських настроїв на Донбасі¹⁶⁷. А також стаття О. Стяжкіної «Окупація в Донбасі: образи минулого поза контекстом метанаративів»¹⁶⁸. Ці самі питання досліджували С. Пархоменко¹⁶⁹, Ю. Ніколаєць¹⁷⁰, М. Віхров¹⁷¹.

Звернули науковці увагу й на ситуацію в Південній Україні. Дуже цікавою є книга «Політика пам'яті: Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні», яка є успішною спробою критичного аналізу використання історії в неакадемічній сфері, а саме – у публічному просторі таких відомих міст Сходу і Півдня України, як Одеса («перлина біля моря», «місто кримінальних авторитетів», «місто-герой»), Харків («перша столиця»), Дніпро(петровськ) («столиця застою», «серце України», «ракетне місто»). За

¹⁶⁶ Губогло М. Н., Старченко Р. А. Языковая жизнь и региональная идентичность кримчан – оплот антиукраинизации (из опыта этносоциологических исследований в Крыму 2013 г.) Москва : Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, 2014. 72 с.

¹⁶⁷ Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України. Аналітична довідка. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: http://old.niss.gov.ua/content/articles/files/111AD_28.11.18__pages-976b3.pdf.

¹⁶⁸ Див.: Стяжкіна О. Окупація в Донбасі: образи минулого поза контекстом метанаративів. Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. *Національна та історична пам'ять. Зб. наук. праць*. Випуск 4. Київ : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 102 – 114.

¹⁶⁹ Пархоменко Сергій. «Випробування» Донбасом: регіональний контекст політики історичної пам'яті. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/649-serhii->

¹⁷⁰ Ніколаєць Ю. Роль мас-медіа Донбасу у формуванні історичної пам'яті населення регіону наприкінці XX – на початку XXI ст. URL: <http://pravoznaves.com.ua/period/article/58549/%DE>

¹⁷¹ Віхров Максим. Как культ Победы помог начать войну на Донбассе. URL: <https://inforesist.org/kak-kult-pobedy-pomog-nachat-voynu-na-donbasse/>

допомогою даних кількісних і якісних опитувань, аналізу місцевих медіа автори показали складний «палімпсест пам'ятей», який відрізняв їх від усталених регіональних стереотипів¹⁷².

Стан регіональної історичної пам'яті Південної України також досліджувала Н. Шевченко¹⁷³.

Висновки та пропозиції

Підбиваючи підсумки проведеної роботи, зазначимо, що поняття «цінність» було введено в науковий обіг у середині ХІХ ст., але предметом дослідження фахівців з питань соціальної філософії, культурології, етики та естетики воно стало у ХХ ст. Доволі актуальними проблеми «ціннісних орієнтацій» є для тих народів, які стали на шлях розбудови своїх незалежних держав. Саме тому з часу відновлення незалежності Української держави питання формування власної системи цінностей як важливого консолідуючого чинника по-новому постало перед українським суспільством. Особливо ж активізувалася робота вітчизняних науковців після Помаранчевої революції і Революції Гідності, яку Я. Грицак назвав «революцією цінностей». На його думку, саме остання вивела питання суспільних цінностей з класичного наукового дискурсу у публічну площину, що сприяло активізації уваги до нього не лише з боку науковців, а й політиків, громадських діячів і широкого загалу.

Важливим напрямом наукових досліджень феноменів «цінність», «ціннісні орієнтації» є його теоретичне осмислення. Тому науковці намагалися розкрити сутність самого поняття «цінність» (М. Головатий, П. Менцер, М. Рокич, О. Невмержицька, Т. Бутківська та ін.). Вони розглядали ці феномени з позицій філософії, соціології, етики, релігії, педагогіки, політології, економіки, психології тощо. Представники кожної з наук по-своєму тлумачили ці поняття. Більшість з їхніх праць присвячена соціальним,

¹⁷² Див.: Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні / за ред. Г. Касьянова. Львів: ФОП Шумилович, 2018. 240 с.

¹⁷³ Шевченко Н. В. Регіональна історична пам'ять Південної України в контексті сучасної державної політики національної пам'яті. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewBy FileId/935765.pdf>

демократичним, інтегруючим цінностям, що впливають не лише на функціонування людини в соціумі, а й на консолідацію українського суспільства.

Проведена нами робота вказує, що важливим елементом осмислення вітчизняними дослідниками феномену «цінність» є визначення ними поняття «ціннісні орієнтації», його проявів у реальній практиці (С. Матяж, А. Березянська, Л. Долинська, Н. Максимчук, О. Целякова та ін).

Не залишили поза увагою вітчизняні науковці й фактори, які впливали на формування ціннісних орієнтацій (В. Сластьон, Л. Савченко, С. Матяж, А. Березянська). На їхню думку, вони виконують цілу низку функцій: долучають індивіда до норм суспільства, сприяють самовизначенню особистості, реалізації здібностей і забезпечують гармонію її внутрішнього світу. Тому саме від них багато в чому залежить стабільність суспільства, міць держави.

Одним із важливих дослідницьких напрямів стало дослідження ціннісних орієнтацій українців. Ці питання активно вивчали: М. Михальченко, Я. Грицак, М. Рябчук, Н. Кононенко, О. Пашкова та ін. Аналіз їхніх підходів дозволяє визначити сучасну ієрархію цінностей громадян України, яка істотно трансформувалася після Революції Гідності й, особливо, в умовах тимчасової окупації Криму та військової агресії РФ на Сході України. Ця ієрархія містить такі ідентитети, як: вибір західної («європейської») моделі розвитку та готовність інституціалізувати цей вибір вступом до ЄС та НАТО; прагнення до зміцнення української національної ідентичності, до самовираження, до солідарності з іншими народами і взаємодопомоги, до свободи; повага до приватної власності, до особистих кордонів і до власної думки; збереження національної єдності і національного розмаїття тощо.

Означена нами тема «Ціннісні орієнтації населення Сходу та Півдня України: науковий дискурс» є регіональною, обмеженою визначеними територіальними межами – Сходом та Півднем України, щодо яких у наукових працях використовуються різні назви. Якщо ми говоримо про Схід України, то найбільш

вживаними є назви «Донбас», «Донецька земля», «Донбаський регіон». Проте низка науковців (О. Стяжкіна, А. Портнов) активно виступають проти їх використання, заявляючи, що це суто радянська пропагандистська конструкція, яка зводить регіон тільки до Донецького кам'яновугільного басейну. Саме тому найбільш правильним, на їхній погляд, є використання терміна «Схід України».

Схожі розбіжності у підходах до назви регіону ми спостерігаємо і щодо Півдня України. Аналіз свідчить, що раніше у російському імперському, а потім і радянському історіописанні, а наразі і в модерному російському науковому дискурсі активно використовувалася і використовується назва «Новоросія». Проте вітчизняні дослідники справедливо вважають, що така назва не наукова, а пропагандистська. Особливо в умовах, окупації Криму та російсько-української війни на Сході країни. Тому вони активно використовують термін «Південна Україна».

Практика наукового аналізу показує, що важливою складовою дослідження є знання про суспільний простір. Без таких знань дослідник не може мати системи координат і точки відліку у цій системі для того, щоб сформуванати уявлення про об'єкт і предмет, що вивчається. Тому ми розпочали історіографічний аналіз теми з праць, в яких розкриваються чинники, що визначали ціннісну парадигму населення регіонів, які вивчаються. Серед них: особливості соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного життя, суспільної свідомості населення, його історична пам'ять, геополітичні та цивілізаційні орієнтири. Зі значного масиву такої літератури варто виділити ґрунтовні дослідження С. Кульчицького, Л. Якубової, І. Бровченка, М. Віхрова, Я. Верменич, В. Дюличева, В. Сергійчука та ін.

На особливу увагу заслугоує монографія американського історика Г. Куромії, але деякі його висновки є дискусійними. Зокрема, твердження про «антистоличну козацьку землю»; що цей край «утілює в собі риси класичного Дикого поля». Потрібно зазначити, що введене в науковий обіг Г. Куромією порівняння Донбасу з «диким полем» стало досить вживаним українськими дослідниками.

Особливу групу досліджень становлять праці з вивчення життя «мешканців і творців промислових мономіст». Через такий

аналіз автори (В. Куліков, І. Склокіна, І. Кононов, Н. Кононова, Н. Деншік) фактично вийшли на формування ціннісної парадигми міських мешканців регіону, які й чисельно, і ментально домінували й досі домінують на Донбасі.

Ще одним напрямом наукової зацікавленості Сходом і Півднем України є праці з питань етнополітичного розвитку Донбасу і Криму та місця у ньому ціннісних пріоритетів його мешканців (М. Панчук, В. Котигоренко, О. Калакура, Л. Якубова та ін.)

Проведений нами аналіз виявив, що поряд з комплексними дослідженнями Сходу та Півдня України наявна низка праць з вивчення окремих аспектів розвитку цих регіонів. Для висвітлення заявленої нами теми цікавими є дослідження, у яких розкриваються механізми динаміки етнодемографічного ландшафту Донбаського регіону та Півдня України, а саме – вимивання з нього власне українського, кримськотатарського населення і переселення туди росіян. Ці проблеми порушували у своїх працях М. Алфьоров, В. Гончаров, А. Шайхатдінов, А. Черкасов, Ю. Ніколаєць, Г. Заваріка, М. Максименко, Ю. Зінченко, В. Сергічук та ін.

Висвітлення наукового дискурсу було б не повним, якби ми не звернули увагу на праці російсько орієнтованих авторів, які намагаються обґрунтувати «споконвічну російськість Донбасу і Півдня України» (В. Корнілов, А. Смірнов, А. Шірокорад, К. Сталбо, А. Федоров).

Узагальнюючи набуті здобутки цього напрямку досліджень, необхідно наголосити, що науковці звернули свою увагу на дослідження чинників, які впливали на формування ціннісних орієнтацій мешканців Сходу та Півдня України. Вони активно вивчали процес формування поселенської структури населення регіону, демографічну ситуацію, особливості його соціально-економічного, культурного розвитку та їхніх впливів на ментальні устої мешканців.

Аналіз наявної літератури свідчить, що ще задовго до російської агресії на Сході України й окупації Криму вітчизняні науковці виділяли ці регіон як такі, що, порівняно з іншими, мають свої особливості ієрархії ціннісних орієнтацій мешканців, і намагалися розкрити чинники їх формування, виявити їх сутнісний зміст (М. Бублик, І. Кононов, І. та Я. Пасько, М. Рячук, П. Гай-Нижник).

У цей час активізується вивчення проблем регіональних ідентичностей. Спочатку – у розрізі пошуку подібностей і відмінностей між Львовом і Донецьком (Я. Грицак), а згодом – детального вивчення саме «донбаської ідентичності», яка мала багато в чому відмінну від інших регіонів України парадигму суспільних цінностей (М. Кармазіна, Т. Бевз, М. Студенна-Скруква, Г. Коржов, О. Міхєєва).

Російська агресія на Донбасі посилила інтерес науковців до проблем ціннісної парадигми його мешканців (В. Абліцов, О. Єрмоєнко, І. Дзюба, В. Горбулін, Г. Куромія, А. Портнов). Частина з них звернула увагу на вплив ціннісних орієнтацій мешканців Донбасу на їхнє ставлення до подій на теренах Сходу та їх оцінку (Р. Додонов, І. Кононов).

Дискурсивний аналіз ієрархії цінностей мешканців Сходу та Півдня України містить вагомі напрацювання науковців з дослідження окремих її складових. У першу чергу це стосується релігійного чинника у регіоні та місця і ролі релігійного питання в подіях у Криму та на Донбасі (О. Богомолів, С. Данилов, І. Семиволос, М. Кирюшко, О. Бойцова, В. Войналович, Н. Кочан, О. Петров, В. Бочок).

Іншою важливою складовою цієї парадигми є мовне питання. Належна увага приділялася вивченню місця та ролі української мови у загальному державотворчому процесі. Утім мовні проблеми Сходу і Півдня України ще не стали предметом окремого комплексного дослідження. Вони розглядалися або в загальних працях про Донбас, Крим, або ж у статтях наукової періодики (О. Калакура, А. Круподер, В. Гвоздев, М. Вінтонів, М. Бойко, О. Новікова, К. Пономаренко, О. Шевчук-Калюжна, П. Гай-Нижник).

Фактично це ж стосується і праць, в яких висвітлюються питання впливу історичної пам'яті на ціннісну парадигму мешканців регіонів (О. Стяжкіна, С. Пархоменко, Ю. Ніколаєць, М. Віхров, Н. Шевченко, О. Гайдай, І. Склокіна).

Підбиваючи загальні підсумки проведеної роботи, варто наголосити, що у працях вітчизняних науковців відсутній єдиний підхід до визначення феноменів «цінність», «ціннісні орієнтації», фактично залишилися поза їхньою увагою співвідношення з

регіональним фактором, що є актуальним для сучасної воюючої України. Крім того, спостерігається значний дисбаланс у дослідженні окремих складових ціннісної парадигми населення Сходу України. Так, серед усього масиву праць із зазначеної тематики вирізняються роботи з питань регіональної донбаської ідентичності і значно менше досліджень є з проблем її релігійної, мовної складової, а деякі з них взагалі залишилися на маргінесі (етнічна, соціально-психологічна, соціетальна).

Проведений аналіз дозволяє визначити ті дослідницькі аспекти, які потребують подальшої розробки. Йдеться, насамперед, про передумови та чинники формування ціннісних орієнтацій населення Сходу та Півдня України, їхню динаміку, відмінності й особливості, порівняно з ціннісними настановами мешканців інших регіонів нашої держави, специфіку впливу на визначення ставлення населення Східного та Південного регіонів до агресії РФ і, що особливо важливо, їхній консолідуючий та інтегративний потенціал.

Підбиваючи загальний підсумок аналізу заявленої проблеми, можна стверджувати, що його результатом стало: здійснення комплексного аналізу наукового доробку вітчизняних учених з означеної теми; виявлення провідних тенденцій та окремих закономірностей розвитку політологічних знань щодо феноменів «цінностей» та «ціннісної орієнтації»; здійснення спроби визначення вузьких місць у масиві уже опублікованих робіт з цієї проблематики; з'ясування наукової значимості найновіших праць для розкриття сутності ціннісних орієнтацій мешканців Сходу та Півдня України; окреслення наукових проблем, що потребують подальшої розробки.

РОЗДІЛ 2

**«РУССКИЙ МИР», SLAVIA ORTODOXA
І КОНСТРУЮВАННЯ «ОДНОГО НАРОДУ»:
ВЗАЄМОДІЯ АРХАЇЧНИХ ІДЕОЛОГІЙ,
ЦІННОСТЕЙ ТА ІДЕНТИЧНОСТЕЙ**

Концепцію «Русского мира» створила в середині 1990-х років група консервативних російських філософів, реагуючи непрямим чином на кризу російської ідентичності, загострену розпадом СРСР, та шукаючи відповіді на давнє питання, чим є Росія і що означає бути «росіянином». Задумана первісно як суто інтелектуальна доктрина, така собі культурно-філософська утопія, вона була досить швидко засвоєна й адаптована політичними антрепренерами, які знайшли в ній «теоретичне» обґрунтування для своїх націоналістичних ідей та реваншистських амбіцій*. В останні десятиліття, за правління Владіміра Путіна, ця ідея стала потужним інструментом російської пропаганди, імперської ідеологічної, а останнім часом і мілітарної експансії.

Еволюція концепції «Русского мира», її зміст та різні форми політичної інструменталізації досить добре досліджені зарубіжними й українськими вченими¹, проте низка питань залишається

* Чимала антологія філософсько-культурологічних текстів, що обґрунтовують концепцію «Русского мира», розміщена на сайті https://archipelag.ru/ru_mir/. Схоже, однак, що сайт не оновлюється від 2004 року, тобто приблизно від часу, коли ця концепція почала дедалі інтенсивніше ретранслюватися у практичну політику.

¹ Україна та проект «Русского мира»: аналітична доповідь / С. І. Здіорук, В. М. Яблонський, В. В.Токман [та ін.]; за ред. В. М.Яблонського та С. І.Здіорука. Київ : НІСД, 2014. 80 с; Яна Примаченко. Історична політика РФ та її вплив на території Південно-Східної України та АР Крим в контексті «русского мира». *Регіональна історія України. Зб. наук. статей*. 2017. Вип. 11. С. 101–132; Marlene Laruelle. «Russian World». *Russia's Soft Power and Geopolitical Imagination*. Washington, DC: Center on Global Interests, 2015; Marlene Laruelle. The three colors of Novorossiia, or the Russian nationalist mythmaking of the Ukrainian crisis, *Post-Soviet Affairs*, 32:1 (2016), 55–74, DOI: 10.1080/1060586X.2015.1023004; Torbakov Igor. «Middle Continent» or «Island Russia»: Eurasianist Legacy and Vadim Tsyburskii's Revisionist Geopolitics, in Niklas Bernsand Barbara Törnquist-Plewa (eds.), *Cultural and Political Imaginaries in Putin's Russia*. Leiden & Boston: Brill, 2018; Laine Veera and Saarelainen Iris. Spirituality as a Political Instrument. *The Church, the Kremlin, and the Creation of the 'Russian World'*.

все ще без відповіді. Одне з них я хотів би розглянути в цьому розділі, а саме: яким чином концепція «Русского мира» справляє досить помітний деструктивний вплив на свідомість багатьох українців, особливо на Півдні та Сході, попри її формально малу (на рівні прямої артикуляції) присутність в українському публічному просторі. Соціологічні опитування показують, що понад три чверті українців (79%) ніколи й не чули цього терміна, а серед тих, хто чув, виразно переважають респонденти, настроєні до нього критично: у Західному регіоні чули цей термін 36%, у Центрі – 14%, на Півдні – 18%, на Сході – 13%. Та сама тенденція відбита і в конфесійних належностях респондентів: щось чули про доктрину «Русского мира» 35% греко-католиків, 29% серед прихильників УПЦ Київського патріархату і лише 22% серед симпатиків патріархату Московського². У 2016 році належність свого регіону

Helsinki: Finnish Institute of International Affairs, 2017; Igor Zevelev. Russia's national identity transformation and the new foreign policy doctrine. *Russia in global affairs*, 2014. URL: <http://eng.globalaffairs.ru/number/The-Russian-World-Boundaries-16707>; Klyueva Anna and Mikhaylova Anna. «Building the Russian World: Cultural Diplomacy of the Russian Language and Cultural Identity». *JOMEC Journal* 11 (2017). URL: <https://doi.org/10.18573/j.2017.10143>; Gigitashvili Givi. «Russian World». *Concept and Securitization of Collective Identity*. Latvian Inst of International Affairs. 30.09.2016. URL: <https://www.lai.lv/viedokli/russian-world-concept-and-securitization-of-collective-identity-545>; Немцев Михаил. Пять тезисов о «русском» и о «Русском мире». *Гэфтер*. 1.03.2017. URL: <http://gefter.ru/archive/21334>; Горшков М. К., Петухов В. В. (ред.). *Российское общество и вызовы времени*. Кн. 1 (зокрема розд. 3: «Русский мир» и кризис на Украине в социологическом измерении). Москва: Весь мир, 2015. С. 198–246.

² «Русский мир» – чи чули Ви про це? Центр Разумкова, 2013. URL: https://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=884. Стаття тепер недоступна, але є її передруки, зокрема: Опитування: «Русский мир» – чи чули Ви про це? Християнський портал Кириос, 23 квітня 2013. URL: <https://kyrios.org.ua/news/world/9053-chi-chuli-vi-pro-doktrinu-russkogo-mira-patriarha-kirila.html>, та відповідні цитування, напр.: Яремчук В'ячеслав. Україна у протидії новітній релігійно-інформаційній експансії з боку РПЦ. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. №79-80. С. 129. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/yaremchuk_ukraina.pdf. Див. також: Кравец Ольга, Бегер Виктор. Кого на Україні страшат ценности «Русского мира». *Одна Родина*, 25 июня 2013. URL: <https://odnarodyna.org/content/kogo-na-ukraine-strashat-cennosti-russkogo-mira>. Цікаво, що й у самій Росії обізнаність із цією концепцією не набагато краща. Див.: Wawrzonek Michał. «Russkiy mir»: A Conceptual Model of the «Orthodox Civilization», in Michał Wawrzonek, Nelly Bekus and Mirella Korzeniewska-Wiszniewska (eds.). *Orthodoxy Versus Post-Communism? Belarus, Serbia, Ukraine and the Russkiy Mir*. Cambridge Scholars Publishing, 2016. P. 48.

до «Русского мира» (тою чи тою мірою) задекларувало 29% опитаних у Харківській області, 25% в Одеській, 21% у Миколаївській, 17% у Дніпропетровській, 13% у Запорізькій та 11% у Херсонській³.

Водночас, як видно з тих самих опитувань, вплив концепції «Русского мира» на світогляд українських громадян, їхні ціннісні настанови та політичні орієнтації є набагато більшим, ніж цього можна було б очікувати від відносно низької присутності й популярності самого цього терміна в Україні. Пояснення може бути подвійним, причому одна гіпотеза не виключає другої. З одного боку, весь комплекс ідей «Русского мира» може поширюватися без прямої прив'язки до самої концепції, зважаючи на її низьку популярність, особливо в умовах війни. Найефективніше працює прихована пропаганда, яка уникає прямих політичних месиджів, натомість формує й підтримує певне бачення світу, яке видається «нормальним», похідним не від конкретних політиків, партій, урядів і мас-медіа, а від безіменного й універсального «здорового глузду». Реалізується це через певне обрамлення й називання подій, добір фактів, припущень і вигадок та їхню маніпулятивну інтерпретацію. Найкраще це вдається робити у позірно «аполітичній» популярній культурі та позірно «приватних» соціальних мережах, дистанціюючи таким чином колективний «здоровий глузд» від партійної політики і політиків, яким українці традиційно не довіряють, незалежно від орієнтацій.

З іншого боку, вплив концепції «Русского мира» на громадян України не міг би бути таким істотним, коли б ця ідеологія не накладалася на глибшу ціннісно-ідентичнісну матрицю, інтерналізовану багатьма українцями, і відтак не була співзвучною з багатьма їхніми традиційними поглядами та уявленнями. Насамперед це стосується гаданої належності українців і росіян до тієї самої православно-східнослов'янської спільноти (середньовічної *Slavia Orthodoxa*) і, відповідно, уявлення про них як «майже один народ». Прикметно, що їхня «спорідненість» обґрунтовується

³ O'Loughlin John, Toal Gerard, Kolosov Valdimir. Who identifies with the «Russian World»? Geopolitical attitudes in southeastern Ukraine, Crimea, Abkhazia, South Ossetia, and Transnistria. *Eurasian Geography and Economics* 57:6 (2016), 757. URL: <https://doi.org/10.1080/15387216.2017.1295275>

подібністю мов і культур, спільністю «віри» й міфологізованої історії, проте зазвичай не згадується кардинально відмінна політична культура, яка виводиться, в одному випадку, з «республіканської» Речі Посполитої та Гетьманщини, а в другому – з орієнтально-деспотичного Московського царства. Хоча саме це (а не спільна будімото «віра») є найістотнішим для модерних націй і саме цим сьогоднішня Україна найбільш відрізняється від Росії.

Розділ, отже, складається з трьох частин. У першій аналізуються основні ідеологеми «Русского мира», найбільш поширені в Україні (передусім на Сході), насамперед, – уявлення про українців і росіян як «один» (чи майже «один») народ, – уявлення, котре через загальну розмитість терміна передбачає надзвичайно широкий спектр його можливих інтерпретацій і таким чином створює ідеальні можливості для політичного маніпулювання. У другій частині я розглядаю особливості історично сформованої в Україні політичної культури, які дедалі виразніше відрізняють її від путінської Росії, але також обумовлюють не менш очевидні відмінності між північно-західними та південно-східними регіонами. І, нарешті, у третій частині я показую, яким чином домінування «східнослов'янської» цивілізаційної матриці та, відповідно, «східнослов'янського» різновиду української ідентичності сприяє поширенню ідеологем «Русского мира» та, відповідно, російської пропаганди на Півдні та Сході України. Підсумовано розділ пропозиціями певних змін у здійсненні ідентичнісної політики в регіоні та державної політики загалом

«Один народ» – пропагандистський мем чи цивілізаційна матриця?

У липні 2021 року російський президент Володимир Путін черговий раз нагадав українцям про те, що вони з росіянами – «один народ», причому зробив це в оригінальний спосіб – розмістивши на кремлівському сайті за власним підписом великий наукоподібний есей «Про історичну єдність росіян та українців»⁴.

⁴ Владимир Путин. Об историческом единстве русских и украинцев. Президент России [офіційний вебсайт], 2021. 12 июля. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>

Сутнісно текст не містив у собі нічого нового, оскільки варіював архаїчні, ще з XIX ст., імперські погляди на Україну, не раз озвучені й самим Путіним за різних okazji упродовж останніх кільканадцяти років. Але спроба викласти цю архаїку більш-менш системно і, головне, офіційно привертала увагу. При цьому значно активнішими за істориків виявилися політологи.

Західні історики, схоже, цієї статті взагалі не помітили або ж потрактували її на рівні сталінських праць із генетики чи мовознавства. Українські історики зауважили, що сперечатися з тезами Путіна неможливо не тільки тому, що вони нісенітні, а й тому, що в статті ніде немає визначення «народу», тож немає й предмета для суперечки⁵. Адже коли б українці і росіяни (а також білоруси) були справді «одним народом», то цей вигаданий «народ» мусив би мати якийсь прийнятне для всіх його членів ім'я, бо ж народів без об'єднавчої самоназви просто не існує. Навіть якщо уявити, що росіяни і українці – це аналог баварців і пруссаків, то що тоді для них спільна «Німеччина»? В подібному ключі висловилися й російські (нережимні) історики⁶.

Натомість політологи звернули увагу насамперед на місце публікації пропагандистського тексту, небезпідставно догледівши в ньому ідеологічне обґрунтування неминучої війни з «європейською» Україною, – якщо та й далі наполягатиме на своїй європейськості (себто, у термінах Путіна, «антиросійськості»). «Чому Україна й Росія вірогідно наближаються до війни» – так назвав свою статтю в *The National Interest* Тарас Кузьо⁷. «Чи Україна – це Путінів Тайвань?» – занепокоєно написав у *The Hill* Гарлан

⁵ «Суміш невігластва та агресії»: російські та українські історики – про статтю Путіна. *BBC News. Україна*, 2021. 14 липня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-57825840>

⁶ «Школьная ошибка»: российские и украинские историки разбирают статью Путина о единстве народов. *BBC News. Русская служба*, 2021. 13 июля. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-57807736>. Див. також: Путин назвал русских и украинцев одним народом. Историки объясняют, так ли это. *BBC News. Русская служба*, 2020. 21 февраля. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-51590880>

⁷ Kuzio Taras. Why Russia and Ukraine are Likely Headed for an Escalation in Their War. *National Interest*, July 20. 2021. URL: <https://nationalinterest.org/feature/why-russia-and-ukraine-are-likely-headed-war-189947>

Ульман⁸. «Імператор Путін мусить подорослішати. Його інфантильна зацикленість на Україні може закінчитися кровопролиттям», – ствердив у блискучому психоаналітичному блозі в *UnHerd* Пітер Померанцев⁹.

В Україні тим часом скандал спричинила не так Путінова «стаття», як спроба соціологів емпірично справдити путінську тезу про українців і росіян як «один народ», котру він багато років за кожної нагоди обесійно повторює. Соціологічна група «Рейтинг» відгукнулася першою, включивши до свого липневого дослідження суспільно-політичних настроїв населення запитання, що звучало дослівно так: «Нещодавно президент Росії Путін заявив, що “росіяни та українці – один народ, який належить до одного історичного і духовного простору”. Чи згодні Ви з цим?» Понад половина опитаних (55%) із цією тезою не погодилася, проте аж 41% погодився і 4% не відповіли¹⁰.

Для багатьох українців ці результати виявилися холодним душем, бо ж не збігалися з ідеалізованою візією «народу», пробудженого буцімто до свідомого життя Незалежністю і консолідованого в останні роки дружним опором російській агресії. З'явилися навіть звинувачення соціологів у несумлінності чи навіть у виконанні замовлень Кремля; постало також питання, а чи доцільно взагалі проводити подібні опитування, адже відомо, що інструменти вимірювання не є безсторонніми, вони теж певним чином впливають на результат. У нашому випадку має значення не лише як і в якому контексті сформульовано запитання, а й сам факт його постановки, бо ж він сам по собі уже підштовхує респондента до мислення в певному напрямі – мислення часто про речі, про які він ніколи раніше й не думав.

Недосконалість наукового і, зокрема, соціологічного інструментарію – це справді проблема, яка потребує постійного осмис-

⁸ Ullman Harlan. Is Ukraine Putin's Taiwan? *The Hill*, 2021. July. URL: <https://thehill.com/opinion/international/565708-is-ukraine-putins-taiwan>

⁹ Pomerantsev Peter. Emperor Putin needs to grow up. *UnHerd*, 2021. July 20. URL: <https://unherd.com/2021/07/emperor-putin-needs-to-grow-up>

¹⁰ Суспільно-політичні настрої населення. Рейтинг, 23–25 липня. 2021. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_23-25_ilyulya_2021.html

лення, постійної методологічної авторефлексії. Проте це зовсім не означає, що досліджень не треба проводити або що їм не слід довіряти – особливо коли їхні результати не збігаються з бажаними. Адже й уявлення про українців і росіян як «один» (чи «майже один») народ – це зовсім не путінський винахід і, тим більше, не винахід недобросовісних соціологів. Це уявлення вже багато років, ба десятиліть, циркулює на різних рівнях і в різних модифікаціях і в Росії, і в Україні, тож було б дивно, коли б населення обох країн тою чи тою мірою того уявлення не засвоїло (інтерналізувало), свідомо чи підсвідомо. Левада-Центр регулярно, ледь не щороку, запитує росіян про ставлення до цієї формули і отримує щодо неї більш-менш переважне схвалення¹¹, залежно від інтенсивності офіційної пропаганди¹². В Україні до початку війни таких опитувань не проводилось – імовірно, через побоювання отримати результат, подібний до російського. В кожному разі, з інших опитувань ми знаємо, що до 2014 року абсолютна більшість українських респондентів підтримувала ідею двох державних мов і готова була приєднатися до гіпотетичного союзу Росії, України та Білорусі¹³.

Утім, 2009 року запитання про «один народ» таки промайнуло у двох не надто репрезентативних опитуваннях. Одне з них, проведене у Криму Центром Разумкова, виявило 56% прихильників цієї формули і 35% противників¹⁴. Друге, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, охоплювало лише молодь до 30 років і дало «позитивніший» результат – 48% опитаних підтримувало цю формулу, 48% не підтримувало¹⁵.

¹¹ Россия и Украина. Левада-Центр, 3 апреля. 2015. URL: <https://www.levada.ru/2015/04/03/rossiya-i-ukraina/>

¹² Гудков Лев. Россияне уже было осознали, что украинцы – другой народ, но здесь им предложили «крымнаш». *Радио Свобода*. 2018. 26 августа. URL: <https://ru.krymr.com/a/rossiyane-osoznali-chto-ukrainsy-drugoy-narod-krymnash-gudkov/29452745.html>

¹³ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. С. 430, 462.

¹⁴ Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації. *Національна безпека і оборона*. 2009. №5. С. 11. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD109_2009_ukr.pdf

¹⁵ Громадська думка молоді України, Азербайджану та Росії. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 24 червня. 2010. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-molodi-ukraini-azerbaydzhanu-ta-rosii>

Екстраполюючи ці результати на всю Україну, можемо припустити, що прихильників тези про «один народ» мусило б бути менше по всій країні, ніж у Криму, але, мабуть, трохи більше, ніж серед наймолодшого покоління. Тобто – деє між 48 і 56 відсотків.

Уперше запитання про «один народ» було повноцінно внесено до загальнонаціонального опитування допіру у 2016 році – відразу двома компаніями. Research & Branding Group отримала результат близький до сьогоднішнього: 42% погодилися з запропонованою тезою, 48% її відкинули¹⁶. Центр Разумкова отримав результат кардинально інший, хоча запитання звучало докладно так само: «Українці і росіяни – це один народ чи два різні народи?» Лише 26% погодилися, що це – «один народ», 63% – заперечили (11% не відповіли)¹⁷. Пояснити ці істотні відмінності досить складно. З одного боку, можливо, відіграли роль відомі «прорегіонівські» симпатії R&B Group, а з другого – те, що Центр Разумкова формулював запитання українською і не проводив опитування на окупованих територіях (чи проводили там опитування полстери R&B – нам невідомо). Істотним могло бути й те, що «разумковське» опитування було комплексним, тобто містило цілу низку інших запитань, які певним чином формували контекст і впливали відповідно на спосіб/ напрям мислення респондентів.

Можемо припустити, що саме політична контекстуалізація імлістої формули «один народ» робить її неприйнятною для абсолютної більшості українців, тимчасом як відсутність такої контекстуалізації (як в опитуванні R&B Group) або ж контекстуалізація суто культурно-історична (як у недавньому опитуванні групи «Рейтинг») робить її набагато прийнятнішою, бо ж у цьому випадку спрацьовує мисленнева інерція і, отже, засвоєне ще з советських часів пропагандистське кліше реплікується механічно – без рефлексії, деконструкції та, відповідно, світоглядного спротиву.

¹⁶ Research & Branding Group. URL: <http://rb.com.ua/en> Непубліковані результати у розпорядженні автора.

¹⁷ Консолідація українського суспільства: виклики, можливості, шляхи. Інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2016. №7-8. С. 71. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD165-166_2016_ukr.pdf

Навряд щоб запитання групи «Рейтинг» сприймалося респондентами як заперечення української іншості та окремішності, самотності і суб'єктності. Йдеться тут не про *ототожнення* з росіянами, а про *визнання належності* з ними до «одного історичного і духовного простору» – почасти реального, хоч і сильно міфологізованого (а за советів ще й специфічно політизованого). Ця гіпотеза спонукає уважніше глянути на магічну формулу «один народ», котра допускає насправді різноманітні тлумачення, бо ж невідомо, ані в якому сенсі вжито слово «один» (які маркери тої «одності» і чи вони справді істотніші від маркерів «різності»), ані в якому сенсі вжито слово «народ» (нація? плем'я? населення?), ані навіть не придумано якогось чіткого імені для того гіпотетичного «одного народу».

Зрозуміло, що загальна нечіткість, багатозначність формули є зумисною, вона призначена головню для українців і білорусів, які можуть вкладати в ту формулу довільне, зручне для них значення, сформоване найчастіше міфом про спільну «руську» спадщину, про (східно)слов'янське «братство», православну «духовність» і спільний буцімто опір усіляким зайдам зі сходу та, головне, з заходу. Українцям і білорусам пропонується таким чином певна цивілізаційна матриця, з якою їм належить себе ототожнювати нарівні із росіянами, бо ж саме в цьому і головню в цьому сенсі вони вважають себе «одним» із ними народом (дедалі менше, але все ще істотно – як це й підтвердило недавнє опитування).

А тим часом для російських пропагандистів жодної багатозначності у запропонованій формулі немає. Вони чітко знають (і це підтверджує стаття Путіна), що «один народ» – це російський народ, від якого ворожі сили відщепили дві гілки і штучно створили «українців» і «білорусів», що «руська» спадщина – це російська спадщина, як і Київ, і православ'я, і «духовність», і «братство»; вони знають, що лише російський народ є «справжнім» і що саме йому належить місія протидіяти зазіханням на буцімто спільну спадщину і повертати українців і білорусів у лоно «одного», прямо не поименованого, проте відомо якого, «народу».

Те, що для українців і білорусів має значення головню або й виключно історико-культурне, ретроспективне, «генеалогічно-

археологічне», для росіян сповнене актуального політичного сенсу: навернення блудних синів до «правильної» («однієї») спільноти й переведення всіх ненавернених у статус «анти-Росії», з перспективою їх подальшого фізичного знищення – саме до цього давно вже й відверто закликають путінські ідеологи¹⁸, а тепер ось завуальовано, проте зрозуміло обіцяє й сам Путін.

Тим часом православно-східнослов'янська цивілізаційна матриця, до якої апелює теза про «один народ» і яка все ще знаходить прихильний відгук у чималій кількості українців і білорусів, не має насправді для них (на відміну від росіян) чіткого або й узагалі жодного політичного компонента. Впровадивши цей компонент у відповідні опитування, можемо легко виявити істотно інше розуміння формули «один народ» українцями й росіянами. Так, наприклад, у тому ж липневому опитуванні соціологічної групи «Рейтинг» містилося також запитання про те, котра з двох сучасних держав є, на думку респондента, спадкоємицею Київської Русі. Лише 8% опитаних назвали Росію, 75% – Україну. Причому динаміка змін теж досить показова: у 2008 році Росію вважали спадкоємицею Київської Русі 18%, Україну – 54% (ще 25% не могли визначитися)¹⁹. Відсутність терміна «Київська Русь» у величезній путінській публікації теж показова: для його концепції «одного народу» куди безпечніше говорити про «Древню Русь», аніж про «Київську»²⁰. Бо навіть серед прихильників проросійських партій лише 21-23% називають Росію спадкоємицею Київської Русі, тимчасом як 47% визнають нею Україну. Ще цікавіше, що формулу «один народ» підтримує 12% прихильників

¹⁸ Докладніше про це див: Рябчук Микола. «Майже один народ». Особливості використання пропагандистської міфологеми в умовах неоголошеної війни. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. №5-6. С. 217–231. URL: <https://ipien.gov.ua/publication/naukovi-zapysky-5-6-91-92/>

¹⁹ Суспільно-політичні настрої населення. Рейтинг, 23–25 липня. 2021. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_23-25_iyulya_2021.html

²⁰ В русскоязычной Википедии Киевскую Русь переименовали в Древнерусское государство. *Корреспондент.net*. 24 марта. 2014. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/politics/3323613-v-russkoiazychnoi-vykypedyu-kyevskui-rus-pereyemenovaly-v-drevnerusskoe-hosudarstvo>

«Свободи» і 10% прихильників «Європейської солідарності», які навряд чи вважають українців різновидом росіян, – скоріш навпаки.

Слідом за групою «Рейтинг» своє опитування на тему «одного народу» провів Центр Разумкова, сформулювавши два досить розлогі запитання. Перше звучало так: «Нещодавно Президент Росії Володимир Путін опублікував статтю “Про історичну єдність росіян та українців”, в якій, зокрема, написав, що жодної історичної основи для уявлень про окремих від російського український народ не було і не могло бути, а виокремлення українців і білорусів як окремих народів було результатом радянської національної політики. Чи згодні Ви з цим твердженням?» З’ясувалося, що за такої постановки питання із Путіним погоджуються лише 12% опитаних українців, не погоджуються 70%. Друге запитання було продовженням першого: «У згаданій статті Володимир Путін також написав, що територія сучасної України значною мірою створювалася за рахунок територій історичної Росії, внаслідок чого Росія фактично була пограбована. Чи згодні Ви з цим твердженням?» Тут згодних із Путіним виявилось ще менше – 7%, натомість незгодних – 76%²¹.

Таким чином, упровадження актуального політичного компонента до антикварної квазіцивілізаційної мантри про «один народ» відразу зводить нанівець її привабливість серед українців, хоча саме цей компонент найбільше приваблює росіян і, особливо, російську владну «еліту». В Україні квазіцивілізаційна православно-східнослов’янська матриця з цим компонентом не працює: попри сорок відсотків опитаних, які нібито погоджуються з тезою про «один народ», аж 71% (versus 22) визнає Росію «державо-агресором»²², 60% (vs. 21) стверджує, що саме Росія розпочала

²¹ Оцінка громадянами України головних тез статті В. Путіна «Про історичну єдність росіян та українців». Центр Разумкова, липень–серпень. 2021. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-ukrainy-golovnykh-tez-statti-v-putina-pro-istorychnu-iednist-rosiian-ta-ukraintsv>

²² Суспільно-політичні настрої населення. Рейтинг. 23–24 березня. 2021. С. 34. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_23-24_marta_2021.html

війну²³, і 74% (vs. 15) цілком слушно вважає саме Росію головною загрозою для України²⁴. Не зрозумівши особливостей тої архаїчної матриці, неможливо збагнути шизофренічно прихильного ставлення українців до формули «один народ» і водночас – різкого падіння позитивних настанов щодо Росії (від 82% у 2013 до 22% у 2018)²⁵, щодо гіпотетичного російсько-українсько-білоруського союзу (від 56% у 2012 до 20% у 2017)²⁶, чи стосовно православної церкви Московського патріархату (від 41% у 2013²⁷ до 17% у 2020²⁸), не кажучи вже про ставлення до колись популярного в Україні, а тепер глибоко зневаженого й зненавидженого російського президента²⁹.

Без політичного компонента, актуалізованого війною, квазі-цивілізаційна матриця залишається, однак, досить впливовою. Якщо, до прикладу, у 2007 році лише 20% опитаних робили вибір на користь західних «цінностей, норм і традицій», тимчасом як 47% віддавали перевагу «східнослов'янським» (і ще 33% не відповіли), то у 2018 році прибічників «Заходу» хоч і побільшало – до 35%, проте на прибічників «східнослов'янського» світу це істотно не вплинуло: їх і сьогодні 40% – приблизно стільки само, зауважмо, скільки й готових визнати себе «одним народом» із

²³ Чи ковтають українці фейки та пропаганду. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 5 жовтня. 2020. URL: <https://dif.org.ua/article/chikovtayut-ukraintsi-feyki-ta-propagandu>

²⁴ Суспільна підтримка євроатлантичного курсу України: оцінки та рекомендації. Центр Разумкова, 2021. С. 12. URL: <https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021-nato-ukr.pdf>. Прикметно, що ця думка переважає й на буцімто «проросійському» Сході: 54% опитаних вважають Росію головною загрозою, 28% вважають інакше.

²⁵ Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. Рейтинг. Березень. 2018. С. 45. URL: <http://ratinggroup.ua/research/ukraine/0063e745819871f4c681514866abc0cf.html>

²⁶ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. С. 430.

²⁷ Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. Київ : Інститут соціології НАН України, 2013. С. 554.

²⁸ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. С. 544.

²⁹ Rating World Leaders: What People Worldwide Think of the U.S., China, Russia, the EU and Germany. Gallup Report, 2015. URL: http://www.meridian.org/images/stories/programs/pdf/Rating_World_Leaders_Report_04-20-15.pdf

росіянами в сенсі належності «до одного історичного і духовного простору»³⁰.

Невдовзі після початку війни Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва провів обширне опитування в рамках проєкту «Започаткування Національного діалогу в Україні», де респондентам пропонувалося, серед іншого, окреслити свою «культурну належність». Передбачувано, найпопулярнішою виявилася «східнослов'янська» опція – 27%, ще 11% зголосилися до «радянської» і 4% – до культури «руського мира». Свою належність насамперед до української культури задекларували 24% опитаних, до «європейської» – 20%, до «світової» – 5% (і ще 8% не відповіло)³¹.

Подібні амбівалентні результати дало й інше «цивілізаційне» опитування, проведене 2016 року Центром Разумкова. Респондентам пропонувалося означити своє розуміння української історії – як «власної», тобто окремої й унікальної, чи як «невід'ємної частини історії великого східнослов'янського народу, як і історії Росії та Білорусії». Подібне «довоєнне» опитування 2013 року виказувало однакову кількість прихильників автентично-національної та спільної східнослов'янської версії української історії – по 40% (ще 20% не могли визначитись). У новішому опитуванні прихильників автентичної версії побільшало до 59%, але сталося це головню за рахунок «невизначених», яких тепер поменшало до 9%. Що ж до прибічників східнослов'янської версії, то їх теж трохи поменшало, проте не так істотно – до 32%³². А головне, що тут, як і в багатьох інших опитуваннях, оприявнилися надзвичайно великі регіональні відмінності: якщо на Заході країни до східно-

³⁰ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. С. 431.

³¹ Результати соціологічного дослідження у рамках проєкту «Започаткування Національного діалогу в Україні». Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 2015. URL: http://ndialog.org.ua/uploads/files/rezultati%20sociologichnoho%20opituvannya%20-%20regionalniy%20rozriz/00_Survey_Ukraine_ua.pdf

³² Quantitative Surveys on Ukrainian Regionalism (2013–2015). University of St. Gallen, 2017. URL: <https://www.uaregio.org/en/surveys/methodology/https://www.uaregio.org/images2/uaregio/methodology/2013.pdf>; Консолідація українського суспільства: виклики, можливості, шляхи. Інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2016. №7-8. С. 60. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD165-166_2016_ukr.pdf

слов'янського світу зголошується менше 7%, у Центрі – 21%, то на Півдні таких уже 42%, на Донбасі – 46%, а на Сході – 64%. Отримані показники виразно корелюють з регіональною прихильністю до формули «один народ» – 65% на Сході і 56% на Півдні.

Але чому тоді ця прихильність до східнослов'янської матриці, як і до магічної формули «один народ» не ретранслюється у таку саму прихильність до завзято розпропагованої Кремлем концепції «Русского мира»? Чому навіть у (буцімто) «проросійських» Харкові та Одесі свою приналежність до цього «мира» декларує лише 12% респондентів – і це виявляється найвищим показником в Україні! У Херсоні та Запоріжжі до «Русского мира» зголошуються 6%, у Дніпрі – 3%, Миколаєві – нуль(!)³³. Відтак ще складніше запитання: чому український народ, котрий начебто є «одним народом» із росіянами, не дозволив «Російській весні» поширитися за межі двох мілітарно окупованих областей – попри фактичний колапс українських армії, служби безпеки й поліції після втечі Віктора Януковича та державної зради його прибічників?

А водночас – чому та матриця не зникає зі свідомості й підсвідомості багатьох українців, чому існує немов поза актуальними політичними реаліями, котрі українцями досить тверезо усвідомлюються, проте жодним чином на ту архаїчну цивілізаційну матрицю не ретранслюються? Можливо, причина саме в її архаїчності, в тому, що сформувалася вона в пізні середньовіччя, на донаціональній, квазірелігійній основі, і саме в такому, міфійному вигляді була присвоєна новонародженою імперією, вмонтована в державно-церковну ідеологію (а згодом – у державно-комуністичну) і не припиняє нині функціонувати вже без політичного компонента (для українців, але не для росіян) – як чиста архаїка, музеєфіковане минуле, де уявні «братні народи» досить слабо співвідносяться з реальними, майже незаними українцям білорусами та аж занадто добре заними росіянами.

Схоже, що в українських головах поєднуються дві цілком різні цивілізаційні матриці та, відповідно, дві різні геополітичні і внутрішньополітичні орієнтації. Найпростіше було б припустити, що суспільство поділене і що одна його частина зорієнтована на

³³ O'Loughlin John. Op. cit. P. 757.

одну систему цінностей, друга – на іншу, несумісну з нею. Проте опитування показують, що в багатьох головах ці орієнтації поєднуються і що настанови людей часто досить еклектичні. Про одночасне бажання більшості українців вступити і в ЄС, і в Євразійський союз (що домінувало аж до початку війни), ми вже згадували. Не менш показовим було й істотне (двадцятивідсоткове) переважання самозголошених «патріотів України» (понад 80%) над прихильниками її незалежності (близько 60%)³⁴; допіру після початку війни ці показники більш-менш вирівнялися³⁵, тобто стало нарешті неможливим, як раніше, вважати себе патріотом України й водночас не підтримувати її незалежності.

Інші парадоксальні дані походять зі зіставлення східно-західних орієнтацій у різних регіонах України. Так, за даними Інституту соціології НАН України, у 2014 році у Центрі й на Заході в чотири рази більше опитаних декларували орієнтацію на «західні» цінності, ніж на Півдні та Сході (79% vs. 21%)³⁶. Логічно було б припустити, що з орієнтацією на «східнослов'янські» цінності ситуація буде протилежною, тобто прихильників цих цінностей у Центрі й на Заході мало би бути в чотири рази менше, ніж на Півдні та Сході. Проте з'ясувалося, що їх там менше лише удвічі (34% vs. 66%). Тобто і там, і там маємо значну частину населення, настроєного амбівалентно. З одного боку, така двоїстість пом'якшує суспільну поляризацію й фактично унеможливорює суспільні розколи вздовж чітких аксіологічних ліній. А з іншого боку – ускладнює позитивну суспільну мобілізацію й стає досить загрозливим чинником в умовах війни, унеможливаючи цілісну й послідовну державну політику.

З усього тут сказаного можемо дійти висновку, що гасло «один народ» – це справді пропагандистський мем, який в українських умовах здебільшого не ретранслюється в політичну реальність,

³⁴ Динаміка патріотичних настроїв. Рейтинг. Серпень. 2013. С. 11. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_patriotyzm_082013.2.pdf

³⁵ Динаміка патріотичних настроїв. Рейтинг. Серпень. 2019. С. 5, 8. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_patriotyzm_082019.pdf

³⁶ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ : Інститут соціології НАН України, 2014. С. 125–132. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1%281%29__14

тобто не тягне за собою прихильності до «Русского мира» і, взагалі, до Росії як політичної реальності (на що, зокрема, вказує відсутність у переліку спільних із росіянами цінностей будь-яких актуальних політичних маркерів; усі вони мають культурно-історичний характер, тобто стосуються минулого, істотно міфологізованого, а не майбутнього як спільного проєкту)³⁷.

Водночас набагато виразнішим є зв'язок пропагандистського мему «один народ» із увяленнями про православно-східнослов'янську спільноту; мем у певному сенсі є сконцентрованим виразом цивілізаційної матриці, яка не має вже політичного компонента, актуалізованого в ХІХ ст. царизмом, а в ХХ – більшовиками, проте все ще має істотний компонент історико-культурно-конфесійний. Оцінити стійкість цього компонента можна, зіставивши результати довоєнного (2013) та повоєнного (чи, радше, під час воєнного, 2015) опитування. Війна, як видно з Таблиці 1, дещо зміцнила європейську ідентичність населення, істотно посилила українську й ослабила російську, проте майже ніяк не вплинула на ідентичність «східнослов'янську».

Таблиця 1.

**Люди по-різному окреслюють себе у різних категоріях.
Якою мірою ви себе вважаєте:**

		Однозначно ні (% , роки 2013/2015)	Радше ні	Важко сказати	Радше так	Одно- значно так	Середній показник (5-бальна шкала)
1.	Етнічним українцем	2.5/1.9	4.5/2	7.2/5.4	31.4/26.5	54.4/64.3	4.31/4.49
2.	Етнічним росіянином	45.6/67.6	22.9/14.4	12.1/8.3	11.2/6.3	8.2/3.5	2.13/1.63
3.	Членом східно-сло- в'янської спільноти	26.4/25.6	16.0/16.9	23.6/25.6	25.1/22.8	8.9/9.5	2.74/2.73
4.	Європейцем	22.4/19.6	22.4/17.5	23.7/24.4	21.9/27.0	9.8/11.6	2.74/2.93

Джерело: Quantitative Surveys on Ukrainian Regionalism (2013–2015). University of St. Gallen, Center for Governance and Culture, 2017. URL: <https://www.uaregio.org/en/surveys/methodology/>

³⁷ Українське суспільство (травень 2015). Київський міжнародний інститут соціології, 17 червня. 2015. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=529&page=1>

Саме тому 40% опитаних українців визнають і сьогодні себе з росіянами «одним народом» (а ще більше – 62% – визнають себе з ними народом «братнім») ³⁸, хоча абсолютна більшість (понад 70%) тих самих респондентів знає, хто розпочав війну, хто є державо-агресором і від кого сьогодні походить найбільша загроза для України. Йдеться немовби про два різні «російських» народи: один існує у політичній реальності і щодо нього українці не мають особливих ілюзій; другий – існує в уявному, міфологічному «православно-східнослов'янському» просторі, де буцімто всі рідні і всі «наші». Росіяни, до речі, теж мають подібне двоїсте уявлення про українців – тих, які «братні», «один народ», частина тої самої матриці, і тих, які опираються, борються і відстрілюються – «раса виродків, що з'явилася з каналізаційних люків», у термінах Александра Дугіна ³⁹. Проте розв'язують вони цю дихотомію доволі просто, без зайвої метафізики. Міфічний «братній» народ вони проголошують єдино реальним, натомість реальний, котрий опирається «братнім» обіймам, – проголошують «антиросійським», раковою пухлиною, від якої «Україну треба очистити», за висловом того ж Дугіна.

У Росії це уявлення живиться імперською ностальгією і потужною пропагандою. Але чим воно живиться в Україні? В чому ж сила і стійкість архаїчного уявлення, яке ніби й не має вже виразного політичного виміру, а проте й далі, на восьмому році війни, підсвідомо впливає на настанови і поведінку багатьох українців?

Спільнота «крові і ґрунту» чи спільнота цінностей?

Змагатися з міфами досить складно, оскільки вони функціонують на паралогічному рівні і зазвичай непіддатні аргументам формальної логіки. Антропологи слушно вважають, що спростувати міф – це приблизно те саме, що переконувати правовірних у відсутності Бога. Можливо, доречним було б розкласти той

³⁸ Консолідація українського суспільства: виклики, можливості, шляхи. Інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 7-8. С. 71. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD165-166_2016_ukr.pdf

³⁹ Дугин Александр. Вконтакте [персональна сторінка]. 24 серпня 2014. URL: <https://pbs.twimg.com/media/Bv0ImZyIAAASEX6.png>

архаїчний міф (політично шкідливий і ціннісно ретроградний) не ззовні – логічними аргументами, а зсередини – повернувши йому втрачений політичний компонент, тільки вже не у москвоцентричній «об'єднавчій» формі, а навпаки, у формі кардинального протиставлення політичних культур – російської (успадкованої від Золотої Орди і Московського царства) та української (успадкованої від шляхетсько-республіканської Речі Посполитої, козацько-демократичної Гетьманщини та ліберально-конституційної Габсбурзької монархії).

Для Путіна і Кремля «один народ» – це спільнота «крові і ґрунту», мови і віри, сліпого схиляння перед державною величчю і будь-якою (аби лиш «своєю») авторитарною владою. Дискутувати в цих архаїчних категоріях у XXI ст. нема сенсу. Україна утверджує, принаймні на нормативному рівні, свою належність до іншого світу, до іншої цивілізаційної матриці, де «один народ» – це спільнота вільних людей, з однаковими правами й однаковою відповідальністю, де жодна влада не є абсолютною, вічною й незалежною від громадян, де головними цінностями є свобода і гідність, а не манія світової величі і жага територіальних загарбань. У цьому сенсі українці є «одним народом» радше з поляками і литовцями і, взагалі, з європейцями, аніж із московитами (чи китайцями, чи кадіровськими чеченцями).

Вельми показовим під цим оглядом було опитування 2015 року, в якому респонденти мали відповісти на два однотипні запитання: «Які цінності Україна поділяє з Заходом?» та «Які цінності Україна поділяє з Росією?» З отриманих відповідей склалися два фундаментально різні списки⁴⁰. У «російському» списку перші місця передбачувано посіли «історія і традиції» (46%), «культура» (23%), «етнічність» (18%), «релігія, мораль» (15%), «мова» (12%). У «західному» списку першу п'ятірку склали «права і свободи» (28%), «демократія» (27%), «верховенство права» (14%), «повага до людей» (14%) та «економічний розвиток» (12%).

Зрозуміло, що ні західного «верховенства права», ні «економічного розвитку», ані навіть «демократії» в Україні поки що нема

⁴⁰ Українське суспільство (травень 2015). Київський міжнародний інститут соціології. 17 червня. 2015. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=529&page=1>

й близько. Респонденти відповідали тут не про реальне, а про бажане. Українці орієнтуються на західні цінності, поділяють їх із Заходом поки що лише на нормативному рівні, але це означає, що мають шанс поділяти їх колись і на рівні реальному. Саме «західні» цінності репрезентують у їхніх очах модерний, майбутній світ, до якого слід прагнути і за який варто боротися, тимчасом як «російські» цінності, тобто спільні із росіянами, – це історична спадщина, пасивно прийнята і засвоєна як певна даність. Саме в модерності, в привабливості цивілізаційної моделі й полягає «м'яка сила» Заходу (soft power), яку Росія не в змозі компенсувати своєю цивілізаційною архаїкою («традицією») і тому змушена дедалі більш покладатися на жорстку силу (harsh power), включно з бруталною пропагандою та військовою інтервенцією.

Ця «м'яка сила», однак, має дуже різний вплив у різних регіонах: якщо сприйняття Заходу, його цінностей та інституцій у Центрі й на Заході України є переважно позитивним, то на Сході і Півдні воно є радше амбівалентним. Особливо це стосується тих питань, які вимагають однозначного вибору між традиційною (інерційною) проросійською /східнослов'янською орієнтацією та новою, утверджуваною на нормативному рівні, прозахідною (Таблиця 2).

Таблиця 2.

Ставлення жителів чотирьох основних макрорегіонів до НАТО, ЄС та оцінка зовнішніх загроз

Регіон	ЄС (позитив/ негатив)	НАТО (позитив/ негатив)	Чим є НАТО? (оборонний союз чи агресивний блок)	Загроза від НАТО (так/ні)	Загроза від США (так/ні)	Загроза від Росії (так/ні)	Готовість захищати країну
Захід	83/9	77/11	65/6	4/87	6/85	93/4	60/26
Центр	65/22	58/26	49/21	13/70	16/67	81/11	60/28
Південь	49/37	38/43	41/32	22/48	26/48	58/23	44/33
Схід	44/41	33/50	34/34	15/60	20/59	54/28	40/51

Джерело: Центр Разумкова. Суспільна підтримка євроатлантичного курсу України: оцінки та рекомендації. Київ, 2021. URL: <https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021-nato-ukr.pdf>

Цю істотну відмінність українського Півдня і Сходу від українського Заходу оприявнюють не лише «абстрактні» соціологічні опитування, а й цілком конкретні результати виборчих голосувань. Витлумачують її зазвичай історичною специфікою Заходу, який був досить пізно інкорпорований до СРСР і не зазнав таким чином ані співмірних за розмахом геноцидних репресій (включно з Голодомором), ані тривалої брутальної русифікації. При цьому, однак, майже завжди залишається поза увагою Центр України, дарма що він теж істотно (хоч і меншою мірою) відрізняється від Півдня та Сходу – і за переважними політичними настановами, і за відповідною електоральною поведінкою.

І це при тому, що досвід перебування цього регіону у складі СРСР – приблизно той самий, що й досвід двох інших регіонів, Південного (без Криму) й Східного. Більшовицька політика в цих регіонах – і за змістом, і за тривалістю – не надто різнилася. Дослідники найчастіше пояснюють специфіку Півдня та Сходу значно вищим відсотком етнічних росіян у цьому регіоні, порівняно з Центром, хоча насправді ніде (поза Кримом) етнічні росіяни не становлять більшості, і навіть (поза Донбасом) не перевищують четвертини населення. Статистично відсоток росіян у Херсонській і Миколаївській областях є таким самим, як у місті Києві (13-14%), що ж до інших областей, то він не перевищує рівня Львова 1950-х років (коли місто системно заселялося мігрантами зі Сходу) чи, скажімо, рівня Латвії та Естонії на момент здобуття ними незалежності.

Насправді проблеми українського Півдня і Сходу не зводяться до демографії, хоча вона й відіграє певну (далеко не вирішальну) роль. Засаднича відмінність цього регіону від решти краю полягає в тому, що він ніколи не мав іншого політичного і культурного досвіду, крім російсько-советського. Тобто йдеться не лише про західний досвід, що його мала Галичина у складі ліберально-конституційної Габсбурзької імперії, а й про досвід Центральної України, котра хоч і була інкорпорована до Росії ще у XVIII ст., проте тривалий час перед тим належала до польсько-литовської Речі Посполитої, котра навіть після свого зникнення ще принаймні сто років зберігала інституційний і культурний вплив (у широкому значенні слова) – і то не лише на Правобережжі, де польська

шляхта мала домінантне становище аж до 1860-х років, а й на Лівобережжі, де домінантне становище зберігали козацькі еліти. Ці еліти, слід пам'ятати, політично виводилися з Гетьманщини – квазі-державного утворення під московським протекторатом, яке в інституційному плані було фактичною копією Речі Посполитої (і, отже, чужорідним тілом у рамках імперії, котра, зрештою, й ліквідувала його в 1764 році).

Колонізація Півдня та Сходу розпочалася приблизно в той самий час – після ліквідації імперією Кримського ханства, котре, власне, й контролювало до того часу сьгоднішній Південь та Схід України – так зване «Дике Поле». Таким чином російське домінування на цих теренах виводиться більш-менш із того самого часу, що й на Правобережжі та Лівобережжі, – з кінця XVIII століття. І різниця між сьгоднішнім Півднем і Сходом України та її Центром походить не так із того, що було після їхньої інкорпорації в складі імперії, як із того, що було до, – з відсутності будь-якого іншого досвіду, крім російсько-імперського, в одному випадку, і з його наявності – в другому.

Електоральні мапи всіх років незалежності досить наочно ілюструють цей історичний поділ: попри часткові відмінності в результатах, усі виборчі перегони виявляють ту саму тенденцію: у Центрі й на Заході перемагають здебільшого проукраїнські/ проєвропейські партії та кандидати (так звані «помаранчеві»), натомість на Півдні і Сході майже неподільно домінують советофільські/ проросійські (у 1990-х роках – комуністи, у 2000-х – Партія регіонів, тепер – «Опозиційний блок – за життя»). На цій мапі неважко помітити, що «помаранчева» Україна закінчується приблизно там, де закінчувалися Річ Посполита й Гетьманщина і де починалося «Дике Поле».

Блискучий мікроаналіз цього цивілізаційного, по суті, поділу зробив свого часу Кіт Дарден у статті «Імперський спадок, партійні машини й актуальне голосування на українських президентських виборах 2010 року»⁴¹. Там він розглянув

⁴¹ Keith Darden. Imperial Legacies, Party Machines and Contemporary Voting in the 2010 Ukrainian Presidential Elections. Paper Prepared for the Post-Communist Workshop, The George Washington University. October 7. 2013. URL: <https://keithdarden.files.wordpress.com/2013/12/imperial-footprints-darden.pdf>

електоральну поведінку жителів Балтського і Любашівського районів на півночі Одеської області, що межують із Вінницькою. Особливістю цих районів є те, що по їхній території вздовж річки Кодими з заходу на схід проходив кордон між Річчю Посполитою та Османською імперією. Після загарбання цих територій наприкінці XVIII століття Росією північна частина теперішніх Балтського та Любашівського районів стала частиною Подільської губернії, південна – так званої Новоросії. За советських часів обидві частини увійшли до Одеської області, тобто впродовж майже цілого століття розвивалися не просто в одній державі, а й в одній адміністративній одиниці, будучи об'єктом абсолютно однакової соціально-економічної, культурно-освітньої та ідеологічно-пропагандистської політики. Єдине, що відрізняє сьогодні жителів північної і південної частини Балтського та Любашівського районів, розділених невеликою річкою, це не мова, не етнічність, не рівень освіченості чи матеріальної забезпеченості, а всього лише давня, навряд чи ким-небудь навіть усвідомлювана належність до двох різних політичних організмів та, відповідно, культурних і політичних практик.

І все ж, як показує Дарден, аналізуючи результати голосувань на президентських виборах 2010 року на майже сотні дільницях по один бік річки й по другий, відмінності в межах тих самих двох районів виявляються доволі значущими. Їхні південні частини за електоральною поведінкою практично нічим не відрізняються від решти Одеської області: в голосуванні там узяло участь 64% виборців, за Януковича проголосувало 65%, за Тимошенко – 30%. У північних частинах теж переміг Янукович, проте фреквенція там була істотно вищою – 70%, і за Тимошенко проголосувало істотно більше – 42%, а за Януковича істотно менше – 54%.

Цей феномен неусвідомлюваної культурної чи, можливо, інституційної пам'яті заслуговує на тим більшу увагу, що обидва імперські режими – і більшовицький, і царський – докладали колосальних зусиль для її викорінення. Обидва режими повсякчас наголошували на українсько-російській спорідненості й навіть тотожності. Натомість поляки завжди представлялися як зарозумілі «пани», пройдисвіти й ворохобники, нездатні ані до праці, ані до ефективної адміністрації, натомість схильні, як підказує сама

семантика слова «пан», до панування над бідолашними українцями та білорусами.

Навіть після перетворення Польщі на «братню державу соціалістичного табору» антипольська пропаганда на неофіційному рівні, насамперед через поширення різних провокаційних чуток – так зване «нашіптування», – ніколи не припинялася. За фасадом офіційної «дружби народів» крилися банальні російсько-советські імперіалізм, шовінізм та антизахідництво, істотною складовою яких завжди була полонофобія.

Усвідомлення того, що Річ Посполита є до певної міри також українською спадщиною, ускладнювалося, втім, не лише офіційною антипольською пропагандою, а й істотними особливостями формування української національної ідентичності. В її основу українські романтики – від Гоголя до Шевченка – поклали козацький міф із надзвичайно сильними антипольськими, антишляхетськими й антикатолицькими мотивами. Формувався цей міф на початку XIX століття у рамках цілком лояльного щодо імперії малоросійства – ідеології, що намагалася трактувати українців (козацьку знать) як співтворців і співвласників «російсько-руської» імперії нарівні з великоросами. З плином часу (і з поступовою націоналізацією імперії великоросами) український патріотичний рух позбувся «спільноімперських» ілюзій, а відтак і лояльності, а проте не позбувся іманентної, генеалогічно обумовленої антипольськості. Її подоланню, зрозуміло, не сприяло ані подальше домінування польської (чи сполонізованої) шляхти над українським селянством на Правобережжі, Волині та в Галичині, ані, тим більше, дискримінаційна політика Другої Речі Посполитої щодо українців у міжвоєнний період.

«Епоха націоналізму», як охрестив XIX століття Ганс Коен, накинула анахронічні національні категорії на події XVI–XVII століть, інтепретуючи станові й релігійні конфлікти на території України як «польсько-українські». Така антиісторична інтерпретація домодерних подій у модерних категоріях фактично переважає й досі, підживлюючи ресентименти з обох боків і, що гірше, затираючи існування Речі Посполитої як певної цілісності, де було вдосталь місця не лише для конфліктів, а й для різноманітної

співпраці та взаємодії. Найгірше, що цей підхід затирає те найсуттєвіше, що українці успадкували від Речі Посполитої і що відрізняє сьогоднішню Україну від пугінської Росії – достоту як відрізняло колись Річ Посполиту від Московського царства (і Золотої Орди): інша політична культура, інше розуміння свободи і взаємин підданих із володарями, інше уявлення про природу державної влади, про її взаємини з церквою та правовою системою. Українці не звикли до абсолютної, не обмеженої жодними механізмами влади, оскільки взаємини підданих з владою в Речі Посполитій мали контрактний, взаємовідповідальний характер; вони не звикли так само й до одержавленої релігії, тому що православна церква (як і католицька) була в Речі Посполитій інституційно незалежною; не звикли і до сваволі володарів, бо ж мали перед ними не лише обов'язки, а й певні права, котрі володарям належало шанувати в рамках досить розвиненої як на той час судової системи.

Зрозуміло, що Річ Посполита не була новочасною ліберальною демократією західноєвропейського типу, а проте й не була, як Московське царство, орієнтальною деспотією, де панував устрій, що його найкраще описує неперекладне тамтешнє слово «беспредел». Права й закони у польсько-литовській конфедерації (шляхетській республіці з виборним королем) існували, як і в усій тогочасній Європі, головню на нормативному рівні, натомість на практиці, у повсякденні, вони систематично порушувалися. А проте кожне порушення сприймалося саме як *порушення*, як відступ від норми, переступ, злочин. Кожне порушення делегітимізувало владу й легітимізувало водночас право на бунт, – суверенне право, з якого українці часто й охоче користалися – і в козацькі часи, і в теперішні, творячи раз у раз свої «майдани».

Ми не знаємо, яким чином ця відмінна політична культура могла зберегтися в Російській імперії, а тим більше в СРСР – за відсутності відповідних інституцій та суспільних практик. Але без усвідомлення тої відмінності та її сьогоднішніх реліктових залишків ми навряд чи знайдемо ще якесь раціональне пояснення досить очевидним відмінностям між сьогоднішньою Україною та Росією, як і відмінностям між українським Центром (не кажучи

вже про Захід) та – сколонізованим допіру у XVIII ст. Півднем і Сходом. Це стосується, зокрема, й електоральних відмінностей між демографічно однаковими частинами Балтського й Любашівського районів, відстежених на мікрорівні Кійтом Дарденом.

Міф козаччини, поза сумнівом, вплинув на цю специфічну культуру, бо ж навіть у советських модифікаціях він містив ідею свободи як найвищої цінності, а з нею відтак і ідею непокори та права на бунт. Істотно вплинув на цю культуру, вірогідно, і той факт, що імперія ніколи не була для українців «своєю» чи принаймні не була й не могла бути настільки ж «своєю», як для росіян. Вони могли бути (і переважно були) до неї цілком лояльними, робили у ній кар'єру і славили її у віршах та прозі, але не могли (як правило) з нею повністю злитися, розчинитися в ній, знеособитись; вона сама їх тримала на певній дистанції своєю надмірною, підкресленою російськістю, проголошуючи саме росіян найкращими і найпрогресивнішими, «першими серед рівних».

Специфічна, відмінна від панівної політична культура перетривала скоріш за все на мікрорівні, на рівні повсякденного побуту й нерелективного «габітусу», – на рівні скептичних гримас чи іронічних реплік з приводу того чи того державного офіціозу, що їх спостережливі діти мимохить помічають у родичів чи старших друзів, на рівні дрібних виявів неповаги до державної ієрархії, до її мемів та символів, на рівні погано приховуваного скепсису до держави, до влади, до «начальства», до «них».

Попри обов'язкову для всіх лояльність, держава так і не стала для українців найвищою цінністю, як і не стала нею одержавлена церква, а відтак і не могли стати привабливими гасла державної величі, гегемонії, цивілізаційної окремішності, месіанізму та плекання т. зв. «традиційних цінностей», від яких і сьогодні відгонить середньовічною ортодоксією. Найновіші соціологічні опитування, що з'ясовують ставлення українців і росіян до авторитарних політиків, передусім до Сталіна, або ж їхню готовість пожертвувати демократією й свободою на користь заможності і «стабільності», наочно показують, що маємо справу з двома досить різними народами, хоч би якою вони мовою розмовляли і хоч би яким «спільним» було їхнє реальне (чи вигадане) минуле.

За даними Центру Левади, 56% опитаних Росії вважають Сталіна «великим вождем», лише 14% із цим не погоджуються. В Україні ставлення протилежне: лише 16% опитаних визнають Сталіна «великим», 40% – це заперечують. Позитивно до Сталіна ставиться 60% росіян і лише 17% українців; негативно – навпаки, 11% росіян і 39% українців⁴². Прикметно, що негативне ставлення до диктатора переважає, зокрема, й на буцімто «проросійському» Південному Сході України, хоч і меншою мірою, як у Центрі й на Заході. «Великим вождем» його тут визнають: на Сході – 17%, на Півдні – 20%; не визнають, відповідно, 27% і 32%. Це не заважає, щоправда, 27% респондентів на Півдні і 28% на Сході ставитися до Сталіна позитивно – показник істотно вищий, ніж загалом по Україні, проте набагато нижчий, як у Росії⁴³.

Абсолютна більшість жителів українського Півдня (69%) і Сходу (57%) негативно ставиться до Владіміра Путіна, а після подій 2020 року – істотно погіршилося ставлення й до білоруського диктатора Лукашенка⁴⁴.

Свобода має для українців істотно вищу цінність, ніж для росіян: лише 23% готові поступитися нею задля добробуту (39% не готові)⁴⁵, тим часом як у Росії понад 60% готові пожертвувати свободою заради «порядку» і лише 20% не готові.⁴⁶ Найоптимальнішим для себе устроєм росіяни вважають радянський (49%) або ж теперішній путінський (18%), натомість лише 16% хотіли б бачити

⁴² Отношение к Сталину: Россия и Украина. Левада-Центр, 23 июня. 2021. URL: <https://www.levada.ru/2021/06/23/otnoshenie-k-stalinu-rossiya-i-ukraina/>

⁴³ Ставлення до Сталіна. Київський міжнародний інститут соціології. 23 червня. 2021. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1048&t=10&page=1>

⁴⁴ Оцінка окремих питань міжнародної політики. Рейтинг. Вересень. 2021. С. 19, 20. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ukraine_international_2500_092021_press.pdf

⁴⁵ 30 років незалежності: які здобутки і проблеми зростання бачать українці й на що сподіваються у майбутньому. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Серпень. 2021. URL: https://dif.org.ua/article/30-rokiv-nezalezhnosti-yaki-zdobutki-i-problemi-zrostannya-bachat-ukraintsi-y-na-shcho-spodivayutsya-u-maybutnomu_2

⁴⁶ Большинство россиян предпочитают демократии порядок – «Левада-Центр». *Ведомости*. 2015. 14 апреля. URL: <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2015/04/15/bolshinstvo-rossiyan-predpochitayut-demokratii-poryadok-levada-tsentr>

у Росії демократію західного зразка.⁴⁷ Не жалкують за розпадом СРСР 26% росіян, жалкують – 65%.⁴⁸ В Україні ставлення до СРСР, як і до Сталіна, протилежне: ностальгують за ним 33%, не жалкують – 50%. І хоча ностальгійні настрої на Півдні і Сході України (48-49%) істотно вищі від загальноукраїнських, вони все ж і там не є домінуючими – як у Росії⁴⁹.

На цінісно-світоглядній шкалі між «європейською» Україною і «євразійською» Росією Південь і Схід займає немов проміжну, амбівалентну позицію: з одного боку, абсолютна більшість жителів регіону вважає себе патріотами України⁵⁰, підтримує її незалежність і територіальну цілісність (не приймаючи, зокрема, й російської окупації Криму)⁵¹ і навіть декларує готовність захищати її зі зброєю в руках⁵²; а з іншого боку – понад половина жителів Сходу (51% супроти 17%) і майже половина жителів Півдня (44% супроти 23%) вважає й досі, що «перебування у складі Радянського Союзу принесло Україні більше користі, аніж шкоди»,⁵³ 52% (супроти 37%) бояться закриття кордонів з Росією (тимчасом як закриття кордонів із європейськими сусідами бояться лише 50%)⁵⁴,

⁴⁷ Какой должна быть Россия в представлении россиян? Левада-Центр. 10 сентября. 2021. URL: <https://www.levada.ru/2021/09/10/kakoj-dolzha-byt-rossiya-v-predstavlenii-rossiyan/>

⁴⁸ Структура и воспроизводство памяти о Советском Союзе. Левада-Центр. 24 марта. 2020. URL: <https://www.levada.ru/2020/03/24/struktura-i-vozproizvodstvo-pamyati-o-sovetskom-soyuze/>

⁴⁹ Оцінка радянського минулого. Київський міжнародний інститут соціології. 22 червня. 2020. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=950>

⁵⁰ Динаміка патріотичних настроїв. Рейтинг. Серпень. 2019. С. 6, 8. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_patriotyzm_082019.pdf

⁵¹ Повернення Криму: яким українці бачать його політичне майбутнє. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 20 серпня. 2021. URL: <https://dif.org.ua/article/povnennya-krimu-yakim-ukraintsi-bachat-yogo-politichne-maybutne>

⁵² До Дня захисника України. Рейтинг. Жовтень. 2020. С. 11. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_defenders_day_102020_press.pdf

⁵³ Оцінка радянського минулого. Київський міжнародний інститут соціології. 22.6.2020. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=950>

⁵⁴ Міхеєва Оксана, Вілінський Євген, Глібовицький Євген та ін. Безпека людини: оцінка та очікування мешканців та мешканок чорирьох областей України (Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської). *Соціоінформ*. Київ, 2020. С. 53. URL: <https://www.ua.boell.org/uk/2020/11/16/bezpeka-lyudini-ocinka-ta-ochikuvannya-meshkanciv-ta-meshkanok-chotirokh-oblastey>

і лише 28% жителів регіону тою чи тою мірою відчують себе «частиною європейського простору», тоді як «частиною східно-слов'янського світу» відчують себе 53%, «частиною єдності колишніх радянських республік» – 45%.⁵⁵

З одного боку, більшість жителів регіону (66% супроти 7% на Сході і 70% супроти 5% на Півдні) погоджується, що Росія негативно впливає на майбутнє їхньої країни⁵⁶; а з іншого боку – 46% (супроти 37%) готові до примирення з Росією на її умовах; 65% реально побоюються переходу Росії у наступ і водночас 49% так само побоюються зближення з НАТО⁵⁷. Найнаочніше двоїста ідентичність жителів Півдня та Сходу проявилась у двох соціологічних опитуваннях (2006 і 2016 років), які пропонували респондентам самим оцінити свою близькість до жителів інших регіонів України та кількох сусідніх країн. Результати обох опитувань – довоєнного і «воєнного» – виявилися майже однаковими. В обох опитуваннях жителі регіону визнали себе світоглядно і ціннісно ближчими до росіян і навіть до незнаних їм, але включених у міфічну цивілізаційну матрицю білорусів (така опція була в давнішому, з 2006 року, опитуванні, але зникла в новішому)⁵⁸, аніж до жителів українського Заходу чи навіть Центру (Таблиця 3).

Сказане не означає, що жителі Галичини або Західної України сприймаються як «гірші» або «ворожі». Скоріш навпаки, з опитування 2015 року постає досить позитивний образ західних українців в уяві співгромадян (що особливо впадає в око при

⁵⁵ Міхеєва Оксана, Вілінський Євген, Глібовицький Євген та ін. Безпека людини: оцінка та очікування мешканців та мешканок чорирьох областей України (Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської). *Соціоінформ*. Київ, 2020. С. 58. URL: <https://www.ua.boell.org/uk/2020/11/16/bezpeka-lyudini-ocinka-ta-ochikuvannya-meshkanciv-ta-meshkanok-chotirokh-oblastey>

⁵⁶ Opportunities and Challenges Facing Ukraine's Democratic Transition. National Democratic Institute & Kyiv International Institute of Sociology, 2018, Q45.

⁵⁷ Міхеєва Оксана, Вілінський Євген, Глібовицький Євген та ін. Безпека людини: оцінка та очікування мешканців та мешканок чорирьох областей України (Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської). *Соціоінформ*. Київ, 2020. С. 53. URL: <https://www.ua.boell.org/uk/2020/11/16/bezpeka-lyudini-ocinka-ta-ochikuvannya-meshkanciv-ta-meshkanok-chotirokh-oblastey>

⁵⁸ Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення. *Національна безпека і оборона*. 2006. №7. С. 12.

зіставленні з подібним опитуванням щодо жителів Донбасу)⁵⁹. А все ж відчуття іншості та інакшості не зникає: галичани можуть бути цілком непоганими, проте вони *не такі, як ми*. Вони, хоч би й зі знаком «плюс», усе одно не вписуються в «нашу» матрицю східнослов'янської/русько-православної спільноти⁶⁰.

Таблиця 3.

Уявлення громадян України про близькість жителів їхнього регіону до жителів інших регіонів та сусідніх країн

Існують різні думки про ступінь близькості культур, традицій і поглядів різних груп. Наскільки близькі або різні культури, традиції і погляди наведених груп? середній бал																														
	УКРАЇНА					Захід					Центр					Південь					Схід					Донбас				
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
Українці в Україні і росіяни в Україні	3,8					3,0					3,7					4,3					4,2					4,0				
Громадяни України та громадяни Росії	3,5					2,7					3,1					4,1					4,2					3,9				
Жителі Центральної України і жителі Східної України	3,5					3,4					3,2					3,5					3,8					3,6				
Жителі Західної України і жителі Центральної України	3,4					3,5					3,3					3,1					3,3					3,6				
Жителі Галичини і жителі Центральної України	3,3					3,4					3,2					3,0					3,2					3,3				
Жителі України і жителі тимчасово окупованих територій Криму	3,0					2,5					2,9					3,5					3,4					3,2				
Жителі України і жителі тимчасово окупованих районів Донецької і Луганської областей	3,0					2,5					2,8					3,4					3,5					3,4				
Жителі Західної України і жителі Східної України	2,7					2,8					2,6					2,5					2,7					2,8				
Громадяни України і громадяни країн-членів Європейського Союзу	2,5					2,7					2,6					2,4					2,4					2,2				
Жителі Галичини і жителі Донбасу	2,4					2,5					2,4					2,3					2,6					2,4				

* За п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де "1" означає, що ці групи є дуже різними, а "5" – дуже схожими.

Джерело: Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. *Національна безпека і оборона*. 2016. №3-4. С. 37.

⁵⁹ Результати соціологічного дослідження, проведеного у рамках проекту «Започаткування Національного діалогу в Україні». Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, 2015. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/national_dialogue/poll_for_regions/00_survey_ukraine_ua.pdf

⁶⁰ Riabchuk Mykola. Emancipation from the East Slavonic ummah. *Eurozine*. March 11, 2015. URL: <https://www.eurozine.com/emancipation-from-the-east-slavonic-ummah/>

Репродукція «східнослов'янської» матриці та проблема розумового визволення

Можемо припустити, що відсутність у жителів Півдня та Сходу іншого історичного досвіду, крім російсько-радянського, сприяє інтерналізації і відтворенню цього досвіду як «свого» (не конче позитивного, але близького й знайомого) у нових і нових поколіннях і водночас перешкоджає засвоєнню іншого, альтернативного (неімперського або й антиімперського). Адже саме імперія була для них (їхніх предків) головною точкою відліку, промотором модернізації, визначником критеріїв і стандартів, опікуном і арбітром. Саме вона їх спровадила на новоколонізовані землі, легітимізувала їхній статус, уповноважила бути агентами змін, носіями модерності.

Вона не зробила їх повноцінними росіянами, тому що сама не була ані достатньо модерною, ані справді інклюзивною, проте істотно ускладнила їм набуття альтернативної (в цьому випадку – української) ідентичності. Надетнічна східнослов'янська спільнота – чи то в русько-православній, чи в радянсько-інтернаціоналістській вербалізації – виявилася тим ерзацом, який заповнив потребу групової самоідентифікації, і водночас вона стала антидотом до ідентифікації антиімперської, «націоналістичної». Окреслюючи ту уявну спільноту як «один народ», українці дістали змогу ставати майже-росіянами, імперським народом у надісторичному, символічно-метафізичному просторі, залишаючись при тому українцями (чи малоросами) у просторі реальному.

Ця уявлена належність, зрозуміло, не є іманентною рисою жителів Півдня та Сходу – для багатьох жителів Центру та й Заходу «східнослов'янська» ідентичність теж може бути пріоритетною, тимчасом як на Півдні і Сході не таким уже й рідкісним є й інший, «національний», «емансипований» (від уявного східнослов'янського мета-етносу) тип ідентичності. Та статистично, як показують соціологічні опитування, тут переважає все-таки уявлення про «один народ», а разом і цілий комплекс інших архаїчних уявлень, які не роблять цей регіон апріорі (про)російським, проте роблять його досить піддатними щодо кремлівських маніпуляцій.

Невдовзі після початку російської інтервенції Київський міжнародний інститут соціології розробив методологію визначення так званого «індексу результативності російської пропаганди» як міри схвалення пропагандистських месиджів Кремля в тих чи тих регіонах України. Для аналізу вибрано низку пропагандистських тез, у які вірить понад три чверті населення РФ (за даними Центру Левади), і перевірено ставлення до цих тез з боку українців. Усі ці тези відбивають квазілогічний сюжет, витворений російськими медіа: «майдан був організований американцями разом з націоналістами, в результаті до влади прийшли фашисти, які загрожують геноцидом російськомовному населенню, Крим і Схід України опинилися таким чином у небезпеці, Крим вдалося захистити, включивши його до складу Росії, а Схід повстав і хоче незалежності і гарантій безпеки, тимчасом як націоналісти у відповідь на це розв'язали громадянську війну із власним народом»⁶¹.

П'ять запитань, що їх українські соціологи сформулювали на основі цих тез, стосувалися ставлення до Майдану, до США, до окупації Криму, до Антитерористичної операції та до російських і, відповідно, українських мас-медіа. Останнє запитання було згодом виключене з подальшого дослідження, оскільки факторний аналіз показав його низьку кореляцію з чотирма іншими. Отримані результати були операціоналізовані за стобальною шкалою, де максимальна піддатність московській пропаганді оцінювалась у сто балів, цілковите її неприйняття – в нуль. Таким чином учені отримали індекс результативності російської пропаганди (РРП) для областей (Малюнок 2) та, відповідно, макрорегіонів.

Передбачувано найгіршою виявилася ситуація у Східному регіоні (індекс РРП – 48) та Південному (індекс 32), дещо кращою в Центрі (індекс 19) та досить позитивною на Заході (індекс 12)⁶².

Через п'ять років (у 2020) КМІС провів подібне опитування на замовлення ГО «Детектор медіа» і визначив індекс РРП за тією

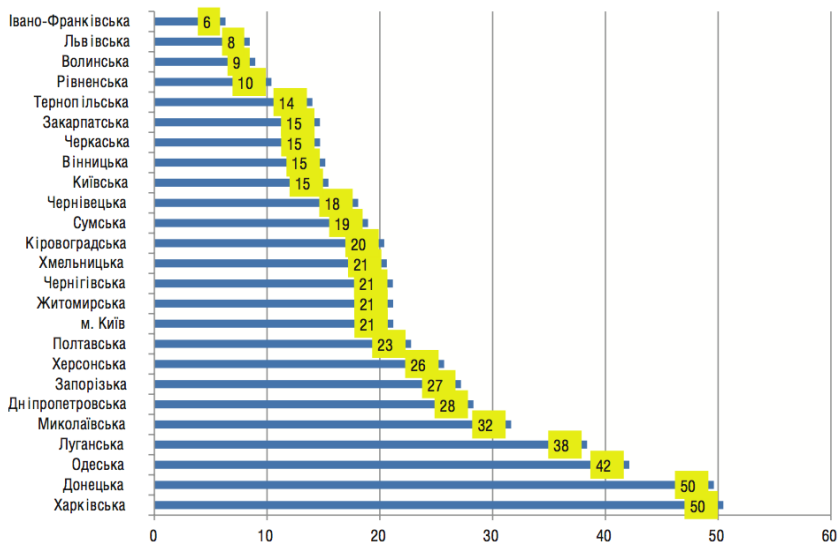
⁶¹ Паниотто Владимир, Грушецкий Антон. Индекс результативности российской пропаганды. *Вестник общественного мнения*. 2015. №1. С. 106.

⁶² Там само. С. 108.

самою методологією для восьми ідеологічно найвразливіших областей Півдня та Сходу. Як видно з Таблиці 4, ситуація в регіоні дещо погіршилася – головню за рахунок різкого погіршення (відразу на 13 пунктів) у Запорізькій області, значного (на 7-8 пунктів) у Донецькій та Херсонській областях і невеликого (4 пункти), проте істотного, з огляду на її розміри і позицію в регіоні, Дніпропетровській. Позитивні зміни (на 17 пунктів) у Харківській області та дещо менші (на 5-7 пунктів) у Луганській, Одеській та Миколаївській лише частково компенсують загалом негативну регіональну тенденцію.

Малюнок 1.

Індекс результативності російської пропаганди (за областями).

Джерело: Паниотто Владимир, Грушецкий Антон. Индекс результативности российской пропаганды. *Вестник общественного мнения.* 2015. №1. С. 108.

Таблиця 4.

**Зміна індексу РРП від 2015 до 2020 р. у восьми областях
Півдня та Сходу**

Область	Індекс РРП		Довіра до рос. медій (%)	
	2015	2020	2015 (ТБ/Інтернет)	2021 (медіа загалом)
Херсонська	26	33	6/12	10
Запорізька	27	40	5/9	20
Дніпропетровська	28	32	9/18	10
Миколаївська	32	25	3/4	4
Луганська	38	33	10/11	5
Одеська	42	35	6/14	9
Харківська	50	33	7/13	10
Донецька	50	58	9/11	21

Джерело: КМІС. 2015. С. 108; Детектор медіа, 2021. С. 52; Вивчення стану розвитку медіа в Україні. 2016. Проект USAID та Internews «У – Медіа». Серпень 2016. С. 29; По той бік екрана. Аналіз медіаспоживання та дезінформації в українському інформаційному середовищі. Київ : Детектор Медіа, 2021. С. 16.

Зміни індексу РРП, як видно з таблиці, певним чином корелюють зі зміною рівня довіри до російських мас-медіа, проте нема жодних підтверджень, що їх причиною є зусилля російської (чи проросійської) пропаганди. Адже саме на цей період припадає заборона російських пропагандистських телеканалів та вебресурсів, а останнім часом і деяких українських, що ретранслюють російські месиджі. Назагал споживання російських мас-медіа в Україні є сьогодні досить обмеженим, а довіра до них – іще меншою (2% у масштабах країни)⁶³. Психосоціологи стверджують, що погляди людей не так формуються джерелами інформації, як

⁶³ Джерела інформації, медіаграмотність і російська пропаганда: результати всеукраїнського опитування громадської думки. Київ : Детектор медіа, 2019. С. 17. URL: <https://detector.media/infospace/article/164308/2019-03-21-dzherela-informatsii-mediagramotnist-i-rosiyska-propaganda-rezultaty-vseukrainskogo-opytuvannya-gromadskoi-dumky/>

самі формують набір цих джерел, добираючи насамперед ті, які підтверджують уже наявні в них переконання чи принаймні не суперечать їм і не порушують таким чином бажаного для кожного індивіда психологічного комфорту⁶⁴. В соціальних мережах цей специфічний добір комфортних джерел і контактів (і відсікання некомфортних) називають інтернет-бульбашкою – герметичним і затишним інформаційним середовищем, де на всі незручні запитання є заздалегідь відомі зручні відповіді⁶⁵.

Пропаганда, у принципі, не формує поглядів, а лише підживлює, розбудовує, забезпечує додатковими «аргументами» вже наявні. Її функція не так інформаційна, не формативна, а лише мобілізаційна (чи, навпаки, демобілізаційна). Світогляд, який домінує на Південному Сході і який можна умовно назвати «малоросійським» (і який не слід плутати з суто російським, колонізаторським), формувався століттями, і ні російська, ні українська пропаганда не можуть його насправді суттєво (і швидко) змінити, хоча й можуть із ним з різною мірою успіху працювати. Українська пропаганда виявилася на цих теренах успішною лише двічі: у 1991-му, коли запропонувала всім, зокрема й носіям малоросійської свідомості/ідентичності перспективу швидкого поліпшення рівня життя в незалежній Україні; та (меншою мірою) у 2014-му, коли запропонувала ідею швидкого примирення під проводом хоч і майданівського, проте найменш «радикального» з-поміж наявних у Києві на той час лідера.

Російська пропаганда має під цим оглядом колосальну перевагу – не лише тому, що ресурсно набагато потужніша, а й тому, що не мусить перейматися позитивними месиджами (хоча й пропонує подеколи утопійні візії спільного щасливого євразійського майбуття). У те майбуття в Україні мало хто вірить, а, проте,

⁶⁴ Гудков Лев, Фанайлова Елена. Информационная война против Украины. Свобода. 2 марта. 2014. URL: <http://www.svoboda.org/content/transcript/25282557.html>

⁶⁵ Lewandowsky Stephan, Ecker Ullrich, Cook John. Beyond Misinformation: Understanding and Coping with the «Post-Truth» Era. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*. 6:4 (2017). P. 353–369.

приймає за браком альтернативи. Для пропагандистів важливо не так показати не привабливість євразійської ідеї, як довести безперспективність ідеї європейської. І в цьому сенсі вони мають непоганих союзників в особі українських так званих «еліт», котрі своєю політикою й поведінкою системно дискредитують задекларований ними ж таки «європейський вибір», незгірш від путінських пропагандистів.

Сила російської пропаганди – в деструкції, її творцям не треба нічого вигадувати, досить використовувати вже наявні фобії й комплекси, упередження й стереотипи, осмішувати кожную помилку й окарікатурювати кожен недолік, каналізуючи природне невдоволення громадян (злиднями, беззаконням, загальною необлаштованістю життя) в неприязнь до України, дискурсивно ототожненої з дисфункціональним олігархічним режимом, та в зневагу до незалежності, ототожненої з міфічними київсько-львівськими «націоналістами». Це той ґрунт, із якого проросли «ДНР-ЛНР» – не лише завдяки зусиллям московських мічурінців, а й тому, що все-таки був і сам ґрунт.

Щоб зрозуміти суть панівної у регіоні малоросійської ідентичності, варто відмовитися від пейоративних уявлень про неї як про щось меншовартісне, несерйозне, такий собі продукт напіврозпаду української ідентичності під тиском колоніальних обставин та поступового переформатування в ідентичність російську. Насправді нам невідомо переконливих прикладів такого напіврозпаду: повноцінно сформована українська (чи будь-яка інша національна) ідентичність не розпадається, хоча й, бува, доповнюється іншою або й цілком нею заступається (особливо при еміграції), та це зазвичай результат свідомого вибору, а не спонтанного «напіврозпаду».

Малоросійська ідентичність, у супереч поширеним у нас примордіалістським уявленням, не постала з одвічної й споконвічної української (як наслідок її руйнування), а навпаки – це українська розвинулась у XIX ст. із малоросійської як єдиної притаманної на той час місцевим освіченим верствам (говорити про національну ідентичність неосвічених верств нема сенсу, тому що вона в них

донаціональна: станова/селянська й «тутешня»/ регіональна)*. Фактично під тиском певних політичних та загальнокультурних обставин відбулася суттєва модифікація малоросійської ідентичності, яка зазнала істотних змін принаймні у чотирьох своїх засадничих прикметах.

По-перше, творці української ідентичності рішуче відмовилися від уявлення про українців і росіян (малоросів і великоросів) як про «один» чи «майже один» народ. Якщо для малоросів належність із великоросами до однієї православно-слов'янської спільноти (як і до одного монарха) була куди важливішою від їхньої мовно-культурної окремішності, то для українців вона виявилася другорядним історичним фактом (одним із багатьох інших), який, може, й мав певне значення у минулому, проте не повинен був мати істотного значення для майбутньої суверенної нації.

По-друге, українці поступово відмовилися від сприйняття української мови й культури як сумісних і взаємодоповнювальних із російською. Цей процес зайняв ледь не ціле століття, проте вже на межі XIX–XX ст. українські модерністи майже повністю його довершили, створивши власні повноцінні культурні інституції і власний, незалежний від російського, літературно-критичний дискурс.

По-третє, подібним чином була націоналізована й «малоросійська» історія; імперська телеологія «возз'єднання» поступилася місцем телеології національного визволення.

І, по-четверте, великою мірою під імперським тиском, український проєкт однозначно переорієнтувався на Захід, на «духовну»

* Християнство, як і інші понадетнічні релігії, закладає уявлення про певну «духовну» спільноту – ширшу, ніж плем'я, стан чи місцева громада. Тим самим воно розвиває символічне мислення, даючи поступово змогу уявити також спільноту іншого типу, об'єднану не лише спільною релігією, а й мовою, культурою, звичаями, і відтак перекодувати цілком конкретні племінні, кровні узи в абстрактні «національні». Це уявлення, однак, досить пізні і залежить воно не лише від наявності освічених прошарків (тобто прошарків, здатних до абстрактного, рефлексивного мислення), а й від їхнього бажання та здатності поширити те уявлення серед ширших мас у рамках т. зв. «національного пробудження».

Європу. Тогочасні західні цінності: свобода, демократія, республіканізм, секулярність – були визнані на нормативному рівні за «свої», питомі, відповідно, й українська історія була переосмислена як утвердження саме цих цінностей, демонстрація фундаментально відмінної від московитів політичної культури.

Постання української ідентичності стало відтак результатом тривалого й досить складного процесу емансипації малоросійської ідентичності від загальноімперської, розумового, а згодом і політичного виокремлення малоросів із домодерної православно-східнослов'янської спільноти. Це перетворення не стало, однак, ані повсюдним, ані остаточним. Малоросійська ідентичність перетривала на території України до останніх днів імперії й отримала друге життя в більшовицькій Росії в іпостасі ідентичності українсько-радянської. Саме з цими двома ідентичностями – українсько-радянською та українською-емансипованою (у різних, зрозуміло, модифікаціях) – населення УРСР підійшло до здобуття незалежності.

Сподівання на те, що українсько-радянська (малоросійська) ідентичність поступово трансформується в українську-емансиповану не збулися з низки причин, головна з яких, безумовно, та, що саме носії малоросійської ідентичності успадкували державу та ключові в ній позиції, а відтак могли здійснювати політику, спрямовану на збереження статусу-кво (тобто власного домінування), електорально спираючись на ідентичнісно близьку їм більшість населення. Сьогодні цей варіант української ідентичності (називатимемо його надалі «східнослов'янським», щоб уникнути закарбованої в «малоросійстві» пейоративності) дещо втратив свої позиції в Центрі, на землях історичної Речі Посполитої, проте й далі домінує, як уже зазначалося, на Півдні та Сході. Незліченні соціологічні опитування на різні способи оприявнюють ті чотири головні маркери, що відрізняють цей тип української-східнослов'янської ідентичності від української-емансипованої: (1) визнання українців і росіян «одним» (чи «майже одним» – у сенсі «какая різниця») народом; (2) визнання українців народом двомовним і двокультурним (що на практиці означає легалізацію російського мовно-культурного домінування); (3) визнання української й ро-

сійської історії як примордіально спільної (що на практиці означає прийняття її імперсько-колоніальної версії й таврування всіх антиколоніальних сюжетів та персонажів); і, врешті, (4) визнання промосковської орієнтації за єдино природну й можливу та, відповідно, заперечення прозахідних настанов і євроінтеграційної політики.

Саме цей тип ідентичності робить її носіїв піддатливими на ключові месиджі російської (й проросійської) пропаганди: вони бачать події й інтерпретують їх певним чином не тому, що їм так підказують пропагандисти; вони слухають пропагандистів саме тому, що це збігається з їхніми уявленнями, їхніми поглядами й цінностями. Саме тому вони шукають (і знаходять) співзвучні їхнім настановам джерела, і саме тому відкидають інформацію, хоч би яку правдиву і переконливу, якщо вона руйнує їхню картину світу, підважує душевний комфорт. Як наслідок, попри понад сім років війни і тисячі жертв лише 27% респондентів на Сході вважають Росію країною-агресором (55% це заперечують)⁶⁶, лише 15% визнають, що війну розпочали сепаратисти та Росія (31% покладає вину насамперед на український уряд), і лише 14% погоджуються, що «в Криму, а також на територіях, підконтрольних ДНР/ ЛНР, переслідуються україномовні громадяни та українські патріоти» (тимчасом як 25% переконані, що, навпаки, «в Україні переслідуються етнічні росіяни, російськомовні громадяни та інакомислячі»)⁶⁷.

Зрозуміло, що ані Південь, ані Схід не є в світоглядному плані чимсь однорідним. Дніпропетровська, Миколаївська та Херсонська області за настановами жителів наближаються до центрально-українського регіону, тимчасом як жителі Харківщини, Одещини й Запоріжжя виявляють істотно вищу піддатність щодо російських пропагандистських месиджів (Таблиця 5). Ще гірша ситуація під цим оглядом у Луганській і Донецькій областях (опитування про-

⁶⁶ Суспільно-політичні настрої населення. Рейтинг. Березень. 2021. С. 35. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua2500_032021_press.pdf

⁶⁷ Джерела інформації, медіаграмотність і російська пропаганда: результати всеукраїнського опитування громадської думки. Аналітичний звіт. Київ: Детектор медіа, 2019. С. 56.

водяться лише в їхніх неокупованих частинах, хоча й тут оцінювати громадську думку доволі складно через надто велику кількість людей, що ухиляються від відповіді – ймовірно, побоюючись висловлювати погляди, відмінні від офіційних).

Таблиця 5.

Ставлення жителів восьми південно-східних областей до кількох ключових пропагандистських тез, поширюваних Москвою та її місцевою агентурою

	Південь Схід загалом	Одеська	Миколаївська	Херсонська	Дніпропетровська	Запорізька	Харківська	Луганська	Донецька
Конфлікт на Донбасі – це російська агресія з використанням місцевих бойовиків чи внутрішній громадянський конфлікт?	45/30	46/29	56/32	53/30	54/27	37/48	50/29	65/3	8/25
Євромайдан був народним протестом на підтримку європейського шляху розвитку чи боротьбою за владу націоналістичних сил і західних спецслужб?	35/34	34/33	53/31	38/34	42/39	32/50	47/29	21/25	5/23
Євромайдан – це справедливе повстання проти диктатури чи державний переворот?	29/53	26/50	51/40	41/44	38/47	23/62	28/49	7/47	11/82
Зеленський іде на повіді у націоналістів і радикалів	31/49	40/38	40/47	31/51	25/55	40/38	32/50	33/20	17/72

Продовження таблиці 5

Зеленський залежний від США та ЄС	59/26	74/12	75/16	54/31	46/38	54/27	62/27	76/7	51/31
Чи жалкуєте ви за розпадом Радянського Союзу?	49/43	47/44	42/49	43/46	40/52	45/49	44/49	54/39	53/39

Джерело: По той бік екрана. Аналіз медіа споживання та дезінформації в українському інформаційному середовищі / за ред. Наталії Лигачової. Київ : «Детектор Медіа», 2021. С. 21, 24, 56; URL: <https://detector.media/infospace/article/188114/2021-05-18-po-toy-bik-ekrana-analiz-mediaspozhyvan-nya-ta-dezinformatsii-v-ukrainskomu-informatsiynomu-seredovyschi>. А також (останній рядок таблиці) – з опитування: Покоління Незалежності: цінності та мотивації. Соціологічна група «Рейтинг», липень-серпень 2021. С. 85. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_generation_of_independence_082021.pdf

Навіть найсумлінніші соціологічні опитування не дають, звісно, точного опису ситуації, оскільки реакція людей на різні запитання часто є змінною і ситуативною. Реальна картина завжди складніша й неоднозначніша, бо ж існує чимало людей розгублених і тих, хто не визначився, а водночас – здатних до розмислу і аналізу, до пошуку відповідей на суперечливі факти й незрозумілі події. Саме за їхні душі змагаються пропагандисти і саме за їхній (чи насамперед за їхній) рахунок відбуваються зміни в громадській думці – в один або й другий бік. А це означає, що виховна, освітня, інформаційна, пропагандистська робота таки має значення, попри обмеженість відповідних зусиль та неможливість цими паліативними засобами розв'язати проблему, яка потребує кардинальних структурних змін.

Річ у тім, що світогляд людини, її ціннісні настанови, а відтак і політичні, формуються з ранніх дитячих літ – серед родичів і найближчих друзів, не на підставі якихось повчань чи вказівок, а на підставі щонайбуденніших спостережень за їхньою поведінкою, за випадково почутими репліками й коментарями, за жестами і гримасами з того чи того приводу. Офіційна освіта приходить пізніше і відіграє другорядну роль, оскільки накладається на вже

сформовані, хоча й не системні і невідрефлектовані ще уявлення; вона «чужіша», формальніша, ніж та інформація, яку діти отримують приватно, «інтимно»; а тому і вплив її зазвичай обмеженіший. Сказане, звісно, не означає, що освіта і, взагалі, інформаційна політика не є важливими; сказане означає лише, що вони не можуть конкурувати із повсякденним досвідом, якщо він кардинально відрізняється від проголошуваних засад і цінностей. Тут безсилою виявляється не лише пропаганда, а й репресивна машина – як це наочно показав досвід СРСР.

Ентоні Сміт класично означив національну ідентичність як здатність самоокресленої спільноти ототожнювати себе розумово й емоційно зі «своєю» групою, її символами, цінностями, історією, територією, культурою, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами⁶⁸. Українські націєтворці покладають поки що надто великий наголос (і сподівання) на першу, культурницько-символічну частину формули і недооцінюють важливість другої, інституційної. А тим часом для людей, які не набули виразної української (естонської, латиської і тд.) ідентичності, ототожнення з українськими і тд. цінностями та культурою не має великого сенсу, оскільки вони вже мають свої, успадковані від предків, від найближчого середовища цінності і культуру і почуваються з ними достатньо комфортно. Інша річ – інтереси та інституції. Тут усім громадянам однаково би хотілося жити в заможній і правовій державі, якою можна було б пишатися, а отже, й із нею ототожнюватися.

Можна скільки завгодно таврувати «ковбасну» свідомість «гомо советікуса», але варто зрозуміти, що це свідомість більшої частини людства: забезпечення підставових потреб добробуту і безпеки. В екстремальних умовах символи й цінності можуть виходити на перший план, проте не можна вимагати від людей постійного життя в екстремальних умовах. Ефективна українізація Півдня і Сходу можлива лише через зміцнення *політичної* української ідентичності, а це означає насамперед творення інституцій, із якими хотілося б *політично* себе отожднювати:

⁶⁸ Сміт Ентоні. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. С. 26.

ефективної бюрократії, справедливих судів, динамічної економіки. Українська олігархічна держава поки що безмірно далека від цього ідеалу, а тому й залишається «своєю» лише для української, патріотично настроєної частини населення, ладної пробачити тій державі всі вади тільки тому, що вона «своя», – адже це про неї мріяли предки, це за неї гинули національні герої. Для мало-російської частини населення ця символіка, однак, не має великого значення. Для них держава – це закриті підприємства, корумпована бюрократія, п'яні поліціанти і розперезані нувориші. І тому сприйняття цієї держави та свого становища в ній у Південному й Східному регіонах істотно відрізняється від «патріотичішого» і поблажливішого ставлення до її вад у Центрі й на Заході, хоча ані сама держава там не є ефективнішою, ані рівень життя громадян не є істотно кращим (Таблиця 6).

Таблиця 6.

У Конституції Україна визначається як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. На скільки ці ознаки притаманні Україні як державі зараз? (так/ні)

Регіон	Суверенна	Незалежна	Демократична	Соціальна	Правова
Захід	83/11	80/15	77/16	50/36	43/45
Центр	67/25	58/38	59/33	40/44	34/53
Південь	71/26	38/58	53/41	31/60	29/59
Схід	50/42	39/56	49/46	40/50	34/54

Джерело: Центр Разумкова. Реалізація основних принципів Конституції України і конституційних прав громадян. 25 червня 2021. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/realizatsiia-osnovnykh-pryntsyviv-konstytutsii-ukrainy-i-konstytutsiinykh-prav-gromadian-cherven-2021r>

Інший тип ідентичності зумовлює дещо інше ставлення до держави, а отже, й інший рівень соціального оптимізму. Так, у серпні 2019 року лише 69% респондентів на Півдні вірили, що Україна подолає всі проблеми і виклики (на Сході – 80%, у Центрі – 86%, на Заході – 87%); лише 41-43% на Півдні та Сході вважали,

що Україна розвивається у правильному напрямі (у Центрі – 53%, на Заході – 63%); і лише 12% респондентів на Сході визнавали, що за роки незалежності відбулося більше доброго, ніж поганого (на Півдні – 19%, у Центрі – 29%, на Заході – 42%)⁶⁹. При цьому, варто зазначити, що всі ці показники досить мало залежать від політичного режиму в Києві: ані «свій» Янукович не додавав жителям Півдня та Сходу соціального оптимізму, ані «чужий» Табачник не змінював загалом позитивного ставлення «західняків» до своєї держави⁷⁰.

Висновок, який випливає зі сказаного і який може мати значення для вироблення раціональнішої державної політики, зводиться до трьох пунктів:

1. Південь і Схід України не є «проросійськими» у політичному сенсі, оскільки ані ідеї «Русского мира», ані, тим більше, інтеграція із Росією не знаходять сьогодні серед його жителів істотної підтримки. Але ці регіони так само не є «прозахідними» в сенсі геополітичних орієнтацій і не є «проукраїнськими» у дещо звуженому сенсі мовно-культурних преференцій. Вони є амбівалентними в сенсі засвоєння суперечливих цінностей, орієнтацій та настанов, що виявляється, зокрема, у вищій мірі соціального ескапізму, алієнації та аномії.

2. Українська ідентичність є домінантною серед жителів регіону, проте це – специфічний різновид української ідентичності, який є прямим продовженням ідентичності малоросійської та, згодом, українсько-радянської і який можна умовно назвати ідентичністю українсько-східнослов'янською. Головна її особливість полягає в глибокій інтерналізації відчуття належності до уявної понадетнічної східнослов'янської спільноти – відчуття, що

⁶⁹ Громадська думка України на 28-му році незалежності держави. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 22 серпня. 2019. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-ukraini-na-28-rotsi-nezalezhnosti-derzhavi>

⁷⁰ Кілька рис українського патріотизму. Рейтинг. Серпень. 2012. С. 22, 26. URL: http://rating_group.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_patriotyzm_082012.pdf; Динаміка патріотичних настроїв. Соціологічна група «Рейтинг». Серпень. 2013. С. 12, 16. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_patriotyzm_082013.2.pdf

було певним чином раціоналізоване у російсько- та радянсько-імперській історіографії, проте виводиться з глибшого квазірелігійного відчуття належності до русько-православної конфесійно-цивілізаційної матриці. Оскільки ця ідентичність є вже достатньо сформованою – в сенсі наявності необхідних культурних кодів, символів та історичних наративів, що її легітимізують, то зміна її на іншу («українсько-європейську») бачиться проблематичною: люди вкрай неохоче відмовляються від наявних у них ідентичностей, особливо якщо це порушує їхній психологічний комфорт, підважує усталені ієрархії, ставить під сумнів звичні погляди й настанови (не кажучи вже про повсякденні мовно-культурні практики).

3. Поширення «українського світу» на Півдні і Сході, хоч яке важливе з державного погляду, особливо в умовах конфронтації з «руським миром», не може відбутися самими лише культурно-освітніми та адміністративно-пропагандистськими засобами. Українська культура може бути якою завгодно модерною і привабливою, а мова – захищеною, проте вони не стануть «своїми», якщо до самоототожнення з ними нема політичної волі. Поява такої волі зазвичай пов'язана з політичною українськістю, тобто засвоєнням певних цінностей і настанов, спільних для всіх громадян країни, незалежно від їхньої мови, етнічності чи конфесії. Трансформація українсько-східнослов'янської ідентичності в українсько-європейську («емансиповану» від архаїчної православно-східнослов'янської матриці) передбачає важливий етап політичної самоідентифікації. Різні люди проходять його по-різному, але по-справжньому інтенсивним він може бути лише в ефективній, успішній, привабливій державі, з якою всім її громадянам хочеться ідентифікуватись.

РОЗДІЛ 3

НАЦІОНАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКІ ЦІННОСТІ В СТРУКТУРІ СВИТОГЛЯДНИХ ПЕРЕВАГ НАСЕЛЕННЯ СХОДУ ТА ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Ціннісна складова світогляду окремих людей і їх груп, об'єднаних спільними та/або спорідненими цінностями, належить до найдієвіших регулятивів індивідуальної та групової суспільної поведінки в усіх її виявах – від пасивного споглядання до активних дій на досягнення певної мети і цілей тими чи іншими способами. Специфіка останніх також узалежнена від цінностей, властивих суб'єктам такої поведінки.

Зазвичай поняття «цінності» тлумачиться як значущі для особистості, для суспільства предмети, явища, події тощо (Р. Перрі, М. Хайдеггер, М. Каган, Н. Журавльова, А. Ручка, Л. Титаренко, М. Михальченко, П. Сліпець та ін.). Зокрема, цінність розглядається як предмет, що має певну користь і здатний задовольнити ті чи інші потреби (А. Маслоу та ін.); як ідеал, до якого прагне людина (Е. Фромм, Г. Лотце, Ю. Шрейдер та ін.); як норма, якої варто дотримуватися (О. Краєва, М. Михальченко, Л. Орбан-Лембрик та ін.) тощо. Крім того, виокремлюють цінності об'єктивні (природні явища, матеріальні предмети, суспільні відносини) та суб'єктивні (настанови, ідеали, оцінки, орієнтації), загальнолюдські, суспільні, політичні, особистісні, внутрішні (екзистенціальні) та зовнішні. Усі ці трактування відбивають певні особливості цінностей¹.

Наведений вище перелік можна продовжувати й продовжувати. Передовсім тому, що феномен цінностей відображає фактичну невичерпність людських зв'язків, ставлення до них та їх оцінювання. Можливо, через це термін «цінності» впродовж усього часу його застосування в науковому дискурсі так і не набув загальноприйнятого тлумачення. Чи не єдиний аспект, де позиції

¹ Шайгородський Ю. Ціннісно-смыслові основи реформування українського суспільства. *Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні* : Збірн. наук. праць. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 275–276.

науковців збігаються, є визнанням того, що для людей і людських відносин цінністю є все значуще, значиме, вартісне.

Цінності об'єднують. Але вони й розділяють. Вартісне для одних не є таким і навіть може бути неприйнятним для інших. Спільне і відмінне в ціннісних індивідуальних і групових перевагах спричиняють різновекторність людської поведінки, а відповідно, й соціальної динаміки: інтеграцію і дезінтеграцію, консолідацію і роз'єднання.

Особливо виразно ця різновекторність простежується в сфері політики, зокрема в тому її сегменті, де важливу роль відіграють цінності національно-громадянські. Загальноприйнятої дефініції останніх не існує так само й через ті самі обставини, що зумовлюють відсутність універсального визначення цінностей. Але не тільки. В розумінні автора словосполучення «національно-громадянські цінності» тотожне терміну «національні цінності». Але тут вживається перше, тому що слово «національний» в українському науковому, правовому і широкому суспільному дискурсі застосовується в двоїстому трактуванні. Одне – етнічне, похідне від сприйняття нації як етнічного феномену на певному етапі його розвитку. Друге – загальногромадянське, похідне від уявлення про націю як про феномен, що об'єднує різноетнічний (різнокультурний, різномовний тощо) загал у громадянську спільноту (часто довкола певного етнічного осердя) зі сумісними або схожими цінностями та інтересами. Першому трактуванню більше пасував би термін «ціонально-етнічні цінності», другому – «національні цінності». Щоб уникнути різнотлумачення, далі вживатимуться словосполучення «національно-громадянські» та «громадянські» цінності як синоніми терміна «національні цінності», похідного від другого з описаних трактувань нації.

Відмінності цього та інших тлумачень слів і словосполучень у вітчизняному науковому дискурсі актуалізувалися після падіння так званої «залізної завіси» між Сходом і Заходом. Процеси розпаду Союзу РСР і суверенізації України започаткували якісно новий етап розвитку української нації та її наукового вивчення, актуалізували й сформулювали запит та розширили поле можливостей з опанування вітчизняними науковцями теоретико-

методологічних і прикладних здобутків західних колег у царині етнополітики, насамперед в аспекті теорії і методології дослідження націй та націоналізму. Відповідні публікації вивчалися й вивчаються, перекладаються та видаються українською мовою². Погляди і наукові підходи їх авторів каталізували концептуальне оновлення і розвиток вітчизняних досліджень відповідної проблематики³.

Подібно тому, як це має місце в зарубіжному науковому дискурсі, українські дослідники розділилися на прихильників примордіалізму та конструктивізму в осмисленні й трактуванні процесів становлення і розвитку націй. Умовний третій напрям представляють ті, хто прагне інтегрувати та/або синтезувати два названі підходи⁴. Такі поділи, відповідно, спричиняють і відмінності у виокремленні та оцінюванні значущості цінностей, що визначають динаміку українського націєтворення. У дискусії з цієї проблематики взяли участь О. Антонюк, В. Горбатенко, Я. Грицак, В. Євтух, П. Кононенко, О. Картунов, Г. Касьянов, А. Колодій, О. Копиленко, В. Котигоренко, І. Кресіна, В. Крисаченко,

² Докладно див.: Майборода А. Н. Теория этнополитики в западном обществоведении: структура и принципы исследования. Київ : Наукова думка, 1993. 228 с.; Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. Київ : Либідь, 1999. 352 с.; Мотиль О. Реконцептуалізація націй. *Критика*. 2000. Число 10 (36). С. 4–12; Колодій А. Проблеми націй і націоналізму в сучасній західній науковій літературі. *Народознавчі зошити*. 2001. № 2. С. 199–211; Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 2006. 684 с.; Картунов О.В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму: Навчальний посібник. Київ : Університет економіки та права «КРОК», 2007. 192 с.

³ Докладно див.: Котигоренко В., Майборода О., Нагорна Л., Шкляр Л. Українська етнополітологія: становлення, теоретико-методологічні засади. *Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? Збірник*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Київ, 2002. С. 13–84; Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 2. *Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень* / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : Парламентське видавництво, 2016. 704 с.

⁴ Детальніше див.: Котигоренко В. Нація як діалектична лексема. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Спеціальний випуск. Збірник наукових праць на пошану Панчука М. І.* Київ, 2012. С. 111–129.

В. Кулик, С. Кульчицький, І. Курас, Ю. Левенець, М. Литвин, О. Майборода, С. Макарчук, Л. Нагорна, Г. Нестеренко, М. Обушний, І. Оніщенко, М. Панчук, А. Пономарьов, О. Рафальський, Ю. Римаренко, М. Рябчук, М. Скиба, В. Трощинський, Ю. Шемшученко, Л. Шкляр, М. Шульга та інші.

Мета і завдання цього тексту – з позиції оптимального, з погляду автора, концепту сучасної української нації, виокремити спільні цінності, що єднають населення України як націю, з'ясувати їх поширеність і потенціал серед жителів Сходу та Півдня держави, порівняно з відповідними загальноукраїнськими параметрами та параметрами інших регіонів країни, сформулювати пропозиції до удосконалення політики національно-громадянської інтеграції багатоскладового вітчизняного соціуму та його консолідації для досягнення спільних цілей.

Методологічні засади дослідження теми

У перебігові дискусії довкола питання, якою є і в якому напрямі має чи буде розвиватися сучасна українська нація, три основні позиції:

а) народ України уособлює *українська етнічна нація* разом з усіма корінними народами і національними меншинами;

б) в Україні сформувалися й розвиваються *дві українські нації* – *українська етнічна* та *українська політична* нація, що об'єднує громадян країни всіх національностей;

в) сучасну українську націю (*українська громадянська нація*) представляють громадяни країни української й усіх інших національностей, об'єднані спільними з етноукраїнською більшістю національно-громадянськими цінностями в спільноту, всередині якої зберігаються індивідуальні й групові етнічні, культурні, мовні, релігійні, регіональні, політичні та інші відмінності.

Це дослідження виконане на засадах позиції в), згідно з якою нація є громадянською спільнотою скоріш політизованою, аніж політичною. Адже політично будь-яка нація, в цьому разі українська, була, є і вочевидь буде надалі диференційованою за ідеологічними, політичними і партійними перевагами, зовнішньо-політичними орієнтаціями тощо. Бути політично різнорідною – це

нормальний стан нації, і не тільки в Україні, а будь-де в світі. Політичною спільнотою, що інтегрує й консолідує багатоманітність, нація стає в кризових ситуаціях, у тому числі, коли вирішується питання її існування. В Україні так було на початку 1990-х. Тоді заради суверенності держави об'єдналися навіть націоналісти і комуністи. Так сталося у 2014 році. Тоді об'єдналися й захистили себе і державу Захід і Схід, Південь і Північ, українсько-, російсько- та іншомовні, атеїсти й віряни різних конфесій та багато різних інших.

У 2019 році вітчизняний законодавець інституціоналізував наявність у країні двох націй: етнічної «української нації, яка історично сформувалася і протягом багатьох століть безперервно проживає на власній етнічній території, становить переважну більшість населення країни і дала офіційну назву державі», а також «української громадянської нації», базовим системним складником якої є етнічна українська нація. Таке свідоме чи неусвідомлене роздвоєння і його впровадження у правове поле держави стало імперативом до розроблення та реалізації етнонаціональної політики України від моменту набрання чинності Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (див. преамбулу, статті 1, 2, 3 та ін.)⁵.

Про політичні й правові ризики реалізації такого імперативу та про суперечливість його концептуального обґрунтування йшлося в аналітичних текстах, що публікувалися задовго до, а також після ухвалення названого закону⁶. Імовірно, законодавець не надто переймався аналізом протиріч і конфліктів, проблем і загроз державної політики, орієнтованої на розвиток у складі вітчизняного соціуму двох українських націй одночасно – української моноетнічної та української громадянської етнічно і культурно багатоскладової.

⁵ Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019. № 2704-VIII. *Голос України*. 2019. 16 травня. № 90.

⁶ Котигоренко В. О. Націотворчий потенціал суспільних криз в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ : 2016. Вип. 3 – 4 (83 – 84). С. 153–174; Котигоренко В. О., Панчук М. І. Проблеми термінології законодавства, що регулює етнонаціональні відносини в Україні. *Український соціум. Науковий журнал*. 2020. № 1 (72). С. 9–40.

Будь-яка нація ніколи не була, не є і не буде скільки-небудь сталою цілісною спільнотою. Існування нації – це щоденний плебісцит, як існування особи – вічне ствердження життя (Е. Ренан). Українська нація не становить винятку. Вона формувалася, безперестанно формується й змінюється в єдності й боротьбі проти-лежностей, через актуалізацію, посилення чи гармонізацію іманентних протиріч, через вияви, загострення, розв'язання або «заморожування» штучно сконструйованих чи спровокованих суперечностей. В основі цієї динаміки – відмінності людських особистісних і групових інтересів та цінностей і пов'язаних з ними ідентичностей – етнічних, культурних, мовних, релігійних, політичних і геополітичних, регіональних, соціальних, вікових та багатьох інших.

Однак кожна нація на певних етапах свого розвитку виявляє й мобілізує те, що дає силу долати відмінності, переступати через них або відкладати «до кращих часів» вирішення питань, що роз'єднують, та інтегруватися і консолідуватися для досягнення спільних цілей і вирішення спільних завдань. Для сучасної української нації об'єднувальними стали цінності українського громадянства, національно-громадянської гордості, патріотизму і державної незалежності країни.

Звісно, названі та інші цінності цього ряду неоднаково важливі для кожної окремої людини. Для когось вони можуть бути взагалі неважливими. Визнання цього факту означає, що не всі особи з-серед громадян України та її жителів, котрі не мають українського громадянства, можуть вважатися учасниками (членами) спільноти, названої українською нацією. Те, що реалії є саме такими, а не інакшими, засвідчують здобуті за результатами переписів населення та багатолітніх репрезентативних масових опитувань кількісні показники поширеності у вітчизняному соціумі інтегративних національно-громадянських цінностей.

Динаміка показників поширеності й значущості цих цінностей серед загалу населення країни є унаочненням присутніх тенденцій і темпів формування й розвитку української нації як громадянської спільноти у масштабі всієї країни та на регіональних і місцевих рівнях. Результати моніторингу цієї динаміки можуть слугувати

індикаторами якості й ефективності впливів державної політики та значущих суспільних подій і трансформацій на сферу етнонаціональних відносин, процеси національно-громадянської інтеграції та консолідації вітчизняного соціуму.

Задекларовані концептуальні підходи відбивають уявлення автора про досліджуваний предмет. Кожен, хто замислюється над феноменом української нації, а тим більш досліджує цей феномен, може мати інші уявлення про національно-громадянські, етнічні чи інші соціальні цінності, що мають найбільший потенціал інтеграції й консолідації політичного, етнічного, культурного, мовного, релігійного та іншого багатоманіття українського соціуму в сучасну націю співгромадян. Адже в соціальних дослідженнях будь-які наукові поняття і терміни відображають суб'єктивні уявлення про суспільні процеси тих, хто ці концепції, поняття і терміни формулює та застосовує, на відміну від концептуальних засад і тезаурусу правового дискурсу, котрі не тільки опредметнюють уявлення законодавця про суспільні реалії, а й містять потужний потенціал формування цих реалій.

Суб'єктивність концепції цього тексту не означає її позірності. Вона вибудована на ґрунті фактів, з'ясованих і верифікованих фахівцями, демографами і соціологами. При цьому бралася до уваги специфіка інформаційних можливостей джерел про ці факти, а саме:

1) наука переписів і соціологічних опитувань дає достовірні відповіді на всі анкетні запитання: як на сформульовані коректно, так і ті, коректність яких видається сумнівною;

2) у разі відмінностей формулювання запитань на одну й ту саму тему в багатьох випадках слід очікувати різних відповідей; порівняння цих відповідей має сенс і є необхідним переважно тоді, коли треба здійснити «перехресний допит фактів» для їх додаткової верифікації та точнішої інтерпретації й формулювання адекватних висновків;

3) залежно від змін суспільної ситуації в період від опитування до опитування, а також унаслідок інформаційних, комунікаційних, політичних та інших впливів на респондентів відповіді на одні й ті самі або подібні запитання можуть змінюватися, часом кардинально і на відносно нетривалих відтинках часу;

4) порівняння відповідей на поставлене багатократно упродовж тривалого часу одне й те саме запитання дає інформацію, що дозволяє інтерпретувати зведені факти-відповіді не як ілюстрацію або приклад чогось поодинокого/випадкового, а як повторюваність випадку, тобто як тенденцію, тренд, закономірність – байдуже, яким з цих трьох слів означувати здобуте знання.

5) Міра достовірності цього знання прямо узалежнена від коректності відбору та інтерпретацій порівнюваних показників, а також від адекватності застосовуваних дослідницьких методів і методик.

Українська нація – уявлена спільнота і цінність для людей, котрі себе з нею ототожнюють

Словосполучення «уявлена спільнота» і «уявна спільнота» далеко не тотожні за змістом. Українська нація є цілком реальним феноменом соціальної дійсності. Водночас вона відповідає ознакам уявленості, як їх «універсалізував» щодо націй Бенедикт Андерсон⁷. Українська нація є уявленою спільнотою в своїй окремішності й у своїй суверенності. Вона обмежена певними кордонами, поза якими існують інші нації. Кожна людина з-серед цієї спільноти ніколи не зустрінеться з більшістю інших людей, які до неї належать, не спілкуватиметься з ними і навіть не знатиме нічого про них. І при тому кожна з цих людей пам'ятає про свою спільність. У її середовищі існує нерівність і експлуатація людини людиною. А вона уявляється горизонтально організованою. І їй притаманне почуття єдності, що змушує людей іти заради неї на смерть.

Трактування Б. Андерсона споріднені з позицією Х'ю Сетон-Ватсона, котрий наголошує, що нація виникає тоді, коли **велика кількість людей якоїсь спільноти** (тобто, не вся спільнота, а її велика частка всередині численнішої групи!!! – *виділено Авт.*) вважають, що вони утворюють націю, або поведуть себе так, наче вони націю утворили⁸.

⁷ Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London : Verso, 1983. P. 5–7.

⁸ Seton-Watson H. *Nations and States. An Enquiry into Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. Boulder, Colo: Westview Press, 1977. P. 5.

При цьому уявлення членів (учасників) нації про самих себе і уявлення про них як націю поміж людності інших націй не завжди й не в усьому відповідають багатоманіттю й суперечливості ознак феномену, що існує реально-об'єктивно, а не лише в суб'єктивних уявленнях про нього, хай би й масових і науково осмислених.

Як образно-жартівливо, але від того не менш аргументовано, пише Монтсеррат Гібернау, французи люблять сир і горді Просвітництвом та змінами, які породила їхня революція. Англійці полюбують крикет, чай і сільські краєвиди. Крім того, тішаться своєю давньою демократичною спадщиною. Американські громадяни пишаються засновниками своєї країни, люблять біфштекси і великі автомобілі. Іспанці цінують добре вино та паелью й задоволені, що Колумб відкрив Америку за підтримки Кастилії. Але чи всі громадяни кожної з цих країн мають такі риси? Безперечно ні, а ті, хто має, виявляють їх із різною інтенсивністю і зосереджуються у кожній ситуації на різних конкретних рисах. Чи є вони в такому разі «менш» французькими, англійськими, іспанськими чи американськими громадянами? Відповідь залежить від цінності, якої ми надаємо національній стереотипізації. Така стереотипізація полягає в доборі, а часто й гіперболізації деяких характерних рис представників певної нації⁹.

У науковому дискурсі національна стереотипізація відображає уявлення дослідників про атрибути національної ідентичності, притаманні тим, кого ідентифікують з певною нацією і хто себе з цією нацією ідентифікує. Атрибутивні ознаки української національної ідентичності та ідентифікаційні відмінності всередині української нації аналізують вітчизняні й зарубіжні науковці та публіцисти. Частина з них є прихильниками виокремлення в цій ідентичності двох найвиразніших типів.

Відповідні уявлення проаналізовано в книзі «Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності». Її автор – знаний дослідник цієї проблематики М. Рябчук. Він презентував результати проведеної ним аналітичної роботи разом з

⁹ Гібернау М. Ідентичність націй / пер. з англ.: П. Тарашук. Київ : Темпора, 2012. С. 20.

обґрунтуванням власної позиції на анонсовану тему¹⁰. Так, у його викладі основу ідентифікаційної типологізації Ю. Гнаткевича становлять відмінності мовних переваг людей; відповідно, одних пропонується називати «українцями», других – «українцями»¹¹. Разом із Є. Маланюком¹² дехто іменує дві українські ідентичності як «українську» та «малоросійську». Натомість Т. Кузьо «українській» ідентичності протиставляє «неорадянську»¹³. Е. Вілсон означає частини діалектичної пари українських ідентичностей як «націоналістичну» та «антинаціоналістичну»¹⁴; С. Шульман – «етнонаціональну» та «східнослов'янську»¹⁵; Дж.-П. Химка – «центральноєвропейську» та «пострадянську»¹⁶; С. Грабовський – «аборигенну» та «креольську»¹⁷; В. Гриньов – «етнічну» та «громадянську»¹⁸; В. Кулик – «примордіальну» та «інституційну»¹⁹. Чимало прихильників пишуть про ідентичності західноукраїнську та східноукраїнську.

Деякі парні терміни-означення, якими називають два типи (види) української національної ідентичності, близькі до оціночних

¹⁰ Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ : ППІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.

¹¹ Гнаткевич Юрій. Про кризу національної ідентичності в незалежній Україні. *Українська правда*. 2009. 20 лютого. URL: <http://pravda.com.ua/news/2009/2/19/89962.htm>

¹² Маланюк Є. Малоросійство. Нью-Йорк: Видання вісника ООЧСУ, 1959. 31 с. URL: <http://www.ukrcenter.com/Література/Свген-Маланюк/26567/> Малоросійство

¹³ Kuzio Taras. Competing National Identities and Democratization in Ukraine: The Fifth and Sixth Cycles in Post-Soviet Ukrainian History. *Acta Slavica Iaponica*. 2013. Vol. 30.

¹⁴ Wilson Andrew. *Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. P. 149, 152, 191.

¹⁵ Shulman Stephen. National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine. *Slavic Review*. 2005. No. 1. P. 68–70.

¹⁶ Himka John-Paul. The Basic Historical Identity Formations in Ukraine: A Typology. *Harvard Ukrainian Studies*. 2006. No. 1–4. P. 483–484.

¹⁷ Грабовський С. Україна між «там» і «тут»: креольська альтернатива. *Українська правда*. 2011. 12 січня. URL: <http://www.ppravda.com.ua/articles/2011/01/12/5773660/>

¹⁸ Гриньов В. *Нова Україна: якою я її бачу*. Київ : Абрис, 1995. 92 с.

¹⁹ Кулик В. *Український націоналізм у незалежній Україні*. Київ : Центр досліджень національної безпеки при НаУКМА, 1999. С. 11.

конотацій, у редакції яких один тип (вид) цієї ідентичності сприймається як «правильний» чи «правильніший», а другий – «неправильний» або «недостатньо правильний». Останні означення М. Рябчук назвав «не позбавленими пейоративності»²⁰. Ймовірно, що вжити це малопоширене у вітчизняному дискурсі слово його спонукало намагання уникнути застосування українськомовного «гіршості» (латинське *pejor* – гірший). Автори таких «не позбавлених гіршості» і деяких інших, хай і нейтрально забарвлених, означень вважають, що відповідний їм різновид української національної ідентичності найбільш поширений серед жителів Сходу та Півдня України.

Перелічені, як і будь-які інші типологізації, узалеженні від аналізованих науковцями інформаційних джерел і застосовуваних ними пізнавальних методів і методик, ґрунтуються на їх особистому дослідницькому досвіді та світоглядних позиціях. Вони суб'єктивовані цим досвідом і позиціями, а також авторським вибором предмета, мети і завдань дослідження та критеріїв, за якими в соціумі виокремлюється й означається та чи інша ідентичнісна дихотомність/амбівалентність. Кожна з таких типологізацій є способом і водночас формою та результатом рефлексії і як така може ефективно виконувати пізнавальну та описову функції.

Серед результатів реалізації цих функцій привертає увагу судження, що «реальна проблема, коли йдеться про ідентичність, полягає не в сильнішому/слабшому самоототожненні жителів України зі «своєю» нацією, а в кардинально відмінному усвідомленні («уявлянні»), чим та нація є, – в ототожненні себе з цілком іншими символами, цінностями, культурою, історією, а до певної міри і з іншими державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами»²¹.

Наскільки цитоване відповідає реаліям і чи вказує воно на реальну проблему нації як спільноти? Чи то лиш ситуація, що її треба брати до уваги, розробляючи й реалізовуючи політику,

²⁰ Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ : ППіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 12.

²¹ Там само. С. 80.

орієнтовану на формування й розвиток української нації як солідарного громадянського соціуму, хай би й внутрішньо неоднорідного, але здатного давати адекватні солідарні відповіді на перманентні внутрішні та зовнішні виклики?

Розмірковування з приводу відповідей на ці зовсім не риторичні запитання важливе для кращого розуміння тенденцій сучасної та ймовірної майбутньої динаміки української нації й української національної ідентичності.

Соціологічні опитування* показують, що громадяни України, незалежно від місця проживання й світоглядних переваг, чимдалі більше зближуються в уявленнях, якою українська нація є і має бути. Наразі це зближення відбувається передовсім довкола усвідомлення («уявлення»), донедавна найбільш властивого жителям незахідних регіонів держави: «Українська нація – це всі громадяни України, незалежно від їх етнічної належності, мови, якою вони спілкуються, національних традицій, яких вони дотримуються і на яких виховують своїх дітей». Такий тренд засвідчують проведені соціологами Центру Разумкова опитування (див. Таблицю 1.)**.

* Українські соціологічні служби, зокрема ті, результати роботи яких використано в цьому тексті, реалізуючи дослідницькі проекти, групують адміністративно-територіальні одиниці України в такі макрорегіони: Центр – Київ, Київська, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська та Чернігівська області; Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька та Чернівецька області; Південь – Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області та АР Крим; Схід – Донецька, Луганська та Харківська області. Останніми роками зі Східного регіону в низці випадків виокремлюють дві області Донбасу, а в них території, де зберігається можливість проводити опитування, та вилучають АР Крим через неможливість досліджувати там ситуацію внаслідок окупації автономії Російською Федерацією.

** Таблицю 1 сформовано за результатами репрезентативних для всього населення України масових опитувань, проведених Центром Разумкова 20 квітня – 12 травня 2006 (11216 респондентів), та 31 травня – 18 червня 2007 (10956 респондентів) а також 11 – 23 грудня 2015 року (10071 респондент). Теоретична похибка вибірки кожного опитування – 1%. Дослідження 2015 року проведено в усіх регіонах України, за винятком тимчасово окупованих АР Крим та окремих районів Донецької та Луганської областей. Результати опитування на контрольованих владою України територіях Донецької та Луганської областей виокремлено зі Східного макрорегіону і подано в графі Донбас. Результати опитувань подано за публікаціями: *Національна безпека і оборона*: 2006. № 7 (79), № 11 (83); 2007. № 9 (93); 2016. № 3 – 4 (161 – 162), № 7 – 8 (165 – 166).

Таблиця 1.

Регіональний розподіл відповідей на запитання: «Яке з наведених визначень української нації є для Вас найбільш прийнятним?» % опитаних**

Визначення	Рік, місяць опитування	УКРАЇНА	Захід	Центр	Південь	Схід	Донець
Українська нація – це всі громадяни України, незалежно від їх етнічної належності, мови, якою вони спілкуються, національних традицій, яких вони дотримуються і на яких виховують своїх дітей	2006. 04–05	43,1	34,3	42,4	44,4	48,1	-
	2007. 05–06	38,8	37,4	37,7	43,6	38,5	-
	2015. 12	55,7	49,7	59,8	58,6	51,5	57,7
Це громадяни України, які є етнічними українцями за походженням (мають українців серед своїх предків)	2006. 04–05	19,8	15,0	21,5	21,4	20,2	-
	2007. 05–06	23,1	15,5	23,2	23,2	27,1	-
	2015. 12	11,2	7,8	10,2	13,9	17,4	8,8
Це громадяни України (незалежно від етнічної належності), які спілкуються українською мовою, дотримуються українських національних традицій, виховують за ними своїх дітей	2006. 04–05	15,1	27,6	14,5	13,8	8,9	-
	2007. 05–06	14,9	24,4	17,3	12,5	8,3	-
	2015. 12	17,0	27,9	15,6	9,9	16,9	10,6
Це всі етнічні українці за походженням (мають українців серед своїх предків), незалежно від місця їх проживання та громадянства	2006. 04–05	14,2	15,4	16,5	9,7	13,4	-
	2007. 05–06	17,4	16,7	17,9	13,5	19,0	-
	2015. 12	7,7	8,4	8,0	6,3	7,0	8,2

Продовження таблиці 1

Важко відповісти	2006. 04–05	7,8	7,6	5,1	10,7	9,4	-
	2007. 05–06	5,8	6,0	3,9	7,2	7,1	-
	2015. 02	8,3	6,2	6,4	11,2	7,3	14,7

Серед його чинників на Півдні та Сході України – більша етнічна строкатість населення, порівняно з Центром і Заходом. Цей чинник аналогічно діє всюди, де поселенська структура не тяжіє до етнічної однорідності, зокрема, в західній Закарпатській області. Тут прихильників громадянського визначення нації виявилось помітно більше (станом на 2015 рік – 62%), ніж навіть у південних і східних областях, і тим паче більше, ніж у сусідніх областях Заходу, де частка неукраїнськоетнічного населення є малою, зокрема, у Львівській (44%). Це дає підстави припустити, що жителям України, котрі не є етнічними українцями, важливо почуватися українцями за національно-громадянською ознакою.

Як унаочнюють дані Таблиці 1, щоразу, коли соціологи вивчали позиції людей в Україні та її регіонах, саме національно-громадянське уявлення нації переважало уявлення і власне етнічне, і етнокультурне. Певне скорочення соціальної бази першого в 2007 році, порівняно з 2006 роком, сталося через тогочасні особливості ситуації в країні. Опитування проводилися у період між черговими та позачерговими виборами до парламенту. Тоді конкурентні групи правлячого в Україні класу вчергове свідомо «етнізували» перебіг виборчої кампанії задля укріплення, розширення та мобілізації «свого електорату», передовсім у контрольованих ними областях, населення яких різнилося пов'язаними з етнічністю мовними перевагами, культурними традиціями тощо.

Станом на 2015 рік ситуація змінилася кардинально. Лише в західному макрорегіоні частка людей, котрі уявляють українську націю передовсім як громадянську спільноту, виявилася дещо меншою за середньоукраїнський показник. Однак вона впритул наблизилася до 50% і помітно перевищила сумарну частку інших трьох уявлень (44,1%), сформованих довкола пріоритетів етно-

українського походження і українських етнокультурних ідентитетів. Тим часом у Центрі країни частка прихильників громадянського концепту сучасної української нації сягнула майже 60%, в областях Півдня перевищила 58%, а на Сході, включно з контрольованими владою держави територіями Донецької та Луганської областей, тяжіє до середньоукраїнського рівня.

Значно вищий у 2015 році, порівняно з попередніми роками, рівень прихильності до національно-громадянського усвідомлення і трактування української нації серед населення всіх регіонів країни найвірогідніше є відображенням і наслідком громадянської солідаризації різнорідного суспільного загалу перед викликами, які поставали перед Україною впродовж 9 років від часу першого опитування, і найперше – перед викликом агресії Російської Федерації.

Однак у цьому й усіх інших випадках порівняння й трактування результатів опитувань, що проводилися після 2014 року, важливо робити поправку на обставину, що вітчизняні й зарубіжні соціологи обмежені в можливостях дослідницької роботи на тимчасово окупованих територіях Автономної Республіки Крим і Донбасу. В інакшому разі показники різнилися б, оскільки на свідомість, почуття і поведінку підкупаційного населення потужний вплив справляють російська – за суттю антиукраїнська – пропаганда, масова роздача російських паспортів, інші життєві реалії, а також природний інстинкт виживання, який ще називають соціальною мімікрією – пристосуванням до ситуації – у цьому разі через страх перед владно-репресивною машиною окупантів та їх ставлеників місцевого походження.

Водночас слід брати до уваги, що жителі південних і східних областей, з Донецькою і Луганською включно, і до російської агресії, і в теперішній ситуації прихильні насамперед до громадянського бачення української нації, а довоєнні настрої населення цих регіонів і АР Крим, хоча й були суперечливими, назагал не формували великої загрози іредентизму²². Це дозволяє припустити, що відмін-

²² Котигоренко В. О., Калакура О. Я., Ковач Л. Л. та ін. Донбас в етнополітичному вимірі. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 547 – 549; Котигоренко В. Націотворчий потенціал суспільних криз в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ : 2016. Вип. 3 – 4 (83 – 84). С. 165 – 166.

ності «націєуявлень» людей на землях українського Донбасу, контрольованих владою, і в районах, тимчасово окупованих Росією, були би не надто значними в разі відновлення повноти суверенітету України на всій території регіону. Таке припущення стосується й Кримської автономії, якщо його не поширювати на тисячі новоприбулих туди після окупації з різних регіонів Російської Федерації.

На продовження сюжету про громадянський концепт української нації, до якого найбільше тяжіють жителі всіх регіонів країни, необхідно зазначити, що це тяжіння не послаблює, а посилює серед них інтегративну значущість саме і власне етноукраїнських культурних та інших цінностей, включно з українською мовою як державною (див. Таблиці 2²³, 3, 4, 5).

Показовими у цьому сенсі є регіональні показники відповідей на запитання, «який підхід є найбільш ефективним для забезпечення суспільно-політичної єдності України». Етнічно майже однорідний український Захід (у складі якого тільки Закарпатська і Чернівецька області вирізняються етнічною багатоскладовістю) виявляє найбільшу прихильність до збереження культурних традицій і заохочення використання національних мов спільнотами громадян країни різної національності – понад 51% опитаних. Це значно більше, аніж Центр і Південь країни, і ще більше, аніж Схід без Донбасу і власне Донбас. Водночас майже 52% респондентів зі східних областей, 21 – з південних і понад 29% з Донецької та Луганської, віддали перевагу поступовому зближенню культурних традицій громадян України різних національностей з культурою українського етносу, заохочення їх до поширення використання української мови, вироблення на цій основі сучасної української культури.

²³ Дані Таблиці 2, Таблиці 3 та Таблиці 4 сформовано за результатами дослідження, проведеного Центром Разумкова 18 – 23 листопада 2016 року на всій території України, за винятком тимчасово окупованих АР Крим, м. Севастополь та окремих районів Донецької та Луганської областей. Опитано 2015 респондентів. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Результати опубліковано: *Національна безпека та оборона*. 2016. №7 – 8 (165 – 166).

Таблиця 2.

**Регіональний розподіл відповідей на запитання:
«Який підхід є найбільш ефективним для забезпечення
суспільно-політичної єдності України?»
% опитаних (2016 рік)**

Підходи	РЕГІОНИ					УКРАЇНА
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	
Збереження культурних традицій, заохочення використання своїх національних мов спільнотами громадян України різних національностей	51,5	42,9	43,7	27,2	37,5	41,1
Поступове зближення культурних традицій спільнот громадян України різних національностей з культурою українського етносу, заохочення їх до поширення використання української мови, вироблення на цій основі сучасної української культури	35,2	36,4	20,9	51,8	29,3	36,2
Жоден з цих підходів не є правильним	3,8	6,5	8,8	11,9	18,9	9,1
Інше	0,5	0,6	0,0	0,0	0,6	0,4
Важко відповісти	9,0	13,6	26,5	9,2	13,6	13,2

Ще одним фактом, який засвідчує інтегративну значущість для українського громадянського загалу всіх національностей етноукраїнських за природою цінностей, є показники емоційного ставлення до української мови як державної (див. Таблицю 3). Так, за результатами проведеного Центром Разумкова в листопаді 2016 року опитування 2015 респондентів (теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%) майже 74% з них погодилися з твердженням, що спілкування державною українською мовою є виявом поваги до себе як до громадянина України та до своєї держави. В областях Півдня, Сходу і Донбасу таких виявилось, відповідно, майже 57%, понад 63,7 та 58%.

Таблиця 3.

«Спілкування державною українською мовою – це вияв поваги до себе як до громадянина України та до своєї держави – України»
% опитаних (2016 рік)

Відповіді	РЕГІОНИ					УКРАЇНА
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	
Так	94,6	78,4	56,9	64,7	58,0	73,9
Ні	1,9	10,6	16,2	20,2	19,6	12,5
Важко відповісти	3,5	11,0	26,9	15,1	22,4	13,6

Показовими в сенсі ставлення громадян України всіх національностей в усіх регіонах країни до української мови як до особистої цінності є відповіді на запитання «Яку мову Ви вважаєте рідною?». Повсюдно, а надто в південних і східних областях (включно з Донецькою та Луганською) оцінювання української мови як рідної набагато (на Донбасі – в 3,6 раза) перевищує частку людей, які через різні причини не послуговуються нею в родинному колі (див. Таблицю 4).

Таблиця 4.

**Регіональний розподіл відповідей на запитання:
«Яку мову Ви вважаєте рідною?»
і «Якою мовою Ви переважно розмовляєте вдома?»**
% опитаних (2016 рік)

Запитання	РЕГІОНИ					УКРАЇНА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас		
Яку мову Ви вважаєте рідною?	Українську	96,7	86,4	62,8	42,7	27,8	68,8
	Російську	2,6	9,1	30,7	52,4	66,1	27,0
	Іншу	0,5	0,6	1,4	3,5	3,8	1,7
	Важко відповісти	0,2	3,9	5,1	1,3	2,2	2,5

Продовження таблиці 4

Якою мовою Ви переважно розмовляєте вдома?	Українською	95,0	74,4	33,5	28,8	7,6	55,4
	Російською	3,8	21,8	60,5	67,2	90,5	41,3
	Іншою	0,7	0,7	1,4	3,5	1,3	1,4
	Важко відповісти	0,5	3,1	4,7	0,5	0,6	1,9

Водночас слід визнати, що анкетні запитання, відповіді на які наведено в Таблиці 4, демонструють дещо спрощений підхід до вивчення ціннісного статусу української мови і практик її застосування. В опитуванні наступного року соціологи Центру Разумкова деталізували запитання, врахувавши поширений серед українського загалу аспект не тільки білінгвізму, а й бінарної рідномовності. Результати цього опитування подано в Таблиці 5²⁴.

Таблиця 5.

**Регіональний розподіл відповідей на запитання:
«Яка мова для Вас є рідною?»
і «Якою мовою Ви розмовляєте вдома?»,
% опитаних (2017 рік)**

Запитання		РЕГІОНИ					УКРАЇНА
		Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	
Яка мова для Вас є рідною?	Українська	92,8	83,8	41,5	36,1	27,4	67,7
	І українська, і російська рівною мірою	3,4	10,1	26,6	38,3	29,1	17,4
	Російська	1,9	5,8	30,7	24,3	41,9	13,8
	Інша мова	1,7	0,1	0,8	0,2	1,7	0,7
	Важко відповісти	0,2	0,1	0,8	1,0	0,0	0,4

²⁴ Дослідження проводилося Центром Разумкова 3 – 9 березня 2017 року в усіх регіонах України, за винятком тимчасово окупованих територій Криму і Донецької та Луганської областей. Опитано 2016 респондентів. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Результати опубліковано: *Національна безпека та оборона*. 2017. №1 – 2 (169 – 170).

Продовження таблиці 5

Розподіл		РЕГІОНИ					УКРАЇНА
		Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	
Якою мовою Ви розмовляєте вдома?	Українською	91,3	63,2	26,4	14,2	5,1	52,0
	Переважно українською	1,1	4,4	6,6	3,6	0,9	3,5
	Іноді українською, іноді російською	4,0	19,1	15,7	43,4	24,8	20,5
	Переважно російською	0,2	8,4	28,5	21,0	32,5	12,9
	Російською	1,5	4,5	21,5	17,3	35,9	10,3
	Іншою мовою	1,3	0,0	0,0	0,2	0,9	0,4
	Важко відповісти	0,6	0,3	1,2	0,2	0,0	0,5

Отримані показники рідномовності, порівняно з результатами попереднього опитування, кардинально змінили знання про вияви цього феномену передовсім в областях Півдня і Сходу, де, як з'ясувалося, цінність української мови як рідної має набагато більше поширення, позаяк велика частка населення цих регіонів вважає її рідною нарівні з російською.

У західних і центральних областях частка українськорідномовців майже не змінилася (скоротилася на 3,9% та 2,6%, відповідно), російськорідномовців також (їх стало на 0,7% і 3,3% менше). Водночас 3,4% жителів Заходу України та 10,1% Центру назвали українську і російську для себе однаково рідними.

В областях Півдня залишився таким, як і був, відсоток російськорідномовців, водночас на 21,3% виявилось менше тих, хто називав українську рідною; натомість 26,6% визначилися, що українська і російська мови є для них рідними однаковою мірою.

У східних областях на 6,6% менше респондентів заявили про свою українську рідномовність і на 28,1% менше про російську; при цьому 38,3% віднесли себе до тих, для кого однаково рідними є українська і російська.

На Донбасі картина рідномовності також змінилася на користь української. Її показник як рідної залишився практично таким, як і

був (зменшився на 0,4%). При цьому на 24,2% виявилось менше тих, хто визначав російську як рідну. Натомість 29,1% віднесли себе до тих, для кого українська і російська рідні однаковою мірою.

Наведені в Таблиці 5 дані про білінгвізм домашніх розмовних практик також позитивні для української мови.

Отже, проаналізовані результати відповідей на запитання соціологів дають підстави стверджувати, що в усіх без винятку регіонах наявна хоча й різновелика, але широка соціальна база розвитку української нації як багатоскладової громадянської спільноти з доцентровим українсько-культурним осердям.

Ще одним аргументом на користь цього висновку є показник самоототожнення громадян країни з українською культурною традицією і тенденція його динаміки (див. Таблицю 6²⁵).

Таблиця 6.

Динаміка відповідей на запитання:

«До якої культурної традиції Ви себе насамперед відносите?»

	Травень 2006 р.	Грудень 2013 р.	Березень 2015 р.	Грудень 2017 р.	Червень 2021 р.
Української	56,3	67,7	65,5	68,9	72,9
Загальноєвропейської	6,6	7,5	10,0	13,1	9,8
Радянської	16,4	12,5	13,8	9,9	9,8
Російської	11,3	6,2	4,2	2,0	3,3
Важко відповісти	7,9	4,4	4,2	5,1	3,4

Наведені в Таблиці 6 дані мали б дещо заспокоїти алармістів, надміру стривожених липневими 2021 року відповідями на запитання соціологічної групи «Рейтинг», чи згодні респонденти із заявою президента Росії В. Путіна, що «росіяни та українці – один народ, який належить до одного історичного і духовного простору». На Сході тоді позитивно відповіли 65% опитаних, на Півдні – 56%, у Центрі – 36% і на Заході – 22%, а в Україні в цілому – 41%.

²⁵ Див.: Якименко Ю., Биченко А., Замятін В. та ін. Україна: 30 років на європейському шляху / Український центр політичних і економічних досліджень імені Олександра Разумкова. Київ : Заповіт, 2021. С. 357.

Фактично, респондентами пропонувалося дати одну відповідь на два запитання: про росіян і українців як начебто один народ і про те, чи належать росіяни та українці до одного історичного і духовного простору. Годі було очікувати іншого результату навіть через російську агресію проти України. Відповідальність за неї українські громадяни покладають передовсім на кремлівську владу. Більшість, і найперше на Сході та Півдні, не готові ототожнювати владу країни-агресора з її народом, з яким багато років жили у спільній державі й напевно в багато чому спільному духовному просторі, в тому числі релігійно-конфесійному. Також не можна зневажувати родинними зв'язками та імміграційним чинником. Зокрема, станом на час перепису населення 2001 року в східних областях проживали понад 14% людей, народжених в інших республіках колишнього СРСР, в тому числі майже 12% – у РРФСР. У південних областях ситуація була приблизно така сама. Відповідні показники по АР Крим і м. Севастополю становили майже 32% та понад 20% відповідно*. Частка людей, народжених не в Україні, досі залишається значною в південних і східних областях і постійно збільшується в тимчасово окупованому Криму через стихійну та організовану російською владою імміграцію на півострів.

Проведене майже одночасно з вищезгаданим опитуванням Соціологічної групи «Рейтинг» опитування Центру Разумкова містило запитання на ту саму тему, але інакше сформульоване: «Нещодавно Президент Росії Володимир Путін опублікував статтю “Про історичну єдність росіян та українців”, в якій, зокрема, написав, що жодної історичної основи для уявлень про окремих від російського український народ не було і не могло бути, а виокремлення українців і білорусів як окремих народів було результатом радянської національної політики». З цією тезою погодилися 12,5% громадян України, не згодні 70%, 17% не визначилися. Про незгоду заявили більшість жителів усіх регіонів України. 52% опитаних на Сході країни відкинули путінську тезу, погодилися з

* Розраховано за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року.

нею 22%. На Півдні відповідні показники становили 59% і 19%, у Центральному регіоні – 74% і 12%, у Західному – 90% і 0,4%. Частка тих, хто згоден з нею, була дещо вища серед осіб найстаршої (60 і більше років) вікової групи (серед них згодні 16%, тоді як серед тих, кому менше 40 років – 10%). При цьому незгода істотно переважає у всіх вікових групах (від 66% у найстаршій групі до 75% серед тих, кому від 30 до 39 років). Частка згодних із пугінською заявою виявилася вищою серед етнічних росіян порівняно з етнічними українцями (30% і 11%, відповідно). Однак і серед етнічних росіян незгодних з нею більше – 49%. Поміж етнічних українців про незгоду заявили 72,5%²⁶.

Цінність українського громадянства

Її засвідчує сучасна динаміка ставлення людей до громадянства України. Пікові показники цієї динаміки випадали на час урегулювання двох біфуркаційних криз сучасного розвитку України: 1990 – 1991 років (коли політичні та соціально-економічні зміни зумовили потребу і результат проведення всеукраїнського референдуму з питання бути чи не бути Україні незалежною державою; 2004 – 2005 років, а також третьої кризи, яку Україна долає, починаючи від кінця 2013 року.

Згідно з даними тридцятилітніх моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України, а також опитувань, які проводять інші авторитетні вітчизняні соціологічні інституції, громадянство належить до найважливіших цінностей-ідентитетів українського соціуму, а динаміка його пріоритетності має висхідний тренд на загальнодержавному і регіональних рівнях (див. Таблицю 7 з показниками відповідей на запитання: «Ким Ви себе передусім вважаєте?»).

²⁶ Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова 29 липня – 4 серпня 2021 року методом інтерв'ю «обличчям до обличчя» за місцем проживання респондентів. Опитано 2019 респондентів у всіх регіонах, за винятком тимчасово окупованих територій Криму і Донецької та Луганської областей. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Див.: URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-ukrainy-golovnykh-tez-statti-v-putina-pro-istorychnu-iednist-rosiiian-ta-ukraintsiiv>

Таблиця 7.

Динаміка відповідей на запитання:
«Ким Ви себе передусім вважаєте?», у %*
ОДНА ВІДПОВІДЬ

	1992	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1. Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24.0	30.5	24.6	27.7	24.5	27.2	29.8	28.6	16.1	23.0	22.0	24.8	22.7	20.8	23.9
2. Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6.8	6.7	6.4	6.6	9.3	6.6	7.6	7.8	8.0	6.4	6.9	6.3	7.1	5.1	3.5
3. Громадянином України	45.6	44.2	54.6	51.6	51.7	51.2	48.4	50.6	64.6	57.3	60.0	56.9	58.6	59.8	61.7
4. Представником свого етносу, нації	-	3.1	2.1	1.8	2.6	3.1	1.8	2.0	2.1	3.1	2.9	3.5	3.0	4.2	2.5
5. Громадянином колишнього Радянського Союзу	12.7	10.7	8.1	7.3	9.0	6.9	8.4	6.6	5.5	3.9	3.9	3.2	3.1	3.4	3.4
6. Громадянином Європи	3.8	0.7	0.8	1.3	0.4	0.9	1.2	1.2	1.1	1.3	1.0	1.4	1.9	1.5	1.6
7. Громадянином світу	6.4	2.4	2.5	2.9	1.7	3.1	2.4	2.4	2.1	4.2	2.6	3.3	3.3	4.6	2.8
8. Інше	-	1.4	1.0	0.7	0.6	0.8	0.3	0.6	0.5	0.6	0.5	0.6	0.3	0.4	0.5
9. Не відповіли	0.6	0.2	0.1	0.1	0.1	0.3	0.1	0.2	0.3	0.4	0.2	0.2	0.1	0.2	0.1

*Джерело: Відповіді на запитання за роками у відсотках від дорослого населення, за результатами опитувань Інституту соціології НАН України.

У 2004 – 2005 роках цей тренд виявив себе як загальноукраїнський, попри намагання політтехнологів кандидатів у

Президенти України і політичних утворень, які представляли конкурентні групи правлячого класу держави, формувати й мобілізувати соціальну базу своєї електоральної підтримки дезінтеграційними протиставленнями Захід – Схід, Майдан – Антимайдан, українська мова – російська мова, проєвропейський – проросійський геополітичний вибір.

Ініціативу виявили й найбільшу активність на цьому векторі боротьби за голоси виборців продемонстрували штаби В. Януковича – Партії Регіонів. У такій ситуації можна було очікувати, що більш прихильні до цих суб'єктів виборчого процесу жителі Півдня та Сходу країни надаватимуть перевагу регіональній самоідентифікації, на протигагу громадянській. Насправді ж сталося протилежне. Це аргументувала І. Бекешкіна даними опитувань, опублікованими в статті про становлення загальнонаціональної єдності населення України (див. Таблицю 8)²⁷.

Таблиця 8.

Розподіл відповідей на запитання «Ким Ви себе передусім вважаєте?» (2004 – 2005 роки) (%)*
ОДНА ВІДПОВІДЬ

	Захід		Центр		Південь		Схід		Україна	
	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	30,6	21,2	36,2	27,8	27,6	24,3	27,6	22,3	30,6	24,6
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	7,9	5,5	3,7	4,1	7,8	7,0	7,8	9,7	6,7	6,4
Громадянином України	49,6	65,6	47,1	57,2	39,5	48,8	41,0	48,7	44,3	54,6
Представником свого етносу, нації	5,5	1,2	2,9	2,9	3,0	2,1	2,0	1,5	3,1	2,1

²⁷ Таблиця подана за публікацією: Бекешкіна І. 25 років незалежної України: шлях єднання чи роз'єднання? *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 3(17). Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. С. 28.

Продовження таблиці 8

Громадянином колишнього Радянського Союзу	2,6	1,8	6,2	4,9	16,8	12,0	16,3	13,1	10,7	8,1
Громадянином Європи	1,5	0,9	0,6	1,2	0,7	0,6	0,5	0,2	0,7	0,8
Громадянином світу	1,8	2,1	2,6	1,2	3,7	4,4	1,3	2,5	2,4	2,5
Інше	1,4	1,5	1,9	0,7	1,6	0,8	0,8	1,2	1,4	1,0

* Джерело: За результатами опитувань Інституту соціології НАН України.

Відмінності наведених у Таблиці 8 показників засвідчують, що з другої в історії незалежної України біфуркаційної кризи (2004–2005 роки) українська нація вийшла, збільшивши свій національно-громадянський потенціал в усіх регіонах: Західному – на 16,0%, Центральному – 10,1%, Південному – 9,3%, Східному – на 7,7%.

Цей потенціал був реалізований і примножений через 10 років потому. Майдан кінця 2013 – початку 2014 років, спершу названий Євромайданом, переріс у справжню Революцію Гідності. Так її учасники й сучасники назвали радикалізацію суспільної свідомості та масові протести проти свавілля й безчинств влади та неправомірного застосування нею сили проти протестувальників. Загинули сотні людей. В. Янукович у неконституційний спосіб самосунувся від виконання президентських повноважень і втік до Росії. Частина наближених до нього очільників владних інституцій вчинила так само, тим паче, як з'ясувалося, окремі з них мали російське громадянство. За цієї ситуації наступність влади і конституційного ладу забезпечив обраний у 2012 році парламент. Народні депутати призначили позачергові вибори Президента України. До обрання нового глави держави виконання його обов'язків було покладено на новообраного Голову Верховної Ради України О. Турчинова. Оновлювалося керівництво вертикалі виконавчої влади. Тим часом Росія вчинила акт агресії щодо України: окупувала Крим, стала безпосереднім учасником, провокатором і організатором збройного конфлікту на Донбасі. У цій ситуації патріотичне піднесення, добровольчі батальйони, активізація громадянського суспільства, в тому числі масовий волонтерський рух, самообілізація цивільного населення, відновлення й оновлення Збройних сил за безпосередньої участі суспільства

стали чинниками й виявом зростання громадянського самоусвідомлення українців усіх національностей й усіх соціальних верств та їх консолідації як нації. У 2014 році ідентифікували себе передусім громадянами України понад 64 відсотки людей.

Моніторинги соціологічних змін, виконані Інститутом соціології НАН України до 2014 року, охоплювали всю Україну і були репрезентативними щодо всіх її макрорегіонів. Те саме стосується результатів роботи інших дослідницьких установ, чий результати використано в цьому тексті. Тимчасова окупація Росією Автономної Республіки Крим і окремих районів Донецької та Луганської областей змінила ситуацію. Проводити опитування й отримувати на окупованих територіях достовірні відомості, які формували б репрезентативний для всього суверенного простору України інформаційний масив, що уможлилював би коректні порівняння з показниками попередніх років про досліджувані явища і процеси, стало неможливим. Описану обставину важливо враховувати в усіх випадках, коли зіставляються дані опитувань, виконаних до і після початку російської агресії. Цю обставину було не тільки враховано, а й обраховано за масивом заповнених анкет, а результати перерахунку представлено в згаданій статті І. Бекешкіної, звідки запозичено Таблиці 8, 9 і 10 та деякі коментарі до них²⁸.

Таблиця 9.

**Регіональний розподіл відповідей на запитання:
«Ким Ви себе передусім вважаєте?» (2013 – 2014 роки) (%)**

	Захід		Центр		Південь*		Схід		Донбас*		Україна загалом*	
	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	27,7	14,5	27,9	14,4	32,0	25,1	33,6	13,8	28,6	16,0	28,7	16,1

²⁸ Бекешкіна І. 25 років незалежної України: шлях єднання чи роз'єднання? *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 3(17). Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. С. 29 – 30.

Продовження таблиці 9

Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,6	6,7	5,6	2,7	2,1	5,1	7,4	5,1	14,8	22,6	7,9	8,0
Громадянином України	55,9	70,1	56,3	75,7	41,4	59,5	48,1	66,7	41,7	37,0	50,7	64,6
Представником свого етносу, нації	3,2	3,2	2,4	1,9	3,9	1,0	0,9	3,2	0,3	0,0	2,0	2,1
Громадянином колишнього Радянського Союзу	1,4	0,3	3,7	2,7	10,5	5,6	6,8	8,6	11,7	19,3	6,6	5,5
Громадянином Європи	2,3	3,2	1,2	0,5	1,1	0,5	1,2	0,8	0,3	1,1	1,2	1,1
Громадянином світу	2,6	1,4	2,1	1,1	2,8	3,1	1,8	1,7	1,8	3,3	2,4	2,1
Інше	0,3	0,5	0,9	1,0	1,1	0,0	0,0	0,0	0,7	0,5	0,6	0,5

* Без урахування відповідей, отриманих за результатами опитування на пізніш окупованих територіях Криму і окремих районів Донбасу.

Дані Таблиці 9 свідчать, що від 2013 до 2014 року в Україні різко зменшилася (на понад 12%) локальна самоідентифікація людей*. Відповідний показник на Сході став меншим на 22,1% та на Півдні – на 3,9%. Натомість поміж всеукраїнського загалу на 14% поширенішою стала національно-громадянська самоідентифікація. Особливо помітними ці зміни були в південних областях (збільшення на 18,1%), де українська влада спромоглася відвернути загрози так званої «російської весни», та в східних (збільшення на 18,6%) – найбільш наближених до територій, де «російська весна» спричинила руйнацію основ життєдіяльності й загибель людей, що жителі регіону спостерігали й усвідомлювали краще за тих, хто мешкає далі від місць збройного конфлікту.

* Словосполученнями «локальна самоідентифікація/ідентифікація/ідентичність», «локальне самовизначення» і т. п. тут і далі означається місцева/поселенська ідентифікація разом з регіональною/обласною.

Виняток становив Донбас, представлений в опитуванні Донецькою областю. Там зменшилася частка осіб, хто визначав себе найперше громадянином України (на 4,7%). Менше стало й тих, хто вважав себе передовсім жителем певної території: регіону і поселення (таких виявилось на 4,7% менше). Натомість помітно більше людей назвалися громадянами СРСР. Поміж вірогідних причин описаної динаміки та, що опитування проводилося в час (липень 2014 року), коли в регіоні відбувалися інтенсивні бої. Тоді й пізніш багато жителів Донецької та Луганської областей вважали й досі вважають, що українська влада нічого не зробила або зробила надто мало, щоб запобігти загрозам російської агресії та проросійського сепаратизму й установленню російсько-терористичного режиму в окремих районах регіону²⁹. Ймовірно тому донбасівці стали менше цінувати українське громадянство й належність до своєї локальної спільноти та більше самоототожнювалися з Радянським Союзом. Найчастіше таке мало місце серед людей старшого віку (понад 56 років – 32%) і середнього (30 – 35 років – 17%), котрі пам'ятали мирне життя радянських часів, коли не було війни й прямих загроз їх існуванню.

У наступні 2015 – 2016 роки ситуація на контрольованих владою України територіях Донецької та Луганської областей дещо стабілізувалася. Держава реалізувала там низку соціально-економічних, інфраструктурних, гуманітарних та інших програм, наслідком чого стали позитивні зміни в житті людей. Відтак показник українського громадянського самовизначення донбасівців збільшився майже на 7% і впритул наблизився до показника їх локального самовизначення, а ідентифікація з Радянським Союзом зменшилася (див. Таблицю 10).

У 2015–2016 роках зменшився показник локальної ідентичності жителів південних областей (на 3,1%) і східних (на 6,9%). При цьому громадянська самоідентифікація південців майже не зазнала змін. Тим часом серед жителів Сходу вона збільшилася на 11,1% – найвірогідніше через ті самі причини, що й у попередньому річному проміжку.

²⁹ Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання. Аналітична доповідь / редкол.: Рафальський О. О. (голова), Котигоренко В. О., Панчук М. І. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 235.

Таблиця 10.

**Регіональний розподіл відповідей на запитання:
«Ким Ви себе передусім вважаєте?»
(2015 – 2016 роки) (%)»
ОДНА ВІДПОВІДЬ**

	Захід		Центр		Південь		Схід		Донбас		Україна	
	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2015	2016
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	19,2	23,3	20,0	17,5	36,8	34,7	23,9	19,5	24,7	28,9	23,0	22,1
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	3,7	5,0	3,7	6,7	5,7	4,7	7,9	5,4	20,5	18,1	6,4	6,9
Громадянином України	65,1	64,2	63,9	62,8	45,1	45,6	53,8	64,9	38,5	45,2	57,5	60,1
Представником свого етносу, нації	3,2	3,2	3,5	4,1	2,1	2,6	3,0	2,0	2,4	0,0	3,1	2,9
Громадянином колишнього Радянського Союзу	1,1	0,5	3,2	4,1	5,7	6,7	6,2	5,2	5,4	4,8	3,9	3,9
Громадянином Європи	2,1	0,5	1,4	1,4	0,5	,5	1,2	1,5	0,6	0,0	1,3	1,0
Громадянином світу	4,3	2,9	3,7	3,0	4,1	4,1	3,9	1,0	7,2	2,4	4,2	2,6
Інше	1,3	0,3	0,7	0,5	0,0	1,0	0,0	0,5	0,6	0,6	0,6	0,5

* Джерело: За результатами опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України на всій території країни за винятком окупованих Криму і окремих районів Донбасу.

Напередодні святкування 30-ліття незалежності України Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова провели опитування, яке підтвердило певну стабілізацію показника поширеності громадянської самоідентифікації у вітчизняному соціуму навколо середньої величини – 60% (після підняття до 64,6% у 2014 році та зниження до 56,9% у 2017). Дослідження також показало збереження відносної сталості загальноукраїнських показників самоіденти-

фікації локальної та інших. При цьому регіональний розподіл досліджуваних ідентифікаційних переваг показав помітне збільшення громадянської самоідентифікації в західних і, особливо, південних областях та зменшення в східних (див. Таблицю 11)³⁰.

Таблиця 11.

**Регіональний розподіл відповідей на запитання:
«Ким Ви себе передусім вважаєте?» 2021 р., у %*
ОДНА ВІДПОВІДЬ**

	Захід	Центр	Південь	Схід	УКРАЇНА
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	14,6	19,3	19,0	21,6	18,8
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	7,7	7,6	15,3	16,9	11,0
Громадянином України	70,9	62,2	55,0	45,0	59,0
Представником свого етносу, нації	2,7	1,8	1,7	2,3	2,1
Громадянином колишнього Радянського Союзу	0,0	3,0	2,5	7,7	3,5
Громадянином Європи	0,8	2,1	2,1	2,4	1,9
Громадянином світу	1,3	2,5	2,9	1,1	1,8
Інше	,4	,3	,4	,4	0,4
Важко відповісти	1,5	1,3	1,2	2,6	1,6

* Джерело: За результатами опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова на всій території країни за винятком окупованих Криму і окремих районів Донецької та Луганської областей.

³⁰ Дослідження проведене 29 липня – 4 серпня 2021 року в усіх регіонах України за винятком окупованих Криму і окремих районів Донецької та Луганської областей. Опитано 2019 осіб. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/30-rokiv-nezalezhnosti-iaki-zdobutky-i-problemy-zrostantia-bachat-ukraintsi-i-na-shcho-spodivaiutsia-u-maibutnomu>

У контексті проаналізованої динаміки ціннісних ідентифікацій (Ким Ви себе найперше вважаєте?) важливо звернути увагу на діалектику зв'язку громадянської та етнічної самоідентифікацій. Наведені в 7-й та наступних Таблицях результати масових опитувань дають підстави вважати, *по-перше*, що для етнічних українців, принаймні для переважної більшості таких, їхнє українське етнічне і національно-громадянське самоусвідомлення збігаються. А кожен, хто визначає сучасну українську націю як спільноту, утворену насамперед або виключно за етнічною ознакою, мимоволі й усупереч власним переконанням обмежує її чисельність украї невеликою частиною громадян. Імовірно, навіть меншою, ніж 1,8–4,2%, позаяк відбір респондентів відбувається з урахуванням поліетнічності населення країни. *По-друге*, громадянська (національно-громадянська) самоідентифікація стала пріоритетною стосовно самоідентифікації етнічної також для більшості жителів країни, які не є етнічними українцями. Достатньо порівняти дані опитувань про пріоритети самовизначення із результатами перепису населення України 2001 року, згідно з якими особи іншої етнічної належності, аніж власне українська, становили 22,2% людського загалу; або зіставити їх з результатами соціологічних досліджень, які показують удвічі меншу, порівняно з даними перепису, частку тих, хто визначає свою національність (в етнічному сенсі) іншою, аніж власне українська. Їх національно-громадянське самоусвідомлення реалізується через протиріччя зі самоусвідомленням етнічним різними способами, зокрема, через: конфлікт, зняття або гармонізацію особами іншої, аніж українська, етнічної належності (національності) внутрішнього протиріччя між їх, з одного боку, самоототожненням зі «своєю» етнічною групою, що має власну самоназву, і, з другого боку, з визнанням своєї належності до спільноти громадян держави, найменування якої збігається з самоназвою її найчисленнішої етнічної групи³¹.

³¹ Детальніше див.: Котигоренко В. О., Панчук М. І. Проблеми термінології законодавства, що регулює етнонаціональні відносини в Україні. *Український соціум. Науковий журнал*. 2020. № 1 (72). С. 9–40.

Стала пріоритетність громадянської самоідентифікації в Україні в цілому та окремих її регіонах не означає однаковості розумінь, уявлень і почуттів, які спонукають людей до такого вибору. Восени 2016 року Центр Разумкова проводив дослідження, анкета якого містила запитання «Що для Вас особисто означає бути громадянином України?», на яке пропонувалося обрати 3 варіанти відповіді (див. Таблицю 12)³². Найчастішою з них майже в усіх регіонах, окрім Сходу, було нейтральне «Мати українське громадянство, український паспорт».

Респонденти східних областей (39,1%) та Донецької і Луганської (40,5%) рідше пов'язували громадянство з емоційно забарвленим його зв'язком із життям на своїй Батьківщині, де рідний дім, рідня, рідна земля, природа. Це помітно вирізняло Схід поміж інших регіонів, де такій відповіді надала перевагу найбільша частка опитаних: приблизно 51% на Півдні й Заході та понад 44% у Центрі. Ще більшими були регіональні відмінності в частоті обрання відповіді «Відчувати себе частиною єдиного українського народу, його культури і традицій»: 18 і 25% на Сході і Донбасі, 31 і 33% на Півдні й у Центрі, 43% на Заході. Водночас 53% жителів Сходу, 27% – Донбасу, понад 40% – Півдня і Центру та більше 32% – Заходу зробили патерналістський вибір: «Можливість відчувати турботу з боку влади, мати належні соціальні гарантії». Менші регіональні відмінності показала частота вибору такого показника значущості громадянства як можливість брати участь у виборах і референдумах та пишатися досягненнями своєї країни та її людей, а також упевненості бути захищеним у разі потрапляння в скрутну ситуацію за кордоном.

³² Дослідження проведене 18 – 23 листопада 2016 року в усіх регіонах України за винятком окупованих Криму і окремих районів Донецької та Луганської областей. Опитано 2015 осіб. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Див.: *Національна безпека та оборона*. 2016. №7-8 (165-166). С. 25.

Таблиця 12.

**Регіональний розподіл відповідей на запитання:
«Що для Вас особисто означає бути громадянином України?»***
% опитаних (2016 рік)

	РЕГІОНИ					УКРАЇНА
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	
Мати українське громадянство, український паспорт	47,3	51,9	45,8	40,2	50,5	47,9
Жити на своїй Батьківщині, де рідний дім, рідня, рідна земля, природа	50,8	44,2	51,2	39,1	40,5	44,8
Можливість відчувати турботу з боку влади, мати належні соціальні гарантії	32,2	43,3	46,8	52,8	26,9	40,6
Відчувати себе частиною єдиного українського народу, його культури і традицій	43,0	32,8	30,6	17,8	25,3	30,7
Мати можливість обирати Президента країни, Верховну Раду, місцеві ради, брати участь у референдумах	29,1	29,3	20,9	33,2	30,3	29,2
Можливість пишатися досягненнями своєї країни та її представників у різних сферах – економіці, науці, мистецтві, спорті	28,4	25,4	27,9	23,7	25,3	26,0
Упевненість, що українська влада захистить свого громадянина, якщо він потрапить у скрутну ситуацію за кордоном	22,2	24,4	26,5	20,5	23,4	23,3
Відчувати свою відмінність від представників інших держав	4,7	3,6	6,0	4,9	3,8	4,3
Інше	0,9	0,9	0,0	0,8	0,0	0,6
Я не громадянин України	0,0	0,1	0,9	0,0	0,0	0,2
Я хоч і громадянин України, але не хочу ним бути	0,5	0,3	0,5	1,3	3,2	1,0
Важко відповісти	1,4	1,2	0,9	2,2	6,3	2,1

* Респондентам пропонувалося відзначити три прийнятні варіанти відповіді.

Почуття гордості за належність до спільноти громадян України

Про його динаміку дають уявлення результати опитувань, чи люди пишаються (або не пишаються) і якою мірою тим, що є громадянами України. Ці результати представлено в Таблиці 13 та виконаному за її даними Рисунок 1³³. Їх зміни в часі схожі зі змінами величини показників пріоритетності громадянства та інших світоглядних цінностей, про які йтиметься далі та які інтегрують вітчизняну багатоманітність українського соціуму в націю.

Ці зміни свідчать про їх висхідний тренд. Водночас, як і будь-які інші соціальні зміни, вони відбуваються подібно синусоїді. Також вони корелюють із динамікою показників довіри/недовіри до інституцій влади і позитивних/негативних оцінок ситуації в країні та змін, що відбуваються й пов'язуються з обраним курсом і практичними діями чи бездіяльністю владних структур. Однак попри таку кореляцію і навіть усупереч їй, особливо у випадках, коли дії влади не тільки посилюють недовіру до неї, а й спричиняють більш або менш масові протести, спільні національні інтеграційно-консолідаційні цінності набирають помітно більшої ваги, порівняно з відносно спокійними часами. Причини такої оберненої залежності було описано в коментарях до динаміки громадянської самоідентифікації людей. Їх з'ясовували й інші дослідники³⁴.

Показники поширеності почуття гордості за належність до спільноти громадян України збільшуються в усіх регіонах, Південь і Схід не становлять винятку. Відповідну динаміку засвідчує порівняння відповідних показників станом на першу половину 2017 року та на другу половину 2021 року. У першому випадку то були дані,

³³ Сформовано за результатами моніторингових опитувань, проведених Інститутом соціології НАН України та опублікованих у виданні: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 7 (21). Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. С. 530. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2020.pdf>

³⁴ Див., зокрема: Степаненко В. Українська громадянська солідарність: динаміка й особливості. *Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін*. Вип. 4 (18). С. 28 – 34; 30 років незалежності: які здобутки і проблеми зростання бачать українці й на що сподіваються у майбутньому. Загальнонаціональне дослідження з 29 липня по 4 серпня 2021 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2019 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

отримані Інститутом соціології НАН України. У другому – здобути за результатами опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у співпраці з Центром Разумкова.

Таблиця 13.

**Динаміка почуття гордості
за належність до спільноти громадян України
Регіональний розподіл відповідей на запитання:
«Якою мірою Ви пишаєтеся чи не пишаєтеся тим, що є
громадянином України?»**

	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Зовсім не пишаюся	8.9	5.2	7.1	7.5	7.2	7.9	9.3	5.1	5.0	4.9	6.0	5.9	4.4	2.9
Скоріше не пишаюся	15.8	9.7	12.5	11.4	11.9	14.1	15.5	6.0	8.5	10.7	10.7	9.4	8.3	5.5
Скоріше пишаюся	30.0	38.4	33.2	36.6	38.4	35.0	38.1	36.8	50.2	24.3	20.9	25.8	17.1	22.7
Дуже пишаюся	7.7	15.3	11.9	13.9	11.1	7.7	9.6	23.9	17.1	42.0	43.6	43.9	49.2	46.8
Важко сказати	37.7	31.4	35.2	30.5	31.4	35.3	27.5	28.2	19.2	17.9	18.8	14.9	21.0	22.1

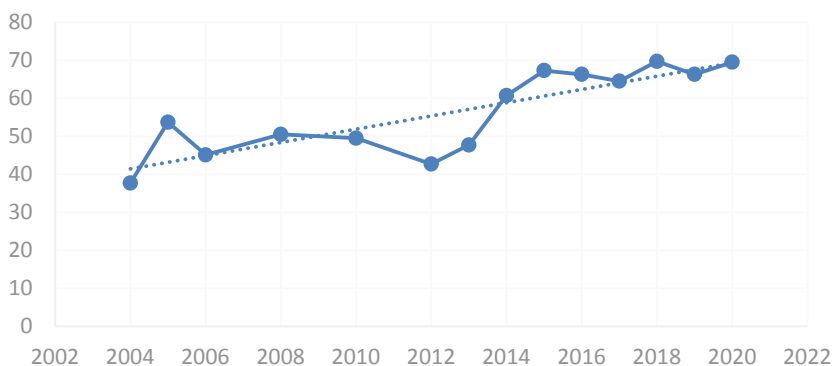

Рис. 1. Динаміка чисельності осіб серед дорослого населення, які дуже пишаються і скоріше пишаються тим, що є громадянами України.

У 2017 році 62,4% респондентів в Україні в цілому визначилися, що вони дуже і скоріше пишаються своїм українським громадянством. У 2021 році таких стало 87,9%. Тогочасні регіональні показники змінилися так: Схід – 51,3 та 54,8%; Південь – 45,6 та 73,3%, Центр – 66,5 та 75,4%, Захід – 81,1 та 87,9%*. Отже, за поширеністю патріотичних почуттів першість зберіг західний регіон. Зате південці показали найвище зростання частки патріотів України серед свого загалу за понад чотири роки – 25,7%. Встановити причини цієї динаміки та міру її сталості, а також відмінності за роками поки неможливо через відсутність доступу до джерел порівнюваної інформації, якщо такі є. Саме порівнюваної, оскільки відмінності величини вибірки та інших обставин, у тому числі, як сформульовано запитання, можуть давати різні, часом суперечливі, результати.

Однак у всіх випадках порівняння макрорегіональних показників ціннісних та інших світоглядних характеристик слід усвідомлювати, що вони не дають уявлення про специфіку окремих областей. Останню важливо досліджувати для адекватнішого оцінювання ситуації та розуміння того, якою має бути регіональна обласна і місцева (поселенська) специфіка державної національно-інтеграційної політики та відповідної роботи інституцій місцевого самоврядування. У важливості цього легко переконатися, порівнявши наведені вище макрорегіональні відомості про динаміку пріоритетності громадянської ідентичності та почуття громадянської гордості з відомостями про ситуацію у кожній області окремо. Отримання таких відомостей потребує чималих організаційних і фінансових затрат, а тому нечасто можливе. У 2018 році це спромоглася зробити Соціологічна група «Рейтинг». Виконане нею дослідження показало, що за загальноукраїнського показника почуття гордості за належність до спільноти громадян України (69%) найближчим до нього на Сході був показник

* Пораховано за джерелами інформації: Степаненко В. Українська громадянська солідарність: динаміка й особливості. *Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін*. Вип. 4 (18). С. 28 – 34.; 30 років незалежності: які здобутки і проблеми зростання бачать українці й на що сподіваються у майбутньому. Загальнонаціональне дослідження проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова з 29 липня по 4 серпня 2021 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2019 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Дніпропетровської області (67%), віддаленішим – Запорізької (61%) і далеким – Луганської (55%), Донецької (53%) та Харківської (52%). На Півдні відповідні показники були такими: Херсонська область – 68%, Одеська – 60%, Миколаївська – 58% (див. Таблицю 14)³⁵.

Причини таких міжобласних відмінностей потребують спеціального вивчення. Зокрема, в частині перевірки гіпотези про зв'язок економічної специфіки областей з особливостями світоглядних характеристик їх населення. Адже очевидно, що почуття громадянства і громадянської гордості менш поширене в найбільш індустріалізованих областях, підприємства яких за радянських і пострадянських часів мали тісні зв'язки з Росією та іншими колишніми республіками Радянського Союзу. Після розпаду останнього, а потому під час готування Росією агресії проти України та в її перебігові ці зв'язки були ослаблені або й розірвані. Підприємства втрачали замовлення й ринки, їх працівники – роботу та заробітки, зменшувалися доходи обласних і місцевих бюджетів. Монопольними власниками багатьох таких підприємств, переважно сировинних, металургійних та інших, що виробляють продукцію низької доданої вартості, ставали так звані «олігархи». Все це впливало на рівень і громадянської самоідентифікації, і почуттів української громадянської гордості, і патріотичних почуттів. Для їх суттєвого посилення недостатньо декомунізації, цілеспрямованого освітнього і виховного процесу, інформаційної та іншої гуманітарної політики. Необхідні демонополізація (деолігархізація) економіки та державне сприяння розвитку її потенціалу, створення сприятливих умов для розвитку внутрішньоукраїнської економічної конкуренції та для конкурентоздатного виходу підприємств на світові ринки з одночасним розвитком їх взаємовигідних зв'язків із суб'єктами господарювання в інших областях країни, а разом з цим створення нових добре оплачуваних робочих місць, розвитку комунальної інфраструктури та соціальної сфери міст і сіл тощо.

³⁵ Спеціальний проєкт Соціологічної групи «Рейтинг» «Портрети регіонів»: Україна 2018. 3 16 листопада по 10 грудня 2018 року опитано 40000 респондентів в усіх областях України та м. Києві (по 1600 респондентів у кожній області), окрім окупованих територій Донецької та Луганської областей і АР Крим. Похибка на рівні кожної області становить не більше 2,4%, на рівні України – не більше 0,5%. URL:https://ratinggroup.ua/research/ukraine/portrety_regionov_itogi_svodnye_dannye_sravnitelnyu_analiz_mezhdublastyami.html

Таблиця 14.

Регіонально-обласний розподіл відповідей на запитання:
«Чи відчуваєте Ви гордість за те,
що Ви громадянин України?»,
у % (2018 рік)

	Області і міста	Скоріше так	Скоріше ні	Важко відповісти
УКРАЇНА		69	22	10
Захід	Волинська	87	2	10
	Закарпатська	70	12	18
	Івано-Франківська	86	6	8
	Львівська	84	7	9
	Рівненська	84	5	11
	Тернопільська	78	8	14
	Чернівецька	81	8	11
Південь	АР Крим	-	-	-
	м. Севастополь	-	-	-
	Миколаївська	57	19	24
	Одеська	60	12	28
	Херсонська	68	8	24
Схід	Дніпропетровська	67	9	24
	Донецька	53	18	29
	Запорізька	61	11	29
	Луганська	55	10	35
	Харківська	52	7	41
Центр	м. Київ	70	12	18
	Київська	74	10	16
	Вінницька	77	7	16
	Житомирська	72	5	23
	Кіровоградська	69	10	21
	Полтавська	59	6	35
	Сумська	71	11	18
	Хмельницька	75	7	19
	Черкаська	73	8	19
	Чернігівська	73	13	14

Патріотизм як національно-громадянська цінність

Громадянська самоідентифікація і громадянська гордість щонайтісніше пов'язані з патріотизмом – почуттям, яке стало однією з найдієвіших цінностей, що об'єднують людей в націю. Події 2013–2014 років стали потужними чинниками посилення його ролі в національно-громадянському єднанні та консолідації українців. Соціологи Центру Разумкова доказали це вже згадуваним листопадним 2016 року дослідженням, репрезентативним щодо всього дорослого населення країни (окрім тимчасово окупованих територій). За самооцінками респондентів, найбільший вплив на посилення їхніх патріотичних почуттів справили героїзм і самовідданість українських військових, добровольців і волонтерів у боротьбі проти російської агресії та сепаратизму. Це відзначили понад 70% опитаних, з них 60% на Донбасі, понад 52% в інших областях Сходу, 78% у Центрі, 90% на Заході. 55% респондентів визначилися, що чинником посилення патріотизму для них стали російська агресія в Криму і на Донбасі та спричинені нею втрати. Третім визначили Майдан – 49,5%, цю позицію означили, зокрема, 26% південців, 41% донбасівців та 28% жителів інших східних областей; четвертим – конфлікт на Донбасі та його наслідки. Найбільше міжрегіональне порозуміння в оцінюванні подій, які посилили патріотичні почуття, перебувало в площині міжнародної підтримки України в протидії російській агресії. Найменший вплив на посилення патріотичних почуттів, за оцінками опитаних, особливо на Півдні та Сході, справили дії влади з реалізації реформ у 2014–2016 роках (див. Таблицю 15)³⁶.

Ставлення людей до влади та її дій і ставлення до України як незалежної суверенної держави, громадянами і патріотами якої вони себе вважають, дуже різняться. Всі соціологічні служби без винятку констатують високий рівень недовіри до владних інсти-

³⁶ Дослідження проведене 18–23 листопада 2016 року в усіх регіонах України за винятком тимчасово окупованих територій Криму і Донецької та Луганської областей. Опитано 2015 респондентів. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Див.: *Національна безпека і оборона*. 2016. №7 – 8 (165 – 166). С. 26. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD165-166_2016_ukr.pdf

туцій, який у край рідко і на нетривалий проміжок часу може змінюватися до більшої або меншої величини з позитивним знаком. Зазвичай це трапляється одразу після виборів і триває, доки сподівання людей на новообраних владущих чи владущого не зміниться розчаруванням. Але й за найнижчих показників довіри до влади та її посадовців держава і державна незалежність залишаються для людей дуже важливими. Як іронічно й водночас з великою повагою до українців і Українцями написав один з найшанованіших соціологів Є. Головаха, нація – це народ, який почуває нерозділену любов до своєї держави.

Таблиця 15.

**Регіональний розподіл відповідей на запитання
про події, які посилили почуття патріотизму*,
% опитаних (2016 рік)**

	РЕГІОНИ					УКРАЇНА
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	
Героїзм, самовідданість українських військових, добровольців, волонтерів у боротьбі проти російської агресії та сепаратизму	90,1	77,9	60,9	52,4	59,2	71,0
Російська агресія проти України: анексія Криму, підтримка Росією сепаратистів, що принесли значні людські та економічні втрати	76,1	64,2	39,2	30,9	44,3	54,8
Майдан	76,8	55,8	25,9	27,8	41,5	49,5
Конфлікт на Донбасі та його наслідки	65,0	53,3	37,0	34,5	44,3	49,2
Міжнародна підтримка України у протидії російській агресії	39,2	34,5	23,7	20,7	28,6	30,9
Дії влади з реалізації реформ у 2014 – 2016 роках	12,9	18,7	13,8	4,7	7,0	15,8

* Респондентам пропонувалося відзначити три прийнятні варіанти відповіді.

Державна незалежність України – національне надбання і національна цінність

Це показали підсумки Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року із запитанням у бюлетені: «Чи підтримуєте Ви Акт проголошення незалежності України?». Понад 90% політично активного дорослого населення України всіх національностей відповіли «Так». Регіональні відхилення від загальноукраїнського показника давали для проукраїнськи орієнтованої частини посадовців, політикуму і громадянського суспільства, а також для їх опонентів достовірне знання про загальні та територіальні кількісні характеристики державно-політичних переваг і національно-громадянського самоусвідомлення людей.

Постреферендумний розвиток української нації і ставлення громадян до її державницького самовизначення відбувалися хвилеподібно і регіонально нерівномірно. Відповідна динаміка вивчається від 1992 року. Це робить, зокрема, Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). У 1992–1993 роках КМІС опитував респондентів за репрезентативною для всього дорослого населення вибіркою, як би вони проголосували у разі проведення в день дослідження референдуму щодо проголошення державної незалежності України. Надалі – від 1994 року – ставлення населення до державної незалежності України з'ясувалося за результатами розподілу відповідей на запитання «Якими б Ви бажали бачити взаємовідносини з Росією?» з трьома варіантами відповіді: «Україна і Росія мають об'єднатися в одну державу», «Вони мають бути як з іншими державами: із закритими кордонами, візами, митницями», «Україна і Росія мають бути незалежними, але дружніми державами: з відкритими кордонами, без віз та митниць». Такі варіанти вибору давали можливість висловитися за незалежність України як тим, хто бажає щонайповнішого відмежування України від Росії, так і прихильникам збереження з нею близьких відносин.

Зміни частки прихильників державної незалежності за роками опитування представлено на Рис. 2.

Водночас вивчався зв'язок динаміки ставлення українських громадян до державної незалежності зі змінами економічної

ситуації та з випадками військових акцій і агресивної політики кремлівської влади. Уявлення про останній аспект можна скласти за інформацією на Рис 3.

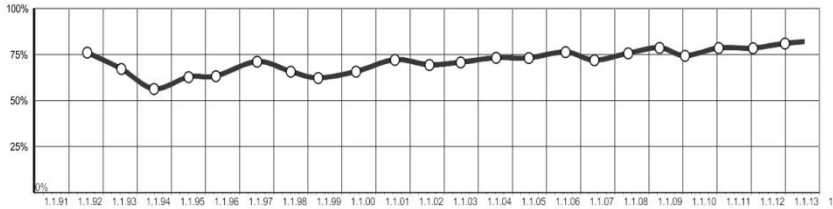

Рис. 2. Динаміка середньорічної чисельності прихильників незалежності України з грудня 1991 до кінця 2013 року (у відсотках від дорослого населення за даними КМІС)

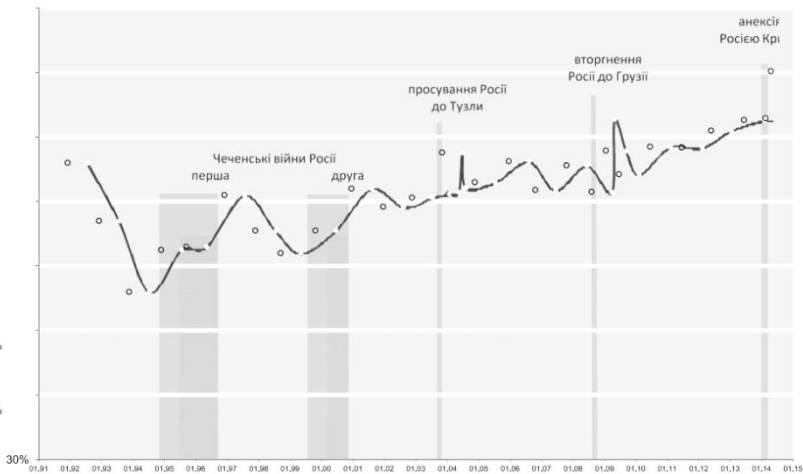

Рис. 3. Динаміка підтримки незалежності України у 2003, 2008 та на початку 2014 року на тлі динаміки її середньорічної підтримки у 1992–2013 роках (% прихильників незалежності серед дорослого населення України)

За результатами дослідження дійшли висновків:

1. Переважною тенденцією у перших десятиліттях незалежності є зростання національної цінності державного суверенітету завдяки поширенню прихильності до нього населення та укріплення стабільності цього процесу через зменшення його мінливості.

2. На зміни в часі підтримки населенням державного суверенітету України протягом перших двох десятиліть незалежності значною мірою впливали зміни доходів найбільшого квантиля населення та (принаймні протягом другого десятиліття) зміни чисельності сімей середнього рівня споживчих спроможностей, а обернено впливали зміни чисельності сімей найнижчого рівня споживчих спроможностей.

3. Певний внесок у поступове зростання підтримки державного суверенітету час від часу надавали очевидно не вмотивовані економічно короткотермінові стрімкі зростання його підтримки, що відбувалися під час воєнних акцій з боку Росії³⁷.

У травні 2015 року частка громадян, котрі заявили про підтримку державної незалежності України, становила 91%³⁸. Цей та інші результати проведеного КМІС опитування 2022 респондентів репрезентативні щодо всієї країни, крім непідконтрольних місцевостей Луганської області та Криму, де опитування на проводилося. Якщо порівняти відповіді на ті самі запитання в травні 2013 року (за державну незалежність України тоді висловилися 80% респондентів з опитаних 2030), побачимо, що сталося не тільки понад десятивідсоткове збільшення величини названого показника. Ще показовішою стала зміна співвідношення його складових – ставлення українців до того, якими мають бути відносини незалежної України і РФ (див. Рис. 3). У травні 2013 року 11%

³⁷ Ці висновки та відомості про результати опитування, представлені на Рис. 2 та Рис. 3, подано за публікацією: Хмелько В. С. Динаміка підтримки населенням суверенітету України у перших десятиліттях її державної незалежності (1991 – 2014 роки). *Наукові записки НаУКМА*. Том 161. Соціологічні науки. Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2014. С. 3 – 9.

³⁸ Тут і далі в тексті, в таблицях, на рисунках та гістограмах результати досліджень КМІС представлено за джерелом: Українське суспільство (травень 2015). Незалежність України. Київський міжнародний інститут соціології. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=529&page=4>

опитаних підтримали закритість кордонів, візовий режим та митниці в українсько-російських відносинах; 69% були прихильниками відкритості міждержавного кордону без віз та митниць. Через два роки – в травні 2015 року – відповідні показники становили 45 і 46% (див. Гістограму 1).

Отже, після окупації Росією Криму та її збройної агресії щодо Донбасу за відносини України з РФ з закритими кордонами, візами й митницями висловилися на 34% більше українців, аніж у 2013 році. А кількість прихильників державної незалежності, які воліють дружніх відносин з РФ з відкритими кордонами без віз та митниць, стала на 23% меншою.

Гістограма 1.

Відповіді на запитання: «Якими б Ви хотіли бачити відносини України з Росією?» (%)*

*Джерело: Омнібус КМІС, травень 2013 року, F2F, вся Україна, n=2030. КМІС, травень 2015 року, F2F, вся Україна (крім Криму та непідконтрольної частини Луганської області) n=2022.

У травні 2015 року, порівняно з травнем 2013 роком, різко зменшилася частка прихильників об'єднання України і Росії в одну державу як у країні в цілому, так і в її регіонах: у Центрі – від 8% до 1, на Заході – від 3% до 1, на Півдні – від 20% до 2, на Сході –

від 28% до 6 (не опитували жителів Луганщини на тимчасово окупованих територіях). Зі зрозумілих причин 2015 року КМІС не вивчав бачення кримчанами перспективи українсько-російських відносин. Але важливо мати на увазі той факт, що менше ніж за рік до кримського псевдореферендуму та окупації Кримської автономії Росією – в травні 2013 року – менше чверті опитаних КМІСом респондентів з Криму (24%) дали ствердну відповідь на запитання про бажаність об'єднання України і РФ в одну державу³⁹.

Попри багатолітнє культивування на Донбасі проросійсько-сепаратистських настроїв, їх соціальна база в регіоні також була обмеженою. Підстави для цього твердження дає опитування, проведене КМІС усередині квітня 2014 року – вже після фактичної окупації Росією Кримської автономії України та під час розгортання російської агресії на Донбасі⁴⁰. У квітні 2014 року об'єднання України з Росією підтримали у Донецькій області 27,5% опитаних (з них: 11,9% – безумовно, 15,6% – скоріше); в Луганській – 30,3% (з них 13,2% – безумовно та 17,1% – скоріше).

Поміж людей, прихильних ідеї відокремлення Донецької і Луганської областей від України та орієнтованих на Росію, тоді переважали малоактивні симпатки і було зовсім небагато тих, хто потенційно міг стати терористом: 3,5% донеччан і 2,5% луганчан висловлювали готовність приєднатися до російської армії в разі її вторгнення в Україну. Якщо порівняти відомості про 5–7 мільйонів людей, котрі через різні причини залишилися на територіях, контрольованих російсько-сепаратистськими утвореннями «ДНР-ЛНР», і про два-три десятки тисяч осіб з-серед місцевого населення в складі збройних формувань цих утворень, можна впевнено констатувати, що насправді агресор отримав помітно меншу підтримку, ніж міг очікувати. Надто, коли брати до уваги, що немалу частину бойовиків з-серед місцевих становлять примусово мобілізовані, а також ті, хто втратив роботу і взяв до рук зброю заради заробітку.

³⁹ Українське суспільство (травень 2015). КМІС. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&ca t=reports&id=529&page=4>.

⁴⁰ Див. результати опитування 3233 жителів Півдня і Сходу континентальної України (похибка вибірки не перевищує 0,95%), проведеного 10–15 квітня 2014 року. Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) на замовлення газети «Дзеркало тижня». Ведернікова І., Мостова Ю., Рахманін С. Південний Схід: гілка дерева нашого. *Дзеркало тижня*. 2014. 18 квітня.

Більшість жителів Донбасу не підтримувала сепаратистів, хоч і не зважилася виступити проти них, вирішивши перечекати «смутні часи».

Якою стала пізніше і якою нині є частка тих, хто за і хто проти збереження Донбасу в складі України поміж жителів територій, підконтрольних так званим «ДНР» та «ЛНР»? Спроби таких досліджень мають місце. Але достовірність їх результатів потребує серйозної верифікації. Зокрема, з огляду на низьку ймовірність отримання правдивих відповідей від респондентів, цілком залежних від «людей зі зброєю».

Але навіть за цієї ситуації соціологам Львівського університету імені Івана Франка в співпраці з Університетом штату Мічиган (США) у 2015 році вдалося продовжити започатковане ще 1994 року щоп'ятилітнє порівняльне дослідження ідентифікаційних процесів серед жителів Донецька і Львова. Було з'ясовано, що в умовах триваючої російської агресії, посилення сепаратизму, утворення «ДНР» та «ЛНР» у цих двох містах триває еволюція консервативного типу, але різноспрямована. Львів стає більш проукраїнським, тоді як Донецьк повільно дрейфує в бік «Русского мира». У Львові зафіксовано усталений порядок ідентичностей на чолі з українською та громадянською, а в окупованому Донецьку спостерігається повернення до локальної та загальної регіональної ідентичностей⁴¹.

Тим часом соціологічні дослідження показують в усій Україні, окрім окупованих територій, продовження позитивних для державної незалежності змін. Відбувається це попри далекі від однозначності відповіді на запитання, чого було більше за 30 років від Дня проголошення Незалежності України – позитивного чи негативного⁴². Серед усього загалу населення зазначили, що більше позитивного –

⁴¹ Маланчук О., Черниш Н., Сусак В. Форсований вибір: ідентичності та постави до і після Майдану. *Український соціум*. 2016. № 4 (59). С. 8–20.

⁴² Див. липнево-серпневе опитування 2021 року: 30 років незалежності: які здобутки і проблеми зростання бачать українці й на що сподіваються у майбутньому. Загальнонаціональне дослідження проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова з 29 липня по 4 серпня 2021 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2019 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

17,8%, більше негативного – 29,1%, скільки позитивного, стільки й негативного – 46,3%. Тільки в Західному регіоні позитивні оцінки перевищили негативні, 28,6% та 16,1%, відповідно. Співвідношення позитивних і негативних оцінок в інших регіонах виявилось таким: Центр – 17,1% проти 26,8%, Південь – 6,2% проти 38,6%, Схід – 14,6% проти 39,8%. Водночас плюс/мінус половина опитаних на Заході, в Центрі та на Півдні обрали відповідь «Скільки позитивного, стільки й негативного» (виявлені відмінності були в межах похибки). На Сході цій відповіді віддали перевагу 37,3%.

Одночасно з опитуванням Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Центру Разумкова група «Рейтинг» телефонно-комп'ютерним інструментарієм проводила власне дослідження⁴³. Серед отриманих результатів (див. Таблиці 16 і 17) – обласний розподіл відповіді на запитання «Чи підтримали би Ви сьогодні проголошення Незалежності України, якби стояв такий вибір?» «так» відповіли б 80%, «ні» – 15. Підтримали б проголошення незалежності понад 80% в усіх західних областях (від 83% у Чернівецькій до 95% у Львівській). У Центрі помітним було б перевищення загальноукраїнського показника в Києві, Житомирській та Черкаській областях, в інших перевищення становило 1 – 2%. На Півдні тільки Миколаївщина дала би результат 81%, дві інші – значно менше. Східні області голосували б «за» в діапазоні від 66% на Луганщині до 75% на Дніпропетровщині. Водночас показник тих, хто не підтримав би проголошення незалежності, в південних і східних областях (за винятком Миколаївщини і Херсонщини) значно перевищив би загальноукраїнські 15%.

Попри виявлені відмінності, у разі проведення референдуму за теперішніх умов, вибір на користь державної незалежності зробили б українські громадяни в усіх без винятку областях.

⁴³ Таблиці 16 і 17 сформовано за результатами дослідження, проведеного 20 липня – 9 серпня 2021 року методом телефонного інтерв'ю. Опитано 20 тис. респондентів віком від 16 років в усіх областях, крім тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу. Помилка репрезентативності дослідження по Україні – не більше 1,0%, по області – не більше 4%. Джерело відомостей: Покоління Незалежності: цінності та мотивації. Соціологічна група Рейтинг. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_generation_of_independence_082021.pdf

Таблиця 16.

**Розподіл відповідей на запитання:
«Чи підтримали би Ви сьогодні проголошення
Незалежності України,
якби стояв такий вибір?», у % (2021 рік)**

Розподіл	Області і міста	Так	Ні	Важко відповісти
УКРАЇНА		80	15	5
Захід	Волинська	91	5	4
	Закарпатська	87	9	4
	Івано-Франківська	92	6	3
	Львівська	95	4	1
	Рівненська	88	9	3
	Тернопільська	93	4	3
	Чернівецька	83	13	4
Південь	АР Крим	-	-	-
	м. Севастополь	-	-	-
	Миколаївська	81	14	5
	Одеська	69	23	8
	Херсонська	76	17	7
Схід	Дніпропетровська	75	20	5
	Донецька	66	26	9
	Запорізька	68	27	5
	Луганська	62	30	8
	Харківська	70	24	6
Центр	м. Київ	86	10	4
	Київська	82	12	6
	Вінницька	81	14	4
	Житомирська	84	13	4
	Кіровоградська	82	11	6
	Полтавська	79	17	4
	Сумська	79	17	4
	Хмельницька	82	13	6
	Черкаська	83	14	3
Чернігівська	80	18	2	

Це саме дослідження «Рейтингу» дало відомості, що змінюють дещо спрощене уявлення про зовнішньополітичні орієнтації всередині українського соціуму (див. Таблицю 17). Було отримано кількісно великий показник прихильників рівновіддаленості від Росії та Європи в усіх без винятку макрорегіонах, областях і в столиці. А в областях Сходу і Півдня вибір рівновіддаленості в рази перевищує проросійський. Цей феномен потребує додаткового спеціального вивчення й осмислення в аспекті його змістовного наповнення: це ізоляціонізм, іншовекторність чи щось інше? Але за будь-якої відповіді на це запитання, представлені в таблиці показники засвідчують, що агресія з боку Росії відштовхнула від неї велику частину колишніх прихильників в областях Півдня та Сходу, в тому числі Донецькій та Луганській. Хоча в двох останніх і досі чимало прихильників «російського вектора»: від 22% опитаних у першій до 30% у другій. Не виключено, цю прихильність певною мірою у них формує переживання за долі рідних і земляків на окупованих територіях, відновлення українського суверенітету щодо яких у близькій перспективі бачиться малоімовірним.

В описаних контекстах соціологи зазначають, що за 30 років Незалежності України зросло покоління людей, яке за своїми поглядами, ідеями, цінностями та мріями помітно вирізняється серед інших демографічних груп. Регіональні світоглядні відмінності стають менш вагомими, поступаючись віковому фактору. Молодь, яка народилася і зростала в нових умовах глобального світу та не знала бар'єрів радянського часу, сьогодні задає нові тренди життя, ламає стереотипи, традиції, формує нові запити. Молоде покоління демонструє найвищий рівень підтримки незалежності України – 87%.

Найбільше тих, хто підтримує європейське майбутнє України, серед наймолодших (16–24 роки): 66% за вступ до НАТО, 75% за вступ до ЄС.

Питання вступу до Євросоюзу хоча і має регіональні відмінності (підтримка зменшується у напрямку з Заходу на Схід), але не так критично «розділяє» суспільство, як питання вступу до НАТО.

Таблиця 17.

**Розподіл відповідей на запитання:
«Який зовнішньополітичний вектор є оптимальним для
України?», у % (2021 рік)**

Розподіл	Області і міста	У бік Європи	У бік Росії	Рівно-віддаленість від Росії та Європи	Важко відповісти
УКРАЇНА		50	9	35	6
Захід	Волинська	64	3	29	4
	Закарпатська	58	6	32	5
	Івано-Франківська	71	2	22	5
	Львівська	73	2	23	3
	Рівненська	65	2	28	5
	Тернопільська	73	0	24	3
	Чернівецька	60	3	34	3
Південь	АР Крим	-	-	-	-
	м. Севастополь	-	-	-	-
	Миколаївська	34	16	46	4
	Одеська	33	19	40	8
	Херсонська	44	13	36	7
Схід	Дніпропетровська	40	12	40	7
	Донецька	26	22	44	9
	Запорізька	39	14	40	7
	Луганська	24	30	37	9
	Харківська	31	20	41	8
Центр	м. Київ	60	5	32	4
	Київська	57	4	34	6
	Вінницька	58	4	34	4
	Житомирська	55	5	35	6
	Кіровоградська	47	9	34	9
	Полтавська	44	7	45	4
	Сумська	44	10	37	9
	Хмельницька	58	3	34	6
	Черкаська	57	7	32	4
Чернігівська	49	10	34	6	

Загалом серед наймолодших (16 – 24 роки), на відміну від старших, простежується тенденція до консолідації навколо проєвропейської ідеї України. Навіть на Сході, де більшість проти вступу до ЄС, серед молоді – більшість за (58%)⁴⁴.

Висновки

Щоб успішно відповідати на безперестанні економічні, соціальні, культурні й усі інші виклики, в тому числі на збройну агресію Росії проти України, багатоскладовому й різнорідному вітчизняному соціуму потрібне єднання довкола спільних цінностей. Такі цінності будуть інтегративними тоді, коли державні інституції й громадяни, принаймні більшість з них, матимуть подібного або однакового розуміння того, якою є і має бути сучасна українська нація.

У 2019 році вітчизняний законодавець постулював, що український соціум утворюють дві українські нації: етнічна і громадянська; перша є системним складником другої.

Таке свідоме чи неусвідомлене «роздвоєння» і його впровадження у правове поле держави суперечить не тільки Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) 1735 (2006) від 26 січня 2006 р. за назвою «Про поняття «нація»». Воно не узгоджується з динамікою уявлень більшості громадян країни. Ці уявлення унаочнюють результати масових опитувань. Вони показують, що українці, незалежно від місця проживання і політичних орієнтацій, етнічних, мовних, релігійних та інших світоглядних переваг, щораз більше зближуються довкола уявлення, донедавна найбільш властивого жителям незахідних регіонів держави: «Українська нація – це всі громадяни України, незалежно від їх етнічної належності, мови, якою вони спілкуються, національних традицій, яких вони дотримуються і на яких виховують своїх дітей». Серед новітніх чинників такої динаміки – солідаризація населення всіх регіонів країни перед викликами російської агресії.

⁴⁴ Покоління Незалежності: цінності та мотивації. Соціологічна група Рейтинг URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_generation_of_independence_082021.pdf

Водночас ця динаміка не тільки не послаблює, а посилює у людності українського і неукраїнського етнічного самоототожнення на Півдні й Сході та в усіх інших регіонах країни важливості власне етноукраїнських культурних цінностей, включно з українською мовою як державною.

Чимдалі більше людей, особливо молодих, котрі живуть у південних і східних областях України, цінують незалежність своєї держави та українського громадянства, пишаються ними й виявляють патріотичні почуття. Це зближує їх із молоддю центрального і західного макрорегіонів.

Водночас величина показників поширеності та способи виявлення національно-громадянських цінностей будуть різними і тоді, коли порівнюватимуться макрорегіони, і тоді, коли з'ясовуватимуться відмінності між областями і районами, міськими, селищними і сільськими громадами. Такі відмінності є нормальним явищем для будь-якої країни. Означувати її поширеним терміном «амбівалентність» немає переконливих підстав. Якщо на означення цих відмінностей шукати адекватний і стислий термін, їм більше пасуватиме слово «поліморфізм».

Годі очікувати, що колись український соціум стане однорідним. Зокрема, з огляду на очікуване й неминуче збільшення у близькому й віддаленому майбутньому кількості іммігрантів до України з країн із зовсім іншою культурою і навіть цивілізаційними стандартами. Ця обставина має братися до уваги у разі розроблення й реалізації політики сприяння національно-громадянському єднанню вітчизняного людського загалу.

Не виключено, що імміграційний виклик не тільки урізноманітнить український соціум. Він може сформувати запит на інтеграцію й консолідацію теперішнього багатоманіття як відповіді на загрозу руйнування звичного натиском іншого.

Рекомендації

Щоб інституції держави і місцевого самоврядування спільно з громадянським суспільством успішно працювали в інтересах розвитку, інтеграції і консолідації українського соціуму як нації співгромадян, необхідно узгодити законодавство зі суспільним запитом.

Відповідно до цього запиту слід розробляти й утілювати державну політику захисту та культивування об'єднаних національно-громадянських цінностей, а саме: українського громадянства як правового та емоційного зв'язку людей з країною, гордості за належність до спільноти українських громадян, українського патріотизму, державної незалежності України.

Збільшення й вирівнювання регіональних показників поширення цих цінностей, розширення та консолідація соціальної бази їх носіїв потребують розроблення й донесення до людей спільного бачення перспектив розвитку держави й суспільства, розв'язання загальних соціально-економічних, безпекових і гуманітарних проблем.

Зокрема, для понад $\frac{3}{4}$ жителів Півдня і трохи менше – Сходу, аби відчувати гордість за свою державу, найперше потрібно, щоб вона стала політично стабільною і економічно розвинутою та забезпечувала умови для підвищення життєвого рівня людей. У цьому з ними солідарна переважна більшість громадян із західних і центральних областей.

Відповідно, державна етнонаціональна політика має також узгоджуватися з її економічною політикою та орієнтацією останньої на подолання регіональних диспропорцій зайнятості та трудових доходів економічно активного населення. Програми стимулювання інвестицій мають враховувати важливість вирівнювання регіонів за умовами користування громадянами економічними і соціальними правами та благами, за якістю життя і соціального захисту населення. Це важливо як універсальний стандарт соціальної держави і як інструмент усунення приводів для поширених політичних спекуляцій на кшталт того, жителі якого етнокультурного регіону краще живуть і чому.

Українських громадян різних регіонів, етнічної належності, мовно-культурних, політичних та інших переваг зближує вимога подолання корупції та притягнення корупціонерів до відповідальності, важливість приходу до влади чесних і професійних службовців, зменшення розриву між статками багатих і бідних, збільшення участі громадян у вирішенні питань розвитку країни.

В оцінці національно-інтеграційного потенціалу Донбас із Заходом і Центром України зближує запит на звільнення

окупованих територій і досягнення миру з Росією шляхом переговорів на умовах України. Для інших областей Сходу це не так важливо.

Жителі Сходу (Дніпропетровської, Запорізької і Харківської областей разом) більш прихильні зближенню культурних і мовних традицій спільнот громадян України різних національностей з культурою українського етносу і вироблення на цій основі сучасної української культури. Натомість для тих, хто мешкає в Донецькій та Луганській областях і, особливо, на Півдні, важливіше збереження й заохочення звичних культурних традицій і мовних практик.

Національно-громадянська інтеграція і консолідація вітчизняного соціуму потребує системної цільової роботи з розроблення, постійного вдосконалення та реалізації державних, регіональних і місцевих програм патріотичного, в тому числі військово-патріотичного виховання, політики історичної пам'яті, інформаційної політики та політики інформаційної безпеки й протидії російській агресії у відповідних сферах на всій території держави, включно з тимчасово окупованими Кримською автономією, містом Севастополем і окремими районами Донецької та Луганської областей.

У цьому контексті ще більшої актуальності набула потреба в податковому та іншому заохоченні виробництва якісного конкурентоздатного національного продукту у сфері культури, в роботі засобів масової інформації, видавничій діяльності, кіно- і телевиробництві, кінопрокаті та інших. Важливо виявляти й використовувати можливості мережевих комунікативних ресурсів на користь Української держави та громадянського суспільства.

Пріоритетним має стати утвердження стандартів етнонаціональної толерантності у професійній поведінці працівників ЗМІ, установ освіти, управління та ін.

Необхідні розроблення й реалізація всеукраїнських, регіональних і місцевих програм розвитку міжкультурного діалогу та просвітництва, поширення через системи дошкільного виховання й освіти, засобами масової інформації, а також іншими комунікативними ресурсами знань про історію, культуру, релігію і традиції населення різних регіонів країни для їх взаємопізнання та

порозуміння, для формування в суспільстві атмосфери терпимості, поваги до цінностей, толерантності й співпраці осіб та груп, що відрізняються етнічною, культурною, мовною та релігійною своєрідністю, ціннісними орієнтаціями. Це сприятиме подоланню негативних стереотипів та міфів жителів одних регіонів щодо інших. Доцільно залучати для роботи в місцевих органах влади вихідців з інших областей. Такими можуть бути підготовлені через державне замовлення випускники вищих навчальних закладів, зокрема, Національної академії внутрішніх справ України, Національної академії Служби безпеки України, а також інших – освітянських, медичних тощо.

РОЗДІЛ 4

МОВНІ ІДЕНТИЧНОСТІ, ПРАКТИКИ Й НАСТАНОВИ МЕШКАНЦІВ СХОДУ ТА ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Однією з соціокультурних особливостей східних та південних областей України є переважання російської мови, яка поширена там набагато більше, ніж в інших частинах країни. Багато хто вважає цю перевагу абсолютною, твердячи, що в тих областях усі чи майже всі говорять російською та бажають її поширення в суспільстві й підтримки з боку держави. Навіть науковці, особливо закордонні, нерідко описують Україну як поділену на дві половини: україномовну західну та російськомовну східну. Ще частіше так думають мешканці самих цих «половин», чимало з яких неприхильно ставляться до людей з іншої частини країни, де буцімто тотально панує інша мова, а їхньої не вживають і не шанують. У самій південно-східній частині теж досить поширене уявлення про повсюдне вживання там лише російської мови, а деякі політичні сили (зокрема, Партія регіонів, що мала там провідні позиції від початку 2000-х років до Євромайдану) оголошували цю мову важливим складником регіональної ідентичності й прагнули мобілізувати тамтешнє населення, закликаючи його боротися за її державне визнання та підтримку.

Проте ці уявлення доволі далекі від реальності. Хоч російська мова справді переважає в східних і південних областях, між окремими областями та всередині кожної з них є досить великі відмінності в ступені поширення цієї мови та, відповідно, ступені присутності інших мов, передусім української. Найбільше відрізняються між собою великі міста й села: в перших російська справді панує, а в других українська співіснує з нею паритетно або навіть має перевагу, і їхня взаємодія зумовлює велику поширеність змішаної мови, яку зазвичай називають суржи́ком. Крім того, державний статус української мови зумовлює її більшу – хоч і не завжди відповідну вимогам закону – присутність у державному секторі, ніж у приватному. Нарешті, некоректним є уявлення, що всі люди, які говорять російською мовою, вимагають її повсюдного поширення та офіційного статусу: багато з цих людей ува-

жають рідною мовою українську й прихильно ставляться до її підтримки з боку держави, хоча здебільшого й не бажають, щоб ця підтримка позбавила їх можливості вільно вживати російську. Інакше кажучи, є суттєві відмінності між мовними практиками, ідентичностями та настановами, тож дослідники мають їх ретельно вивчати, щоб адекватно оцінювати поточний стан і перспективи мовної ситуації та пропонувати оптимальний курс у мовній політиці.

Цей розділ має на меті проаналізувати структуру та динаміку мовних практик, ідентичностей і настанов мешканців Сходу та Півдня України, спираючись на результати проведених у різні роки соціологічних опитувань. Основу масиву даних становлять результати чотирьох загальнонаціональних опитувань, що їх Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів у 2012–2021 роках на моє (або дослідницького колективу за моєю участю) замовлення, тому я маю доступ до первісних даних, а отже, змогу аналізувати їх у відповідний для моїх завдань спосіб*. Зокрема, я можу не тільки виділяти з загальнонаціонального масиву відповіді зі східних та південних областей, а й вилучати з опитувань до 2014 року респондентів із тих територій, які пізніше стануть недоступними для українських соціологів унаслідок російської тимчасової окупації Криму та частини Донбасу, тобто забезпечувати порівнянність результатів опитувань різних років. Я також розбиватиму сукупні показники для населення Півдня та Сходу за типом населеного пункту, віком, освітою та рідною й повсякденною мовою респондентів, таким чином з'ясовуючи специфічні преференції різних груп. Демонструючи відмінності між цими групами, я мірою змоги пере-

* Опитування лютого 2012 та вересня 2014 років стали можливими завдяки фінансовій підтримці Наукового товариства імені Шевченка в США та Ради Європи, відповідно. Опитано 2029 осіб у першому випадку та 2035 у другому, але вилучення респондентів із пізніше окупованих територій зменшило розмір вибірки до 1773 та 1864 осіб, відповідно. Опитування травня 2017 року (2040 респондентів) здійснено в межах Дослідницької ініціативи на підтримку реформ в Україні на кошти Інституту перспективних досліджень імені Кулів при Університеті Альберти в Канаді. Опитування квітня 2021 року (2002 респонденти) є частиною дослідницького проекту «Мінливі ідентичності та межі» (<https://ibifukraine.com/>), що його я виконую спільно з Ольгою Онух (Манчестерський університет, Велика Британія), Генрі Гейлом (Університет імені Джорджа Вашингтона, США) та Гвендолін Зассе (Центр східноєвропейських і міжнародних досліджень, Німеччина) завдяки грантові Британської академії. В усіх цих опитуваннях статистична похибка не перевищує 3,3%.

вір'ятиму їхню статистичну значущість, щоб не наділяти соціологічною реальністю невеликі різниці, які лежать у межах похибки вимірювання. Крім цих чотирьох, я використовуватиму також деякі опубліковані результати інших опитувань, де було окремо подано показники для Сходу та Півдня, але для них я не зможу простежити відмінності між різними категоріями респондентів, тому я згадуватиму лише відповіді на ті запитання, яких не було в чотирьох основних опитуваннях.

Мовні практики

Важко сказати, який зі складників мовної ситуації – практики, ідентичності чи настанови – є первинним, адже кожен із них впливає на інші. Але в пострадянській Україні загалом та в східних і південних областях, зокрема, практики змінювалися набагато повільніше, ніж ідентичності й настанови, тому доцільно почати з них. До того ж саме вживання мов у різних суспільних ділянках найнаочніше демонструє, так би мовити, мовний профіль відповідного регіону чи населеного пункту, даючи підстави для стереотипних уявлень і серед місцевих мешканців, і серед прибульців з інших частин країни та світу. Втім, люди роблять висновки про цей профіль насамперед за мовою чи мовами, що звучать у публічному просторі й великою мірою відбиває тамтешні суспільні норми, натомість з особистою ідентичністю людей найміцніше пов'язана мова чи мови, яких вони вживають у приватному житті, хоча й тут вибір мови зумовлюють не тільки компетенції та преференції самої особи, а й бажання тих, із ким вона взаємодіє, зокрема членів родини.

Таблиця 1.

Відповіді на запитання «Якою мовою Ви зазвичай розмовляєте в приватному житті?»

(КМІС, квітень 2021 року; у відсотках)

	Всі респонденти	Міста	Села
Переважно українською мовою	21,7	17,7	35,2
Рівною мірою українською і російською мовою	26,1	25,8	27,4
Переважно російською мовою	49,2	54,9	30,2
Іншою	3,0	1,7	7,3

Саме про мову, якою вони «зазвичай розмовляють у приватному житті», йшлося в запитанні, поставленому в найновішому з чотирьох аналізованих опитувань, і саме ці відповіді з квітня 2021 року я вважатиму виявом нинішньої мовної практики мешканців Півдня та Сходу. Як свідчать наведені в Таблиці 1 цифри, російська мова явно переважає, але про вживання головно цієї мови заявила лише половина респондентів, а друга половина виявилася приблизно порівну поділеною між тими, хто спілкується двома мовами порівну, й тими, хто говорить переважно українською. Той факт, що майже чверть респондентів заявляють про вживання переважно української мови, переконливо спростовує поширену думку про тотальну російськомовність населення південно-східних областей. Можливо, звісно, що деякі респонденти у своїх відповідях трохи прикрашають реальну картину власного мововжитку на користь державної української мови, але з огляду на поширене уявлення про російську мову як загально-вживану в тих областях не менш імовірним є конформістський ухил у протилежний бік, тому немає підстав уважати декларовані відповіді значно спотвореними. В кожному разі, таблиця показує велику різницю між мововжитком у містах і селах: у перших переважно українською говорить у приватному житті кожна шоста людина (у містах із населенням понад 100 тисяч осіб – кожна восьма), а в других – кожна третя, тобто навіть у цих областях сільські мешканці говорять українською більше, ніж російською, хоч і ненабагато. Тому в трьох південних областях – Миколаївська, Одеська, Херсонська – із великою часткою сільського населення україномовців майже стільки само, як російськомовців (34% проти 40%), тоді як у п'яти областях – Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Харківська – зурбанізованого Сходу російськомовці переважають більш як утричі (53% проти 16%).

Розподіл за ключовими демографічними характеристиками почасти відбиває зосередження російської мови насамперед у містах, а української – в селах. Як і в усій Україні, містяни назагал освіченіші, молодші та заможніші за мешканців сіл, що сприяє перевазі російської мови серед високоосвічених, молодих і заможних людей (хоча на користь цієї мови працює також її поширення у вищій освіті, бізнесі, секторі інформаційних технологій та інших

ділянках, де такі люди працюють або вчаться). Якщо серед людей, що мають лише середню або навіть нижчу за неї освіту, про переважне вживання російської мови заявили 42%, то серед респондентів із повною вищою освітою – аж 56%, натомість для української мови ці показники становлять, відповідно, 27 і 20 відсотків. Російськомовці й далі залишаються освіченішими за україномовців (серед перших частка осіб із вищою освітою становить 40%, а серед других – 32%), що дає їм назагал кращі життєві шанси, тим паче в поєднанні з мешканням у містах. Те саме можна сказати й про фінансове становище: серед людей, які заявили, що мають гроші хіба що на їжу та одяг, переважно російською розмовляють 44%, а серед тих, що можуть дозволити собі також інші витрати, – 54%. І навпаки, серед російськомовних респондентів до другої, заможнішої категорії належать 54%, а серед україномовних – 43%. Маючи кращу освіту й більше грошей, російськомовці частіше взаємодіють з україномовцями з владних позицій: чи то обіймаючи вищі посади на місці роботи, чи замовляючи їхні послуги й визначаючи умови їх надання. А отже, можна припустити, що україномовці частіше пристосовуються до російськомовців, ніж навпаки, зокрема, переходять у спілкуванні з ними на російську мову, сприяючи таким чином її дальшому вживанню як мови міжгрупового спілкування, яка через це сприймається як загальнопоширена й самозрозуміла мова Півдня та Сходу.

Різниця між віковими групами набагато менші, ніж між поселенськими, освітніми чи майновими, й здебільшого вони лежать у межах похибки. Втім, якщо сусідні когорти майже не відрізняються одна від одної, то сукупна різниця між молодшими (до 45 років) та старшими респондентами статистично значуща та досить велика: перші говорять російською набагато більше, ніж другі (57% проти 42%), натомість серед них менша частка не тільки україномовців (19% проти 24%), а й тих, що говорять двома мовами приблизно рівною мірою (20% проти 30%). Тобто поширення української мови в освіті – як обов'язкового предмета (яким за радянських часів вона в цих областях була далеко не скрізь), а потім дедалі більшою мірою як мови викладання в школах і вишах – не привело до її активнішого вживання серед молодших поколінь. Тому сподіваної міжпоколінневої зміни мовної ситуації на користь

української мови на Півдні та Сході не відбувається, і якщо держава хоче цієї зміни досягти, вона має проводити політику, яка не обмежуватиметься вивченням української мови в школах, а стимулюватиме її вживання також у дорослому житті. Про можливі напрями такого стимулювання йтиметься наприкінці розділу.

Державне втручання тим доречніше, що однією з причин відсутності помітних змін на користь української мови є переважна поширеність російської поза домом, зокрема на роботі, яка великою мірою визначає норми мововжитку та мовні компетенції дорослих людей, котрі відтак упливають на їхній вибір мови в інших ділянках, у тім числі й удома. На жаль, українські соціологи не часто запитують про мововжиток в окремих ділянках, принаймні я не маю доступу до таких даних за останні роки*. Тому, щоб порівняти розподіл мов у родині та на роботі, я використуватиму результати опитування вересня 2014 року, які не конче відбивають нинішню мовну ситуацію, але демонструють відмінність між двома ключовими практиками мововжитку, котрої більшість людей не усвідомлюють або не беруть до уваги. Наведені в Таблиці 2 показники чітко показують, що на роботі та навчанні респонденти з південно-східних областей уживають російської мови значно більше, ніж удома, а української, відповідно, набагато менше. Але якщо в містах різниця між двома ділянками незначна, тобто російська мова безумовно переважає і там, і там, то мешканці сіл на роботі та навчанні набагато менше говорять домашньою українською, часто-густо додаючи до неї російську або навіть переходячи переважно на другу.

Можна припустити, що почасти це зумовлено тим, що мешканці сіл працюють і навчаються в розташованих неподалік містах, але можливо, що й на сільській роботі багато з них більше, ніж удома, говорять російською, підлаштовуючись під російськомовних начальників чи клієнтів (безперечно, це стосується й тих

* Для України в цілому я докладно аналізував мововжиток у різних ділянках та відмінності між різними демографічними категоріями за даними опитуваннями центру «Громадська думка» в грудні 2006 року: Кулык В. Языковые практики и представления граждан Украины: социально-демографический аспект. *Вестник общественного мнения*. 2011. № 3. С. 82–92.

вихідців із сіл, які після школи чи пізніше переїхали до міст, але їх ця таблиця вже зараховує до містян). Це тим імовірніше, що найбільші різниці між мовами дому й роботи/навчання бачимо для найменш освічених і найбідніших респондентів (серед котрих, як уже зазначалося, селян непропорційно багато), що частіше за інших перебувають на нижчих щаблях службової ієрархії. Прикметно також, що серед вікових когорт найбільший тиск уживати російської мови, замість – чи на додачу до – родинної української відчувають люди віком від 45 до 60 років (для старших порівняння малоінформативне, бо велика частина з них уже не працює), тоді як молодші набагато меншою мірою вживають українську навіть удома (почасти тому, що серед них більша частка містян). У кожному разі, панування російської мови на роботі, навчанні та в інших публічних ділянках міського життя є потужним чинником підтримання її повсюдного знання й активного вживання не лише в містах, а й у селах. І якщо постійний приплив селян у міста повсякчас приносить туди українську мову, то нерівноправна взаємодія між мешканцями сіл і мешканцями міст, навпаки, приносить у села російську. Навряд чи держава зможе в найближчому майбутньому змінити характер цієї взаємодії, тому головний шлях до розширення вжитку української мови в Україні загалом і в східних та південних областях зокрема полягає в збільшенні її присутності саме в міському житті, тобто тих його ділянках, на які держава може безпосередньо чи опосередковано впливати.

Таблиця 2.

Відповіді на запитання «Якою мовою Ви звичайно спілкуєтеся вдома з родиною / Якою мовою Ви звичайно спілкуєтеся на роботі (в навчальному закладі)?»

(КМІС, вересень 2014 року; у відсотках)

	Всі респонденти		Міста		Села	
	Дім	Робота	Дім	Робота	Дім	Робота
Переважно українською мовою	13,4	7,0	6,8	5,5	37,1	15,1
Рівною мірою українською і російською мовою	19,5	19,4	17,9	15,1	25,2	40,4
Переважно російською мовою	67,1	73,6	75,3	79,3	37,7	45,5

З огляду на сильний тиск, що змушує багатьох україномовців уживати також чи переважно російську, може викликати здивування, що з роками вживання української на Півдні та Сході не зменшується, а збільшується, хоч і ненабагато. На жаль, я не можу довести діахронне порівняння до останніх років, бо в розглянутому вище опитуванні 2021 року питання про мововжиток звучало інакше, ніж у трьох попередніх, до результатів яких я маю доступ. Тому обмежуся порівнянням даних опитувань лютого 2012, вересня 2014 та травня 2017 років, у кожному з яких респондентів питали, серед іншого, про мову, якою вони «спілкуються в повсякденному житті», пропонуючи розрізнити між винятковим і переважним уживанням української або російської мови та приблизно рівним поєднанням двох*. Зауважмо, що тут ідеться не про якусь конкретну ділянку, а про сукупність ділянок, у яких респонденти постійно функціонують, хоч різні люди можуть визначати цю сукупну відповідь, насамперед зважаючи на якусь одну чи кілька найважливіших ділянок, серед яких може бути не тільки родина та робота, а й спілкування з друзями, продавцями в магазинах чи незнайомцями на вулиці. Хоч би що саме вони мали на увазі, відповіді відбивають уявлення респондентів про те, яка саме мова чи мови посідають головне місце в їхньому житті; втім, деякі люди напевне трохи коригують фактичний стан справ, називаючи радше ту мову, яка, на їхню думку, має посідати таке місце.

Як видно з Таблиці 3, між лютим 2012 та вереснем 2014 року розподіл мов у повсякденному житті мешканців Півдня та Сходу істотно не змінився, тобто навіть російська агресія та зумовлений нею сплеск патріотичних почуттів попервах не призвели до значущої зміни мовної практики. Але за наступних три роки значно зменшилася частка респондентів, котрі, як вони сказали інтерв'юерам, спілкуються тільки російською, та, відповідно, зросла частка тих, котрі буцімто вживають обох мов десь порівну (збільшення частки людей, які заявили про вживання тільки

* Аналіз динаміки мови повсякденного спілкування та рідної мови респондентів усієї України за даними цих трьох опитувань див. у статті: Кулик В. Гібридна русифікація. *Критика*. 2017. Ч. 7–8. С. 2–7.

української, теж було статистично значущим, хоч і набагато меншим в абсолютному вимірі). Цілком можливо, що цей зсув у відповідях є насамперед запізнілим виявом тих-таки патріотичних почуттів, які спонукали багатьох людей, що й далі говорили переважно російською, заявити про вживання також української. Але можна також припустити, що це не тільки інша оцінка власного мововжитку, а й певна зміна в самому мововжитку, зокрема, більша присутність української мови в робочому спілкуванні певних категорій осіб (наприклад, державних службовців) та в медійному споживанні більшості населення (адже в різних типах медіа з'явилося більше україномовних продуктів, яких на радіо й телебаченні вимагали навіть нові законодавчі норми). Без повніших даних важко сказати, скільки тут реального, а скільки – бажаного. Але можна твердити, що якщо української мови й не стало значно більше, то чимало людей хотіли б, щоб стало, і ця настанова є важливою передумовою для змін у мовних практиках. Наведені нижче результати цю настанову переконливо демонструють.

Таблиця 3.

Відповіді на запитання «Якою мовою Ви спілкуєтесь у повсякденному житті?»

(КМІС, лютий 2012, вересень 2014 та травень 2017 року;
у відсотках)

	2012	2014	2017
Тільки українською мовою	2,8	1,8	4,4
В більшості ситуацій українською мовою	6,0	8,3	8,2
Рівною мірою українською і російською мовою	26,4	24,1	36,7
В більшості ситуацій російською мовою	23,3	24,5	24,3
Тільки російською мовою	40,5	40,8	26,2
Інше	0,7	0,4	0,1

Мовні ідентичності

Чому чимало людей у східних і південних областях, де все ще переважає російська мова, почали, якщо судити за їхніми відповідями в опитуваннях, уживати більше української? Як зазначено вище, однією з причин може бути посилення вимог щодо

живання державної мови в певних ділянках, а іншою – збільшення кількості привабливих медійних продуктів цією мовою. Але мовні вимоги на Сході та Півдні не були суворими навіть у державному секторі, а вибір україномовних медійних продуктів залишається набагато обмеженішим, ніж російськомовних. Тому головна причина в іншому: в тому, що я вище назвав патріотичними почуттями, але точніше буде назвати уявленням про важливе місце української мови в національній ідентичності громадян України. Це уявлення, що за радянських часів обмежувалося етнічними українцями, після постання незалежної Української держави дедалі більше поширювалося на всіх її громадян. Особливого поштовху до його поширення надала, всупереч намірам її ініціаторів, російська агресія проти України, яка для багатьох лояльних громадян України зробила російську мову небажаною ознакою, за якою Росія ідентифікує ту частину українського населення, яку вона начебто захищає від дискримінації. Якщо людей, котрі у відповідь на агресію змінили власну мовну практику, на Сході та Півдні все-таки виявилось не дуже багато, порівняно з тими, які не змінили, то набагато більше було тих, що відповіли зміною мовної ідентичності, яка відбилася у визнанні рідною мовою не російської, а української чи принаймні обох.

Таблиця 4.

Відповіді на запитання «Яку мову Ви вважаєте своєю рідною мовою?»

(КМІС, лютий 2012, вересень 2014, травень 2017 та квітень 2021 року; у відсотках)

	2012	2014	2017	2021
Українську	21,9	25,3	39,6	47,3
Українську та російську однаковою мірою	24,7	29,3	34,7	18,2
Російську	52,5	44,8	25,1	32,6
Іншу	1,0	0,7	0,6	1,9

Наведені в Таблиці 4 відповіді респондентів на запитання про рідну мову показують, що в мовних ідентифікаціях зсув у бік українськості відбувався протягом усього аналізованого періоду,

але найбільшим він був між 2014 та 2017 роками. Прикметно, що в двох перших проміжках між опитуваннями (2012–2014 та 2014–2017) відмова від ексклюзивно російської ідентичності виявлялася у збільшенні кількості водночас і тих респондентів, які називали рідною мовою українську, й тих, котрі ідентифікували себе з двома мовами. З огляду на те, що в кожному опитуванні брали участь не ті самі респонденти, що в інших, не можна напевно стверджувати характер змін, яких зазнавали окремі люди: такі зміни можуть виявити лише так звані панельні дослідження з кількаразовим опитуванням тих самих осіб. Але можна припустити, що для багатьох респондентів подвійна ідентифікація була проміжним етапом на шляху від російської до української, тобто вони спочатку додавали національну мову до тієї, якою переважно спілкувалися, а потім замінювали другу першою. Проте після 2017 року ця тенденція змінилася: почався рух від подвійної ідентичності в бік «чистих», що привело до дальшого збільшення частки людей, що ідентифікують себе як україномовні, й водночас до певного підвищення частки тих, хто вважає рідною мовою лише російську, хоча воно було й набагато меншим, ніж попереднє зниження. В кожному разі, якщо 2012 року з українською мовою ідентифікували себе в два з половиною рази менше мешканців південних та східних областей, ніж із російською, то 2021-го – в півтора рази більше. Цікаво, що розподіл мовних ідентичностей тепер є майже дзеркальним відображенням розподілу мовних практик: якщо не зважати на невелику кількість носіїв інших мов, ніж українська та російська, то в обох випадках найбільша категорія приблизно дорівнює за розміром двом іншим, але за повсякденною мовою найбільшою категорією є російськомовці, а за рідною – україномовці. Втім, якщо в першому випадку двомовних осіб значно менше, ніж носіїв менш поширеної мови, то в другому, навпаки, значно більше.

Погляньмо тепер на демографічну структуру мовних ідентифікацій за результатами останнього з чотирьох опитувань (2021 року). Тільки освітня структура виявляється такою самою, як у мовних практик: серед респондентів з освітою не вищою за середню набагато більше людей назвали рідною мовою українську, ніж

серед освіченіших (55% проти 45%). Очевидно, що це зумовлено насамперед більшим зосередженням малоосвічених людей у селах, а високоосвічених – у містах. Розподіл за типом поселення підтверджує цей зв'язок: серед сільських респондентів українська мова є рідною для 59%, а серед мешканців великих міст – лише для 39%. Натомість розподіл за віком і рівнем добробуту зовсім не такий, як для мововжитку. Молоді люди віком від 18 до 30 років відрізняються від старших когорт не вищим, а нижчим рівнем ідентифікації з російською мовою (25% проти 33%), тобто більшою прихильністю до української, а отже, більшим розривом між мовною ідентичністю та практикою. Так само й люди, що мають гроші не тільки на їжу й одяг, хоч відрізняються від бідніших земляків більшим використанням російської мови в повсякденній практиці, трохи частіше за них ідентифікують себе з українською (49% і 45%, відповідно). Можна припустити, що патріотичні, ліберальні та прозахідні погляди, назагал притаманні молодим і матеріально забезпеченим людям більшою мірою, ніж старшим і біднішим, спонукають їх також більше цінувати роль української мови як чинника національної незалежності й емансипації від Росії, що вони демонструють, зокрема, в ідентифікації з цією мовою як рідною, навіть якщо в повсякденному житті спілкуються переважно російською. В наступному підрозділі я продемонструю, що мовні настанови різних категорій респондентів цілком узгоджуються з цим припущенням.

Але перш ніж перейти до мовних настанов респондентів, розгляньмо їхні відповіді на запитання про причини ідентифікації з певною мовою як рідною, що було поставлене в трьох аналізованих опитуваннях, але, на жаль, не в четвертому. У Таблиці 5 подано дані для всіх респондентів зі Сходу й Півдня та окремо для тих, що назвали рідною, відповідно, українську та російську мови. Респондентам було запропоновано вибрати не більш як три головні причини зі списку, що охоплював спадкові, етнонаціональні, прагматичні та емоційні мотиви вибору рідної мови. Як свідчать наведені в таблиці частоти різних відповідей, найпопулярнішою була спадкова причина, тобто визнання рідною тієї мови, яку вважали такою обоє чи один із батьків респондента: понад

половину респондентів у кожному опитуванні називали однією з причин саме цю. На другому місці йшли три взаємопов'язані причини, що стосувалися найчастішого вживання цієї мови в спілкуванні, думання нею та найкращого володіння саме нею: принаймні одну з них теж указала більш як половина всіх респондентів. Крім того, близько третини заявили, що для них рідна мова – це, зокрема, мова їхньої національності або їхньої країни, й саме ці критерії спонукають багатьох російськомовних у повсякденному житті людей називати рідною не російську мову, а українську. Нарешті, кілька відсотків респондентів керуються також чи передусім емоційним критерієм, уважаючи рідною ту мову, яку вони найбільше люблять. Зауважмо, що спадковий критерій почасти перебивається з ужитковим та етнічним. Адже рідна мова батьків часто-густо є також найкраще знаною та найчастіше вживаною мовою їхньої дитини, зокрема тому, що саме цією мовою вони спілкувалися з нею в дитинстві (окреслення рідної мови за першою мовою дитинства поєднує спадкову та вжиткову підстави). А якщо батьки вважали рідною мову національності, котру сприймали як спадкову категорію, то й для дитини, що переймає від них і національність, і рідну мову, ця відповідність збережеться. Натомість громадянський критерій чітко відрізняється від спадкового, зокрема тому, що більшість респондентів не могла успадкувати громадянського розуміння рідної мови (чи національності) від батьків, мовно-етнічні ідентичності яких формувалися за часів СРСР.

Порівняння опитувань різних років показує, що спадковий критерій зберіг чільну роль і навіть збільшив свій відрив від усіх інших. Цей критерій був значно важливішим для україномовних (у сенсі рідної мови) респондентів, ніж для російськомовних, серед яких, до того ж, його частота в першому проміжку між опитуваннями значно впала, а в наступному – повернулася на попередню позицію. Водночас уявлення про рідну мову як головну мову повсякденного спілкування між 2012 та 2014 роками набуло більшої популярності, а до 2017 року стало набагато менш привабливим – так само, як і визнання рідної мови за мовною компетенцією. Для обох цих критеріїв найбільші часові коливання

бачимо серед російськомовців, котрі в усі роки називали ці причини набагато частіше, ніж україномовці: перші називали російську рідною, зокрема, тому, що її найкраще знали й переважно вживали, навіть якщо їхні батьки ще називали рідною українську, а вони самі вважали себе українцями. Водночас в останньому проміжку значно зменшилася також частота визначення рідної мови за національністю, особливо серед людей, які назвали рідною мовою українську. Власне, для тих, хто ідентифікував себе з російською мовою, національність стала неважливою вже на 2014 рік. Можна зробити висновок, що багато російськомовних у повсякденному житті людей спершу змінили з російської на українську свою етнонаціональну ідентичність, а потім і мовну. В обох випадках найімовірнішою мотивацією була патріотична. Вона ж таки 2014 року спонукала значно більше людей, ніж перед Майданом і війною, визначати свою рідну мову – українську – як мову своєї країни, проте три роки потому важливість цього критерію чомусь знизилася до попереднього рівня, до того ж без помітного підвищення частоти якогось іншого критерію серед тих респондентів, що назвали рідною мовою українську (можна припустити, що в третьому опитуванні більше людей вибрали зі списку меншу кількість причин, ніж у другому). В кожному разі, в обох розглянутих мовних групах більшість респондентів і далі називали принаймні однією з причин уважати певну мову рідною те, що її вважали такою їхні батьки, – навіть якщо насправді вони назвали рідною іншу мову, ніж називали батьки або навіть вони самі за кілька років до того. Найімовірніше, вперте посилення на спадковий критерій відбиває вплив традиційного уявлення про національність як спадкову категорію та про рідну мову як атрибут національності, що спонукає людей заперечувати власну роль у виборі та зміни своєї ідентичності за цими категоріями*.

* Аналіз динаміки мови повсякденного спілкування та рідної мови респондентів усієї України за даними цих трьох опитувань див. у статті: Кулик В. Гібридна русифікація. *Критика*. 2017. Ч. 7–8. С. 2–7.

Таблиця 5.

Відповіді на запитання «Чому Ви вважаєте рідною саме цю мову? Якщо Вам важко вказати лише одну причину, виберіть, будь ласка, декілька, але не більше трьох головних для Вас»
(КМІС, лютий 2012, вересень 2014 і травень 2017 року;
у відсотках)

Тому що це мова	Всі респонденти			Рідна мова українська			Рідна мова російська		
	2012	2014	2017	2012	2014	2017	2012	2014	2017
Моїх батьків (одного з батьків)	59,7	59,3	68,3	76,1	75,7	74,4	56,0	43,9	59,7
Моєї національності	21,4	22,0	12,8	36,3	41,8	20,5	14,6	4,2	3,6
Моєї країни	13,4	20,1	16,8	30,2	40,2	28,9	2,8	6,6	2,6
Якою я думаю	21,2	25,4	22,5	5,0	16,3	4,9	32,9	34,0	39,0
Якою я звичайно користуюся	35,9	46,2	20,2	14,5	12,1	5,8	40,3	60,3	33,3
Якою я найкраще володію	14,7	19,8	13,1	4,4	8,9	3,2	21,8	31,0	24,6
Яку я найбільше люблю	6,6	4,7	3,5	6,1	6,9	4,2	7,9	5,1	3,6
Яку я першою вивчив у дитинстві	20,6	14,5	22,5	12,3	15,3	9,8	23,6	17,3	39,5

Настанови щодо мовної ситуації та мовної політики

З усіх настанов щодо окремих мов, мовної ситуації в суспільстві та мовної політики держави українські соціологи найчастіше запитували респондентів про бажаний правовий статус української та російської мов (або ж, конкретніше, про доцільність надання російській «офіційного» статусу)*. У тих опитуваннях, які КМІС проводив на моє замовлення, це запитання востаннє містилося 2014 року, й відповіді на нього вже не дуже інфор-

* Наприклад, у щорічних моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України від середини 1990-х років респондентів запитували, чи підтримують вони надання російській мові статусу офіційної: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. Випуск 6 (20). С. 467.

мативні, тим паче, що відтоді про це йшлося в багатьох інших опитуваннях. Наприклад, в опитуванні Фонду «Демократичні ініціативи» та Центру Разумкова в грудні 2019 року 14% респондентів із Півдня й 31% зі Сходу підтримали думку, що «російська мова, поряд з українською, має стати державною по всій Україні», а ще 27% у першому регіоні та 24% у другому вважали, що вона «повинна отримати статус офіційної в окремих регіонах України». Решта тих, хто дав присутні відповіді – 51% на Півдні та 42% на Сході, – вибрали варіант «російська мова, має вільно використовуватися у приватному житті, але українська залишається єдиною державною», який відповідає нинішньому статусові цих мов¹. Як бачимо, близько половини мешканців Півдня та Сходу бажали підвищення статусу російської мови, домогтися якого роками обіцяли традиційні лідери виборчих симпатій тамтешнього населення, зокрема Партія регіонів. Водночас порівняння з ранішими опитуваннями показує суттєве зменшення підтримки цієї зміни, тобто збільшення за останні роки прихильності до чинного статусу української як єдиної державної та офіційної мови на всій території країни. Адже в опитуванні КМІС у лютому 2012 року за більше чи менше підвищення статусу російської мови висловилися аж 72% респондентів із південних та східних областей, із них 42% воліли, щоб російська була рівною з українською державною мовою, а ще 2% навіть хотіли бачити її єдиною державною, «з витісненням української мови з усіх сфер життя».

Проте відповіді на запитання про статуси мов дають дуже обмежене уявлення про складні й почасти суперечливі настанови різних респондентів, не останньою чергою тому, що на них дуже впливає поточна риторика ключових політичних партій. Тому варто розглянути інші результати соціологічних опитувань на мовні теми, зокрема трьох тих, які я замовляв КМІСові саме задля з'ясування повнішої картини мовних практик, ідентичностей і настанов. На жаль, останнє з них проводилося у 2017 році, а деякі запитання востаннє ставилися ще раніше, тож відтоді розподіл

¹ Патріотизм, мова та зовнішньополітичні пріоритети – громадська думка України. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: https://dif.org.ua/article/%20patriotyzm_mova%20%20 (дата звернення : 21.01.2020).

відповідей міг істотно змінитися. Але аналіз відповідей на різні запитання в тому самому опитуванні дає змогу виявити зв'язки між різними настановами, а порівняння результатів за різні роки дає уявлення про напрям постмайданних змін, який, можна припустити, за останні роки навряд чи змінився. Крім того, можна доповнити докладний аналіз даних цих трьох опитувань поси- ланнями на опубліковані результати деяких пізніших.

Почнімо з констатації факту, що підвищення статусу російсь- кої мови бажає набагато більше респондентів із Півдня та Сходу, ніж вважає цю мову рідною, та спробуймо цей факт пояснити. На мою думку, головна причина полягає в тому, що переважна більшість мешканців цих регіонів вважає російську мову важли- вою чи принаймі корисною для їхнього функціонування в суспільстві. Що цілком зрозуміло, адже де ця мова досі переважає в повсякденному вжитку більшості людей, що їх оточують, і в багатьох суспільних ділянках, де ці люди взаємодіють між собою та з державними й недержавними структурами (що їх здебільшого представляють так само російськомовні особи). Водночас це уявлення спонукає більшість людей і далі вживати російську, і то не лише у відповідь на звертання нею, а й першими, бо навіть якщо їм самим було б зручніше чи приємніше українською, вони припускають, що їхні співрозмовники воліють російської. У вересні 2014 року КМІС, серед іншого, запитував респондентів, чи згодні вони з таким твердженням: «Для повноцінного життя в Україні знання російської мови не менш важливе, ніж українсь- кої». Якщо в усій країні (точніше, тій частині, яка нині перебуває під контролем української влади) 18% були повністю згодні з цим твердженням і ще 32% – «скоріше згодні», то в південних та східних областях ці показники становили, відповідно, 29 і 46 відсотків, що цілком очікувано з огляду на більше поширення там російської мови у формальному й неформальному спілкуванні. Прикметно, що в цих областях загальний рівень згоди з твер- дженням приблизно однаковий у містах і селах, попри неоднакову присутність російської мови в повсякденній практиці (втім, серед сільських мешканців істотно нижча частка повністю згодних). Так само немає значущих відмінностей між різними освітніми та віковими групами, тобто активніше вживання російської мови

серед молодих і освіченіших людей приблизно врівноважується їхнім кращим розумінням того, що в суспільстві мало би бути більше української. В кожному разі, серед усіх категорій південно-східних респондентів цілковито переважає (принаймні переважало у 2014 році) уявлення про важливість знання російської мови – не меншу, ніж державної української. Не дивно, що більшість із них прагне, щоб і статус у російської мови був не нижчий, ніж в української – якщо не в усій країні, то принаймні в їхньому регіоні.

Інші два питання в цьому опитуванні з'ясували, чи респонденти вважають українську/російську мову «важливою для громадян України», і якщо так, то чому саме, пропонуючи вибрати одну або кілька (не більш як три) відповідей із поданих списків – різних для двох мов, відповідно до часто артикульованих у публічному дискурсі уявлень. Наведені в Таблиці 6 і 7 відповіді дають змогу порівняти уявлення громадян про рівні та причини важливості двох найпоширеніших в Україні мов – як для всіх респондентів, так і окремо для російськомовців та сукупно для тих, хто спілкується переважно українською й обома мовами приблизно порівну (для контрасту бажано було б подати російськомовців та україномовців, але друга група надто мала, тож показники для неї були б дуже неточними). А оскільки це запитання ставилося також у 2012 році, можна порівняти, наскільки ці уявлення змінилися після перемоги Майдану й початку війни. Найперше, що варто відзначити, – це дуже малу кількість респондентів, які не вважають ту або іншу мову важливою, до того ж в обох мовно окреслених частинах вибірки. Щоправда, до Майдану та війни серед людей, які спілкуються переважно російською, уявлення про неважливість української мови поділяли 7% – удвоє більше, ніж про російську серед україномовців, – але на 2014 рік ця частка впала відразу в кілька разів.

Головною причиною важливості української мови члени всіх мовних груп називали її статус як державної, до того ж між опитуваннями частота цієї відповіді набагато зросла. Ще більше зросла в усіх демографічних групах частка людей, які погодилися з думкою, що українська мова об'єднує українське суспільство, – ця зміна особливо вражає, якщо зважити на багаторічну пропаганду популярних на Сході та Півдні партій проти «насилницької

українізації» та на захист російської мови як питомої частини ідентичності населення цих регіонів. Натомість уявлення про українську як мову західних областей серед населення східних і південних областей (зокрема серед російськомовного) стало менш поширеним, що підтверджує їхню більшу готовність пов'язувати цю мову з усією країною. Зменшилася також частота обґрунтування важливості української мови її традиційним поширенням, що можна вважати зворотним боком більшої уваги до її нинішніх (а не минулих) функцій. Утім, серед людей, які заявили про повсякденне вживання переважно української або порівну обох мов, частота цієї відповіді зросла, як і майже всіх інших, що можна тлумачити як зросле бажання називати цю мову важливою загалом, з тієї чи іншої причини (можна припустити, що в цих категоріях багато людей у 2012 році називали одну або дві причини, а у 2014 – стали частіше називати аж три). Хоч би як там було, розподіл відповідей демонструє, що українську мову респонденти вважають важливою не лише в комунікативному, а й у символічному сенсі. Якщо окреслення української мови як державної вказує на обидві ці ролі (як комунікативного знаряддя держави та як символу нації), то наділення її функціями основи незалежності й об'єднувача суспільства стосується суто символічної важливості, на яку звернули більшу увагу навіть ті люди, котрі задля комунікативних потреб і далі покладаються головню на російську. Цю символічну важливість відбивають також відповіді респондентів на запитання про те, чи погоджуються вони з тим, що «українська мова є важливим атрибутом незалежності України». Таке запитання соціологи ставили не раз, і щоразу виявляли дуже високий рівень згоди з цим твердженням, у тім числі й у переважно російськомовних регіонах. Наприклад, у вже згаданому опитуванні «Демократичних ініціатив» та Центру Разумкова в грудні 2019 року 39% мешканців Півдня та 34% мешканців Сходу погодилися безумовно, а ще 32% респондентів із першої категорії та 29% – із другої вибрали варіант «скоріше, так»².

² Патріотизм, мова та зовнішньополітичні пріоритети – громадська думка України. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: https://dif.org.ua/article/%20patriotyzm_mova%20%20 (дата звернення : 21.01.2020).

Таблиця 6.

Відповіді на запитання: «Чи вважаєте Ви українську мову важливою для громадян України?» та (для тих, хто відповів ствердно) «Скажіть, будь ласка, а чому саме Ви так вважаєте? Якщо Вам важко вказати лише одну причину, виберіть, будь ласка, декілька, але не більше трьох найголовніших для Вас»
(КМІС, лютий 2012 і вересень 2014; у відсотках)

Тому що це	Всі респонденти		Повсякденна мова українська / дві		Повсякденна мова російська	
	2012	2014	2012	2014	2012	2014
Державна мова	61,0	70,5	63,2	78,3	59,8	66,5
Мова, якою з давніх часів говорили в Україні	28,1	24,6	29,5	37,4	27,1	17,9
Мова, яка є основою незалежності України	15,2	18,1	17,4	20,9	14,1	16,5
Мова найбільшої національності України	21,0	22,6	28,8	33,9	16,8	16,7
Мова, яка об'єднує українське суспільство	13,2	23,3	17,0	31,1	11,0	19,3
Мова видатних творів літератури та мистецтва	7,7	11,2	7,3	18,2	8,0	7,6
Мова більшості людей у західних областях України	20,9	15,0	13,5	11,1	25,0	17,1
Інше пояснення	0,1	0,3	0	0	0,2	0,4
Я не вважаю цю мову важливою	4,5	1,1	0,7	0,4	6,5	1,4
Важко сказати / Не знаю	1,8	1,6	2,4	0,8	1,5	2,1

Натомість російську мову переважна більшість респондентів – і ті, які нею здебільшого спілкуються, й ті, що зазвичай чи принагідно уживають українську, – вважають важливою головно в комунікативному сенсі: як мову, яку в Україні майже всі розуміють, тому нею можна будь-де порозумітися. Ба більше, між двома опитуваннями частота цієї відповіді ще більше зросла, особливо серед україномовних і двомовних респондентів. Хоч як парадоксально це бачиться, саме респонденти, які принаймні почасти спілкуються українською, після Майдану й початку війни

виявили більшу готовність визнавати російську мову важливою також з огляду на інші комунікативні функції, насамперед використання її для спілкування між громадянами країн СНД (що для більшості українців означало насамперед Росію, з населенням якої, видається, мешканці південно-східних областей України не збиралися припиняти контакти з огляду на війну). Крім того, ці респонденти стали більше цінувати використання цієї мови в бізнесі й науково-технологічній діяльності в Україні, написані нею видатні твори та її поширеність серед населення східних областей. А от російськомовці на цю останню роль стали посилалися менше: треба розуміти, наполягаючи на важливості своєї мови для всієї країни. Водночас усі мовні групи виявилися подібними в меншій частоті посилання на традиційну поширеність російської мови в Україні: знову ж таки, я схильний пояснювати це більшим визнанням важливості її нинішніх ролей.

Отже, переважна більшість мешканців Сходу та Півдня вважають російську мову важливою для різноманітних комунікативних функцій в Україні та поза її межами, що їх вона, на їхню думку, має виконувати принаймні в найближчому майбутньому. Проте визнання нинішньої важливості російської мови не конче означає наполягання на нескінченному збереженні нею всіх функцій і її захисті за допомогою офіційного статусу. Наскільки поширеним є таке наполягання, демонструють відповіді на запитання про те, як «має розвиватися мовна ситуація в Україні в перспективі» (різні люди можуть розуміти перспективу як ближчу чи дальшу, але навряд чи хтось обмежується наступним десятиліттям). Оскільки це запитання було поставлене в трьох аналізованих опитуваннях КМІСу, можна порівняти, як побажання щодо майбутньої мовної ситуації змінилися після Майдану й початку війни, а потім після запровадження активнішої політики українізації за президентства Петра Порошенка. Як і в попередніх двох таблицях, у Таблиці 8 наведено частоти відповідей не тільки для всіх респондентів, а й окремо для російськомовців та сукупно для тих, хто спілкується переважно українською й обома мовами приблизно порівну.

Таблиця 7.

Відповіді на запитання: «Чи вважаєте Ви російську мову важливою для громадян України?» та (для тих, хто відповів ствердно) «Скажіть, будь ласка, а чому саме Ви так вважаєте? Якщо Вам важко вказати лише одну причину, виберіть, будь ласка, декілька, але не більше трьох найголовніших для Вас» (КМІС, лютий 2012 і вересень 2014; у відсотках)

Тому що це	Всі респонденти		Повсякденна мова українська /дві		Повсякденна мова російська	
	2012	2014	2012	2014	2012	2014
Мова, яку в Україні майже всі розуміють	62,8	66,2	59,4	64,6	64,7	67,1
Мова, якою з давніх часів говорили в Україні	29,4	18,8	29,8	19,8	29,1	18,3
Найпоширеніша мова бізнесу та науково-технічної галузі України	10,8	13,8	8,0	15,8	12,4	12,8
Мова видатних творів літератури та мистецтва	15,4	17,0	12,8	18,9	16,8	16,0
Мова спілкування між громадянами країн СНД	36,9	43,7	33,7	48,0	38,7	41,5
Найпоширеніша мова знайомства громадян України з творами світової науки та культури	11,4	13,6	7,6	11,4	13,5	14,8
Мова більшості людей у східних областях України	31,4	28,5	28,4	34,6	33,1	25,3
Інше пояснення	1,5	0,4	1,0	0	1,7	0,6
Я не вважаю цю мову важливою	1,8	1,5	3,1	3,5	1,1	0,4
Важко сказати / Не знаю	1,6	0,5	1,7	0,4	1,5	0,6

Як свідчать ці частоти, останніми роками значно більше мешканців Сходу та Півдня бажає, щоб у майбутньому Україна стала переважно україномовною країною, але більшість і далі бачить її двомовною (а кілька відсотків навіть декларують побажання, щоби панівною мовою була російська). Якщо серед україномовних і двомовних респондентів бажання бачити українську головною мовою в усіх сферах спілкування дедалі сильнішає, хоч і досить повільно, то серед російськомовних прагнення

двомовності спершу значно ослабло, а на 2017-й знову посилювалося, хоч і не сягнувши рівня 2012-го. Ба більше, докладний аналіз результатів останнього з трьох опитувань (2017 року) демонструє, що молодші й освіченіші респонденти не менш прихильні до збереження позицій російської мови, ніж їхні старші й менш освічені земляки (власне, серед респондентів до 30 років підтримка двомовної перспективи навіть сильніша, ніж серед людей віком від 30 до 45 років, а серед людей зі середньою спеціальною освітою – сильніша, ніж серед менш освічених, хоч і слабша, ніж у людей, що закінчили навчання у вишах). Водночас розподіл за рівнем добробуту показує, що заможніші люди більше підтримують панування української мови в майбутньому, ніж бідні, хоч нині перші частіше за других спілкуються російською. Проте в усіх демографічних групах більшість людей воліє, щоб Україна була двомовною, і саме ця більшість переважно підтримує надання російській мові вищого статусу, який унеможливив би – в усій країні чи принаймні в їхніх регіонах – вилучення її з публічного обігу.

З огляду на сильне й тривке прагнення населення південно-східних областей зберегти повноцінне функціонування російської мови, держава мусить дбати, щоби поширення української мови не сприймалося як витіснення чи тим паче заборона російської. Водночас вона має забезпечити, щоби можливість уживати російську мову не означала проблематичності вживання української, тобто щоби деклароване прагнення двомовності не обернулося фактичним збереженням російської майже-одномовності. Результати різних опитувань свідчать, що більшість мешканців Півдня та Сходу підтримує вживання української мови в певних державних і навіть недержавних ділянках, хоч і не конче підтримує вилучення з тих ділянок російської. Передусім люди погоджуються, аби державною мовою говорила влада. Наприклад, у серпні 2020 року «Демократичні ініціативи» та Центр Разумкова запитували респондентів, чи згодні вони з твердженням, що «усі керівники держави і державні службовці повинні у робочий час спілкуватися державною мовою». 37% респондентів на Півдні та 35% на Сході відповіли «безумовно, так», а ще 46% в першому регіоні та 27% у другому

вибрали м'якшу відповідь «скоріше, так», тобто в обох випадках більшість респондентів так чи інакше підтримали цю норму³.

Таблиця 8.

Відповіді на запитання «Як, на Вашу думку, має розвиватися мовна ситуація в Україні в перспективі?»
(КМІС, лютий 2012, вересень 2014 і травень 2017; у відсотках)

	Всі респонденти			Повсякденна мова українська / дві			Повсякденна мова російська		
	2012	2014	2017	2012	2014	2017	2012	2014	2017
Українська мова має бути основною мовою в усіх сферах спілкування	19,0	26,5	30,0	40,1	45,9	47,1	7,4	16,3	13,1
Україна має бути двомовною країною	72,9	60,5	60,8	52,6	47,5	42,9	84,0	67,4	78,4
Російська мова має бути основною мовою в усіх сферах спілкування	4,1	6,5	3,5	2,1	1,2	2,9	5,1	9,3	4,1
Інше	–	1,2	1,0	–	0,4	1,0	–	1,6	1,0
Важко відповісти	4,1	5,3	4,7	5,2	5,1	6,0	3,4	5,4	3,4

Щоправда, з цих відповідей не зрозуміло, чи респонденти воліють ексклюзивного вживання української, за якого держслужбовці спілкуватимуться нею також із тими громадянами, які звертаються до них російською (не кажучи вже про жорсткіший режим, за якого службовці і від громадян вимагають говорити українською), а чи мається на увазі лише спілкування працівників державних структур між собою та з україномовними відвідувачами. В моїх опитуваннях 2012–2017 років ішлося саме про цю останню практику: респондентів запитували, чи повинні державні службовці «відповідати українською мовою громадянам, які звернулися до них цією мовою». Як видно з Таблиці 9, велика частина респондентів із південних та східних областей вважає, що цей обов'язок має поширюватися на всю територію країни, до того

³ Підсумки двох років дії закону про мову: успіхи та невдачі. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/pidsumki-dvokh-rokiv-dii-zakonu-pro-movu-uspikhi-ta-nevdachi> (дата звернення : 23.04.2021).

ж ця частина дуже виросла – від третини до половини – між опитуваннями, особливо між першим і другим. Відповідно зменшилася частка тих, хто волів би обмежити цей обов’язок місцевостями, на яких українською мовою говорить більшість населення, тобто, якщо йдеться про Схід і Південь, хіба що сільськими, а то й узагалі не запроваджувати його в цих регіонах, де більшість населення говорить російською. При цьому близько чверті респондентів і далі вважають, що державні службовці можуть відповідати громадянам тією мовою, якою їм зручніше, тобто свідомо чи несвідомо ставлять зручність чиновників вище за зручність громадян. Прикметно, що в останньому з трьох опитувань навіть серед російськомовців 40% підтримують загальнонаціональний обов’язок відповідати державною мовою й лише третина підтримує право ігнорувати українську мову. Аналіз за демографічними категоріями показує, що молоді й освіченіші люди менш схильні вважати відповідь мовою звертання обов’язковою, ніж старші та менш освічені, що може бути пов’язано з більшою нехиттю перших до встановлюваних державою обов’язків і обмежень загалом. Водночас заможніші респонденти і в цьому питанні більше підтримують українізацію, ніж бідніші.

Таблиця 9.

Відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, чи повинні державні службовці / працівники торгівлі та сфери послуг відповідати українською мовою громадянам, які звернулися до них цією мовою?»

(КМІС, лютий 2012, вересень 2014 і травень 2017; у відсотках; відповіді «Інше» та «Важко відповісти» не показано)

	Так, на всій території України			Так, але лише в тих місцевостях, де цією мовою говорить більшість населення			Ні, вони можуть відповідати тією мовою, якою їм зручніше		
	2012	2014	2017	2012	2014	2017	2012	2014	2017
Державні службовці	34,6	46,7	51,3	33,6	28,8	23,5	25,0	21,5	22,7
Працівники торгівлі та сфери послуг	–	17,6	36,2	–	40,1	28,5	–	36,5	38,5

Як бачимо, більшість мешканців Півдня та Сходу вважають, що вживання української мови в державному секторі має бути обов'язковим, тобто вони таки не бажають російської одномовності. Але визнання потреби вживання української мови не означає відмову від уживання російської: погоджуючись на обов'язковість однієї мови в обслуговуванні її носіїв, люди можуть так само очікувати іншої мови у спілкуванні з тими, хто воліє саме її. Особливо поширеним таке очікування має бути серед російськомовців, адже навряд чи багато з них бажають, щоб влада відмовлялася спілкуватися з ними їхньою мовою. Втім, Таблиця 10 показує, що навіть у переважно російськомовних областях обов'язковість російської мови в спілкуванні з її носіями підтримують набагато менше людей, ніж обов'язковість української. У 2012 році рівні підтримки були приблизно однаковими для двох мов, але після Майдану й початку війни обов'язкове вживання української мови стали підтримувати набагато більше людей, тоді як у переважних щодо російської значних змін не відбулося. Навіть ті респонденти, які самі послуговуються переважно російською, у 2017 році частіше підтримували обов'язковість державної мови, ніж своєї повсякденної (42% проти 33%). Дехто з них, можливо, сподівався, що російською з ними в їхніх переважно російськомовних містах говоритимуть і без обов'язку, просто зі зручності для обох сторін, а інші (чи й ті самі) погоджувалися, що обов'язковою для державних службовців має бути лише державна мова – і поки державною є лише українська, то саме вона. Власне, навіть серед тих, хто в опитуванні 2014 року (2017-го це питання вже не ставилося) висловлювався за більш чи менш радикальне підвищення статусу російської мови, обов'язковим її вживання в державному секторі хотіли бачити трохи менше людей, ніж української – котру, можна припустити, частина цих людей сприймала все-таки як трохи важливішу. Важко сказати, скільки на цю ієрархію важливості впливає чинний статус української мови як державної, а скільки – її неформальна роль національної (мови країни). В кожному разі, і для всієї України, і для південно-східних областей ця різниця сприйняття очевидна: саме українську більшість людей погоджуються зробити обов'язковою до вживання – принаймні в обслуговуванні її носіїв.

Таблиця 10.

Відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, чи повинні державні службовці / працівники торгівлі та сфери послуг відповідати російською мовою громадянам, які звернулися до них цією мовою?»

(КМІС, лютий 2012, вересень 2014 і травень 2017; у відсотках, відповіді «Інше» та «Важко відповісти» не показано)

	Так, на всій території України			Так, але лише в тих місцевостях, де цією мовою говорить більшість населення			Ні, вони можуть відповідати тією мовою, якою їм зручніше		
	2012	2014	2017	2012	2014	2017	2012	2014	2017
Державні службовці	31,7	37,8	34,7	35,9	33,1	35,4	25,6	26,5	26,2
Працівники торгівлі та сфери послуг	–	17,1	24,6	–	40,5	30,7	–	37,8	39,5

Зрештою, визнання громадянами першорядної важливості державної мови для діяльності державних службовців можна вважати досить тривіальним. Набагато менш тривіальним є поширення цієї важливості поза державний сектор, зокрема, на спілкування «працівників торгівлі та сфери послуг» із людьми, яких вони обслуговують. Утім, оскільки йдеться про відповідь працівників громадянам, котрі звернулися до них українською мовою, тут мало би панувати так само тривіальне уявлення, що надавці послуг повинні пристосовуватися до мови клієнтів, принаймні якщо її досить добре знають. Проте в Україні (як і в багатьох інших пострадянських країнах) це уявлення ще не стало панівним, ба більше, донедавна таке пристосування російськомовного персоналу до україномовних клієнтів було радше винятком, аніж правилом. Але наведені в нижньому рядку Таблиці 9 частоти відповідей показують, що за останні роки уявлення про потребу відповідати україномовним клієнтам українською стало набагато поширенішим. У 2017 році за обов'язкове обслуговування україномовців їхньою мовою на всій території країни висловилося вдвоє більше респондентів, ніж у 2014-му (в опитуванні 2012 року ці запитання не ставилися), із відповідним зменшенням частки тих, хто воліє обмежити цей обов'язок місцевостями з переважно україномовним

населенням. Найбільше змінився розподіл преференцій серед тих респондентів, які в повсякденному житті спілкуються переважно українською або двома мовами приблизно порівну: серед них стало набагато більше прибічників загальнонаціонального обов'язку й набагато менше захисників повної свободи (чи, можна сказати, сваволі) працівників. Натомість серед російськомовців побільшало водночас і тих, хто визнає обов'язковість пристосування до української мови на всій території України, й тих, хто наполягає на праві персоналу (треба розуміти, російськомовного, із яким респонденти себе певною мірою ідентифікують) говорити своєю мовою, незалежно від мови клієнтів. Як і щодо державних службовців, молодші й освіченіші респонденти менш схильні визнавати обов'язковість уживання української мови по всій країні, ніж старші й менш освічені, а заможніші, навпаки, підтримують її більше, ніж бідніші.

Попри певні відмінності між різними демографічними категоріями, можемо констатувати поступове поширення на Сході та Півдні уявлення про те, що не тільки в державних установах, а й у сфері послуг уживання української мови має бути обов'язковим принаймні в спілкуванні з тими клієнтами, які надають їй перевагу. Коли це уявлення було втілене в законі про функціонування української мови як державної, популярні в південно-східних областях партії, зокрема «Опозиційна платформа – за життя», піддали жорсткій критиці закон загалом і норму про мову обслуговування зокрема. В лютому 2021 року, за кілька тижнів по тому, як ця норма набула чинності, «Демократичні ініціативи» та Центр політичної соціології поставили респондентам запитання, чи підтримують вони **«запровадження обов'язкового використання державної української мови у сфері обслуговування»**. Як і можна було очікувати, мешканці Сходу та Півдня висловили досить критичне ставлення до цієї норми, та ще й у відповідь на так категорично поставлене запитання: в ньому йшлося про обов'язкове використання взагалі, а не лише в спілкуванні з україномовними клієнтами. 36% респондентів зі Сходу та 21% із Півдня сказали, що «зовсім не підтримують», а ще 20% у першому регіоні та 25% у другому вибрали м'якшу відповідь – «скоріше не підтримую». Водночас 33% східняків і 37% південців категорично

або обережно підтримали запроваджену норму⁴, що приблизно дорівнює частці респондентів в опитуванні КМІС від 2017 року, які висловилися за обов'язкове вживання української мови в спілкуванні працівників сфери послуг з україномовними клієнтами на всій території країни. Можна припустити, що якби у 2021 році питання було поставлене так, як у 2017-му, то ця частка була б значно вищою.

Важливо також зазначити, що навіть у переважно російськомовних регіонах значно більше людей вважають доцільним обов'язкове пристосування працівників торгівлі та сфери послуг до української мови, ніж до російської. Як можна бачити з Таблиць 9 і 10, серед південно-східних респондентів підтримка обов'язкового вживання на всій території України була у 2017 році істотно вища для української мови, ніж для російської (хоча у 2014-му ці показники були приблизно однакові). Тільки серед російськомовців різниця між двома рівнями статистично незначуща, тобто вони, погоджуючись на пристосування до україномовних клієнтів, очікують такого самого ставлення й до російськомовних. А для тих, хто бодай почасти спілкується українською, очевидно, що саме цієї мови належить уживати не тільки в державних, а й у недержавних практиках, принаймні у відповідь її носіям. Безперечно, на це уявлення дуже впливає конституційний статус української мови як єдиної державної, але, поширюючи його застосування поза державний сектор, багато людей, треба думати, беруть до уваги також неписаний статус цієї мови як національної, тобто надають першому статусові також цього другого змісту.

Проте згода більшості мешканців Півдня та Сходу на обов'язковість уживання української мови для певної категорії працівників аж ніяк не означає, що вони підтримують накидання української мови також в інших ділянках, особливо тих, де діють і вони самі. Показовими в цьому сенсі є відповіді на запитання про те, «чи має держава встановлювати вимогу, щоб певна частина мовлення на телеканалах і радіостанціях проводилася українською мовою», що його КМІС на моє прохання ставив у трьох опитуваннях від 2012 до 2017 року. Як видно за наведеного в Таблиці 11

⁴ Підсумки двох років дії закону про мову: успіхи та невдачі. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/pidsumki-dvokh-rokiv-dii-zakonu-pro-movu-uspikhi-ta-nevdachi> (дата звернення : 23.04.2021).

розподілу відповідей для всіх респондентів і окремо для двох визначених повсякденною мовою частин, переважна більшість мешканців південно-східних областей заперечують або проти будь-якого запровадження мовних вимог для телебачення й радіо, або принаймні проти поширення його на приватні канали та станції (які, зауважмо, в Україні становлять лівову частку мовників і мають набагато вищі рейтинги, ніж державні). Ба більше, якщо у 2014 році значно більше респондентів, ніж у 2012-му, погоджувалися на регулювання мововжитку всіх чи хоча б державних каналів, то у 2017-му рівень наполягання на праві каналів і станцій самим визначати мову програм повернувся до попереднього 50-відсоткового рівня. Відразу після Майдану й початку війни підтримка державного регулювання мововжитку телебачення та радіо зростає навіть серед російськомовців, але через три роки вони навіть однотайніше, ніж за часів Януковича, відкидали будь-які вимоги щодо обов'язкового вживання в медіах української мови.

Таблиця 11.

Відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, чи має держава встановлювати вимогу, щоб певна частина мовлення на телеканалах і радіостанціях проводилася українською мовою?»

(КМІС, лютий 2012, вересень 2014 і травень 2017; у відсотках)

	Всі респонденти			Повсякденна мова українська / дві			Повсякденна мова російська		
	2012	2014	2017	2012	2014	2017	2012	2014	2017
Так, на всіх телеканалах і радіостанціях	4,5	16,0	9,0	6,3	28,9	12,4	3,5	9,2	5,7
Так, але тільки на державних телеканалах і радіостанціях	24,7	33,8	31,0	23,2	30,5	33,8	25,5	35,6	28,3
Ні, канали та станції повинні визначати мову своїх програм самі	50,8	34,8	52,2	45,6	25,8	42,0	52,2	39,5	62,0
Інше	1,4	0,5	0,6	0,4	0,4	1,1	1,4	0,6	0
Важко відповісти	18,6	14,9	7,3	21,8	14,5	10,7	18,6	15,1	4,0

На мою думку, негативне ставлення до таких вимог зумовлювалося побоюванням російськомовних і двомовних людей, що

це позбавить їх змоги споживати медійні продукти російською мовою, якщо частка обов'язкового мовлення українською буде дуже високою. Коли в згаданому опитуванні «Демократичних ініціатив» і Центру Разумкова в грудні 2019 року респондентів запитали, чи згодні вони «з твердженням, що в українських ЗМІ принаймні 50% наповнення повинно бути українською мовою», сукупна частка відповідей «безумовно, так» і «скоріше, так» становило 63% на Півдні та 66% на Сході⁵. Головна причина такої неочікуваної згоди полягала, припускаю, в невисокому мінімальному рівні української мови, про який ішлося в цьому запитанні. Коли її має бути 50%, більшість респондентів сприймають це як рівні умови для двох мов і свободу вибору для громадян. А коли йдеться про «певну частину мовлення» без указування величини, чимало людей можуть думати про можливість набагато вищого рівня (наприклад, 75%, як у чинному донедавна законі про телебачення та радіо, або навіть 90%, як передбачено новим законом про функціонування української мови як державної), а отже, вважати, що таким чином їх позбавляють свободи вибирати теле- та радіопрोगрами звичною та краще знуюю російською.

Насторожене ставлення мешканців Сходу та Півдня до державних зусиль на поширення української мови демонструють і відповіді на запитання (поставлене тільки в опитуваннях 2014 та 2017 років) про те, «яку мову держава має підтримувати насамперед». Як видно з Таблиці 12, за першочергову підтримку української мови висловлюється на багато разів більше людей, ніж за пріоритетну увагу до російської, але опозиція до українізації виявляється головно в побажаннях, щоб держава підтримувала «всі мови однаковою мірою» або «в кожній частині країни – ту мову, яку там найбільше вживають», тобто в південно-східній частині – насамперед російську. До того ж поширеність першого з цих двох побажань у другому опитуванні істотно зросла порівняно з першим, оскільки його стали частіше висловлювати не тільки російськомовні респонденти, а й ті, хто спілкується двома мовами приблизно порівну (серед україномовців тенденція була протилеж-

⁵ Патріотизм, мова та зовнішньополітичні пріоритети – громадська думка України. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: https://dif.org.ua/article/%20patriotyzm_mova%20%20 (дата звернення : 21.01.2020).

ною, але їх у цих областях надто мало, щоб збалансувати зміни в двох чисельніших групах). Серед російськомовців значно зросла також підтримка другого, регіонально специфічного варіанта державної політики, і сукупне зростання підтримки двох моделей, що, по суті, сприяють збереженню панівної позиції російської мови на Сході та Півдні, відбулося за рахунок помітного зменшення орієнтації на підтримку насамперед української мови. Натомість серед україномовних і двомовних респондентів регіональна модель стала менш популярною, врівноваживши зростання частоти загальнонаціональної «зрівнялівки» без зменшення переваги українізаційної моделі. Як і для кількох інших запитань, в опитуванні 2017 року респонденти віком до 30 років були значно менш прихильні до державної підтримки української мови, ніж старші, а заможні, навпаки, набагато прихильніші за бідних. В кожному разі, мешканці Сходу та Півдня здебільшого не бажають послідовної державної політики на підтримку української мови, хоч і погоджуються на її обов'язкове вживання в спілкуванні певних категорій працівників з україномовними громадянами.

Таблиця 12.

Відповіді на запитання «На Вашу думку, яку мову держава має підтримувати насамперед?»
(КМІС, вересень 2014 і травень 2017; у відсотках)

	Всі респонденти		Повсякденна мова українська /дві		Повсякденна мова російська	
	2014	2017	2014	2017	2014	2017
Українську	38,5	37,1	53,9	52,5	30,5	22,4
Російську	7,7	5,4	2,7	1,4	10,2	9,2
Мови інших національних меншин	3,2	1,0	2,3	1,4	3,7	0,5
Всі мови однаковою мірою	24,6	30,1	17,2	26,7	28,4	33,4
В кожній частині країни – ту мову, яку там найбільше вживають	19,6	20,2	19,9	12,9	19,4	27,2
В кожній частині країни – ту мову, яка перебуває там у несприятливому становищі	1,5	2,8	1,2	1,7	1,6	3,8
Інше	0,4	0,4	0	0,8	0,6	0
Важко відповісти	4,6	3,0	2,7	2,5	5,5	3,5

Але зміни в настановах щодо державної політики таки відбуваються – принаймні відбувалися до 2017 року, коли проведено останнє з трьох опитувань, для яких я маю докладні дані. В усіх цих опитуваннях респондентів, зокрема, просили висловити думку про те, що «державна політика в мовній сфері має [робити] в першу чергу», точніше, вибрати один із трьох запропонованих варіантів, що відповідали часто висловлюваним у публічному дискурсі побажанням і обіцянкам. Як видно з Таблиці 13, пріоритетність завдання «сприяти поширенню української мови в усіх сферах» підтримувало щораз більше людей, тож їхня частка від усіх респондентів зі Сходу та Півдня, зрештою, зросла аж удвоє. У 2014 році це зростання відбулося головню за рахунок тих, хто два роки тому не мав певної думки, а у 2017-му дальше зростання стало можливим завдяки істотному зменшенню прихильності до традиційно популярного в цих регіонах побажання «вирішити питання статусу російської мови». На цьому етапі дещо збільшилася навіть частка тих, хто надавав пріоритету забезпеченню прав національних меншин, що можна вважати неявною підтримкою опікування російською мовою: деяким респондентам, певно, така неявна підтримка здавалася прийнятнішою (так би мовити, політично коректнішою), ніж явна.

Наведені частоти для окремих категорій свідчать, що серед україномовних і двомовних респондентів прихильність до поширення української мови також спершу зросла за рахунок невизначених, а потім – за рахунок прибічників підвищення статусу російської мови. Натомість, серед російськомовців на першому етапі дехто з раніше невизначених визначився на користь поширення української мови, а на другому значущих змін не відбулося, крім дальшого зниження частки тих, кому було важко відповісти. Інакше кажучи, люди дедалі більше формують чітку позицію з цього питання, й для переважної більшості російськомовних мешканців Сходу та Півдня цією позицією є підтримка традиційного гасла популярних у тих регіонах партій про необхідність підвищення статусу російської мови. Знову ж таки, серед молодших людей ця підтримка навіть сильніша, ніж серед старших (у цьому випадку особливо значною є різниця між респондентами

віком до та після 45 років), а серед заможніших, навпаки, вища частка прихильників поширення української мови (головно за рахунок набагато нижчої кількості невизначених). Підсумовуючи, можна сказати, що на Сході та Півдні підтримка державної політики на поширення української мови поступово міцніє, але вона поки що залишається слабшою, ніж орієнтація на збереження необмеженого вживання російської, яке його прибічники хотіли би поставити на тверду законодавчу основу.

Таблиця 13.

Відповіді на запитання «На Вашу думку, державна політика в мовній сфері має в першу чергу...»

(КМІС, лютий 2012, вересень 2014 і травень 2017; у відсотках)

	Всі респонденти			Повсякденна мова українська / дві			Повсякденна мова російська		
	2012	2014	2017	2012	2014	2017	2012	2014	2017
Сприяти поширенню української мови в усіх сферах	16,2	26,0	33,9	35,0	43,8	51,1	5,9	16,8	17,5
Вирішити питання статусу російської мови	53,5	53,6	43,4	32,2	38,3	22,0	65,1	61,6	63,9
Забезпечити реалізацію прав національних меншин у мовній сфері	13,5	12,5	16,0	15,4	11,3	16,7	12,4	13,1	15,4
Важко відповісти	16,9	7,9	6,6	17,5	6,6	10,2	16,6	8,6	3,2

Висновки та рекомендації

Аналіз мовних практик, ідентичностей і настанов мешканців Сходу та Півдня України продемонстрував дедалі більшу прихильність до державної української мови й водночас переважне прагнення зберегти звичну російську. Головним чинником змін на користь української мови є поширене сприйняття її як важливого елементу національної ідентичності, особливо з огляду на війну з Росією. Вплив цього чинника найяскравіше виявився в значному посиленні після 2014 року ідентифікації з українською мовою як рідною, котра для багатьох людей не відповідає мовній практиці, а

радше відбиває етнонаціональну ідентичність. Водночас цей розрив між мовною ідентифікацією та практикою, посилений унаслідок набагато швидшої українізації першої, ніж другої, зумовлює не тільки інерція мововжитку, а й настанова на збереження російської мови як важливої частини повсякденного життя й соціальної та культурної ідентичності мешканців східних і південних областей. Інакше кажучи, рухаючись до більшої українськості, багато з них не хочуть рухатися до більшої україномовності – або ж воліють обмежити українську мову символічними практиками та пасивним споживанням, а в активному вжитку далі зберігати головно російську. Особливо сильна ця настанова в містах, де російська мова віддавна панувала й де її накидали прибульцям із прилеглих сіл та з інших регіонів. На жаль, це накидання великою мірою зберігається, нівелюючи українізаційний ефект постійної міграції з сіл до міст і послаблюючи позиції української мови навіть у селах, із якими мігранти зберігають більш чи менш міцний зв'язок. Проте й селяни, й містяни визнають важливість уживання української мови не лише для символічної репрезентації держави та нації, а й для повсякденного спілкування в різних ділянках, хоч більшість із них воліє мати змогу вживати в тих ділянках також російську. Мало того, дедалі більше людей погоджуються навіть на *обов'язковість* уживання державної мови для певних категорій працівників, і то не тільки державних службовців, а й надавців послуг у недержавному секторі. Але цю обов'язковість мешканці Сходу та Півдня здебільшого поширюють лише на спілкування тих працівників з україномовними відвідувачами й клієнтами, а для російськомовних сподіваються на збереження можливості спілкуватися російською, хоч і не конче формалізованої як обов'язок тих, хто їх обслуговує.

Саме вживання української мови в обслуговуванні тих людей, які надають їй перевагу, відкриває найбільші перспективи для її поширення в регіонах, більшість мешканців яких усе ще говорить переважно російською та хоче цю мову зберегти. Тому моя перша й головна рекомендація щодо мовної політики в тих регіонах полягає в наголошуванні обов'язку державних службовців і

працівників сфери послуг користуватися українською мовою в спілкуванні з громадянами, які звертаються до них українською, – а не обов’язку всіх громадян знати й уживати державну мову. Такий наголос дасть змогу досягти більшого поступу в поширенні української мови, не провокуючи невдоволення багатьох людей, які воліють говорити російською та не бажають, аби держава зазіхала на їхню свободу мовного вибору. На рівні публічного дискурсу потрібне чітке й послідовне пояснення, що передбачений законом про функціонування державної мови обов’язок чиновників і надавців послуг є передумовою задоволення прав тих, кого вони обслуговують, тобто що вимога вживання української мови в спілкуванні з людьми, які нею звертаються, є не порушенням прав, як твердять критики нового закону, а навпаки, способом їх забезпечення. При цьому треба зазначати, що закон не забороняє спілкування іншими мовами за згодою сторін і що влада заохочує пристосування надавців послуг також до побажань тих громадян, які воліють обслуговування російською та іншими мовами меншин. На рівні практичної політики влада в центрі та на місцях має не тільки вимагати вживання української мови в обслуговуванні україномовних громадян, а й створювати для цього передумови. Оскільки від державних службовців закон вимагає скласти іспит на знання державної мови, їм має бути надано можливість здобути достатнє для їхньої професійної діяльності знання на безплатних мовних курсах, діяльність яких влада повинна забезпечувати у співпраці з зацікавленими громадськими організаціями. Влада має також закликати приватних надавців послуг дотримуватися норми закону, не так контролюючи й караючи, як заохочуючи й допомагаючи. Якщо йдеться про великі торговельні мережі, які мають найбільше клієнтів і найбільше ресурсів, щоб забезпечити пристосування до їхніх мовних потреб, то треба заохочувати їхнє керівництво записувати мовні норми в посадові обов’язки відповідних категорій працівників та створювати умови для їх належного виконання, зокрема, відправляти на мовні курси тих, хто вже обіймає посаду, які ще не мають належного знання української мови. Невеликим приватним закладам забезпечити потрібну мовну компетенцію буде важче, тому влада повинна ставитися до їхніх

проблем із розумінням, даючи їм більше часу й допомагаючи в мовному вишколі тих працівників, які безпосередньо спілкуються з клієнтами.

Звичайно, переважна більшість людей має здобувати достатнє для повноцінного функціонування в суспільстві знання державної мови не на курсах, а в школі. Тому інша рекомендація полягає в істотному підвищенні якості викладання української мови на всіх рівнях освіти та посиленні й наголошуванні його практичної спрямованості. Простіше кажучи, школи та виші мають заохочувати учнів і студентів вивчати українську мову не тільки як національну, а й функціональну, не тільки як мову багатого фольклору та чудової літератури, а також – і навіть передусім – як мову кар'єрних можливостей, інтелектуального збагачення та повноцінного дозвілля. Нещодавно здійснений перехід раніше російськомовних шкіл на змішаний мовний режим відкриває для цього кращі можливості, бо українською тепер викладатимуть не тільки мову та літературу, а й математику, хімію та правознавство. Але водночас він збільшує ризик профанації україномовного викладання людьми, які досі спілкувалися переважно російською: адже нецікаве навчання буцімто українською посилюватиме відчуження учнів і від мови, й від освіти. Тому влада повинна спрямувати зусилля на підвищення кваліфікації шкільних учителів, вихователів дитсадків і викладачів вишів або заміну неадекватних кадрів новими, кваліфікованішими й мотивованішими. Задля цього потрібне також значне підвищення рівня оплати їхньої праці, яке має стати одним із пріоритетних напрямів бюджетного фінансування. Ясна річ, освіта має також розумно пропагувати роль української мови як важливого чинника національної ідентичності, але при цьому підкреслюючи важливість її повноцінного функціонування в суспільстві, що зробить її не лише символічним атрибутом нації, а й дієвим складником її повсякденного життя та характерною ознакою, за якою її впізнаватимуть у світі.

РОЗДІЛ 5

ПІВДЕНЬ І СХІД В УКРАЇНСЬКОМУ КОНФЕСІЙНОМУ РЕГІОНАЛІЗМІ: ТРАЄКТОРІЇ РЕЛІГІЙНО-СУСПІЛЬНИХ ОРІЄНТАЦІЙ, ПОВЕДІНКИ ТА ПЕРЕВАГ

1.

Серйозні регіональні відмінності відзначають усі – практично без винятку – дослідження релігійності населення України, його релігійних орієнтацій, поведінки і церковної залученості¹. Так само майже одноставною є інтерпретація цього феномену, яка фокусується переважно на тому, що західноукраїнські землі не заторкнув найбільш безтямний період радянської церковної політики з його масовим закриттям церков, знищенням духовенства і єпископату і вкрай жорстоким викоріненням найменших виявів релігійної культури. Рідше вказується (здебільшого стосовно Галичини) на історичні й конфесійні відмінності, які роблять релігійно-культурні типи більш або менш стійкими /вразливими до насильницької секуляризації.²

Важливим чинником регіональних відмінностей у рівнях релігійності між Заходом і Центром країни, з одного боку, і Сходом і Півднем – з іншого, є соціально-демографічні характеристики регіонів. Усі дослідження релігійності вказують на меншу релігійну активність робітників, порівняно зі селянами, і містян – порівняно зі сільським жителями. Вища питома вага робітників у складі населення Півдня і Сходу і, відповідно, менша – селянства завжди спричинялася до нижчого рівня релігійності у цих регіонах відносно Заходу і Центру країни. Хоча, якщо говорити про кінець ХХ – початок ХХІ століть, то цей чинник не бачиться серйозним. У загальноукраїнському масштабі релігійність селян дійсно є децю

¹ Парашевін Максим. Релігія та релігійність в Україні / за ред. С. Макеєва. Передне слово О. Івашенко. Київ : Інститут політики, Інститут соціології НАН України, 2009. С. 8–9.

² Див. про це: Віра після атеїзму: релігійне життя в Україні в період демократичних перетворень і державної незалежності / за ред. Міклоша Томки і Олега Турія. Львів : Вид-во УКУ, 2004. С. 183–212.

вищою, ніж у містян, але значущих відмінностей між рівнем релігійності «місто – село» по кожному з регіонів країни (Схід, Захід, Центр, Південь) соціологи не фіксують³.

Важливо відзначити, що регіональні відмінності у ставленні населення до релігії сягають глибше ХХ сторіччя і стосуються не лише відмінностей між українськими землями, які входили до складу Австро-Угорської і Російської імперій. Зрозуміло, що католицтво східного обряду, яке проклало жорсткі демаркаційні лінії між католицтвом латинського обряду і православ'ям, відіграло вирішальну роль у формуванні особливої етнорелігійної культури зі сильною відданістю своїй Церкві й дуже послідовною релігійною поведінкою, а також – хоча не лінійно і достатньо складно – у формуванні української ідентичності. Водночас, задовго до насильницької секуляризації ХХ століття регіональні відмінності у релігійній культурі і рівнях релігійності формувалися і на українських землях, які входили до складу Російської імперії. Гостра конкуренція, передовсім з католицтвом, в якій перебувало православ'я на території Правобережної України, серйозний спротив зусиллям Петербурга з «викорінення шкідливих малоросійських звичаїв» у церковному житті, конфронтація місцевого духовенства із церковним чиновництвом, надісланим для «обрусення» Південно-Західного краю, сприяли локалізації православ'я, пожвавленню релігійного життя, поглибленню підтримки «своїї» Церкви. За всієї суперечності свідчень сучасників стосовно релігійності населення підросійської України того часу можна стверджувати принаймні таке: часом скептичне ставлення до духовенства поєднується зі сильною побутовою побожністю; майнові конфлікти селян з духовенством і невдоволення податками та/або відпрацюваннями на духовенство – з готовністю жертвувати на храми і зводити у селі хай прості дерев'яні, але свої храми⁴; повільну адаптацію парафіяльного життя на Правобережжі до

³ Паращевін Максим. Релігія та релігійність в Україні / за ред. С. Макеєва. Передне слово О. Івашенко. Київ : Інститут політики, Інститут соціології НАН України, 2009. С. 20.

⁴ Лохматова А. І. Православне духовенство, релігія і церква в житті селянства другої половини ХІХ століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2003. №1. С. 9–15.

Синодальних установлень⁵, набагато слабшу релігійність робітників, порівняно із селянами;⁶ слабшу релігійну залученість і релігійну активність у «зоні колонізації» Півдня і Сходу, порівняно не лише із Правобережжям, але й зі Слобідською Україною. При цьому оглядачі-сучасники й історики відзначали релігійний ентузіазм православних Південно-Західних губерній і порівняно релігійну прохолодність жителів південних губерній. Зокрема, відзначалося, що в перших релігійне життя великою мірою спирається на народну підтримку, тоді як в останніх – часто на правлячі верстви і духовенство. «Вельми багато церков у селах Херсонського поселення державних селян та адміралтейських поселеннях побудовані за сприяння начальства, яке застосовувало всі зусилля, щоби розбудити релігійні почуття, які охололи у мешканців через віддаленість від своїх парафій»⁷. Водночас, у правобережних губерніях церкви, як свідчать статистичні описи епархій, споруджувалися здебільшого коштом парафіян*.

Цю обставину не скасовує і та боротьба, яку вела імперія проти польського впливу, особливо після польських повстань 1830 – 1831 та 1863 – 1864 років, та проти т. зв. «єврейського засилля». Локальна етноконфесійна ідентичність правобережного селянства дедалі виразніше протиставляла себе не лише полякам і євреям, але й «начальству», що дуже потужно виявилось значно

⁵ Шугальова І. М. Генеза адміністративного устрою Православної церкви в Україні (XVIII – перша половина XIX ст. *Надніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті. Збірник наукових праць*. Вип. 6. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. С. 66–72.

⁶ Анцишкін І. В. Опис містечка Нікополя 1860 року. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття*. Вип. 7. Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2003. С. 149.

⁷ Матеріали для географії и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. XI. Часть 2. Составил Генерального штаба полковник А. Шмидт. Санкт-Петербург: Типография Калиновского, 1863. С. 592.

* Наприклад, з православних церков, які функціонували у Житомирському повіті в останньому десятилітті XIX ст., 51 була споруджена коштом парафіян, 9 – парафіянами за підтримки казни, 6 – парафіянами разом із поміщиками, одна – парафіянами і священиком, 18 – поміщиками, 10 – казенним коштом, 2 – священиками, 2 – за церковний кошт, одна – купцем (про 43 або немає даних, або невідомо, ким і коли збудовані). *Девятисотлетие православия на Волыни. 992–1892 г. Ч.2. Статистические сведения о приходах Волынской епархии*. Житомир, 1892. С. 1–20.

пізніше у діяльності, наприклад, «Союза русского народа», куди селяни масово записувалися зі сподіванням на перерозподіл поміщицької землі і позбавлення залежності від влади⁸.

Саме там, де православ'я поставало важливим, якщо не вирішальним, демаркаційним фактором, ми бачимо більш високу релігійну активність і церковну залученість. Уже в середині XIX ст. під цим оглядом регіони України, які входили до складу Російської імперії, демонстрували між собою суттєві відмінності, які не можна звести лише до особливостей поселенської структури (див. Таблицю 1).

Таблиця 1.

**Кількість православного населення,
яке припадало на 1 православну церкву (1840-ті роки)**

Губернії	Кількість православного населення на одну церкву
Подільська	689
Волинська	839
Київська	1201
Чернігівська	1208
Харківська	1611
Полтавська	1628
Херсонська	2075
Катеринославська	2377
Таврійська	2840

Джерело: Підраховано автором за: Военно-статистическое описание Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального Штаба. Том X. Часть 3. Волынская губерния. СПб: типография Департамента Генерального Штаба, 1850; Том XI. Часть 1. Херсонская губерния. СПб, 1849; Том XII. Часть 1. Харьковская губерния. СПб, 1850; Том XII. Часть 2. Черниговская губерния. СПб, 1851; Том XII. Часть 3. Полтавская губерния. СПб, 1848; Том X. Часть 1. Киевская губерния. СПб, 1849; Том X. Часть 2. Подольская губерния. СПб, 1850; Том XI. Часть 4. Екатеринославская губерния. СПб, 1850; Том XI. Часть 2. Таврическая губерния. СПб, 1849.

⁸ Омельчук И. В. Численность Союза Русского Народа в 1907–1914 гг. в правобережных украинских губерниях. *Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2005/2006*. Москва : Индрик. С. 156, 160.

Скасування кріпаччини, промисловий переворот, урбанізаційні процеси, формування гірничо-видобувних та індустріальних комплексів на Півдні і Сході суттєво поглибили відмінності у релігійності різних регіонів України. Ієрархи і поліцейські чини дедалі частіше скаржилися на глибоку байдужість робітників до питань релігії, на неповагу до інституту Церкви і духовенства. У звіті Катеринославської єпархії за 1898 рік про це йдеться доволі прямо: «На фабриках, рудниках і заводах... спостерігається повний індиферентизм до релігії, церкви та її установленням... до релігії вони ставляться так само байдуже, як і до духовних пастирів своїх»⁹.

Не меншу релігійну індиферентність виявляла і «повітова аристократія» Півдня України¹⁰. Про значне поширення релігійного скептицизму стосовно православ'я докладно йшлося на Місіонерському з'їзді Таврійської єпархії¹¹.

Водночас, за цих умов саме на Півдні й Сході України народжується всередині ХІХ ст., набирає сили, міцніє попри гоніння з боку держави і панівної церкви і поширюється імперією євангельський рух. Утім, за всієї тієї поширеності, якої набули релігійний індиферентизм і скептицизм стосовно Православної церкви, попри глибоке вкорінення «зловісних сект», Схід і Південь України не стали на зламі ХІХ-ХХ ст. і навіть у наступні чверть століття¹² ані «релігійною пустелею», ані регіоном, де православ'я вирішально втратило свій вплив. Насамперед, це стосується сіл регіону.

Однак «православна українська церковна стихія», за словами о. Василя Зеньковського, яка вибухнула в добу розпаду Російської імперії і була невідокремна від «потреби національного вияву в

⁹ Андреева Л. А. Феномен религиозного индифферентизма в Российской империи. *Общественные науки и современность*. 2008. №4. С. 116.

¹⁰ Романенко А. А. Особливості релігійної складової свідомості міського населення Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Гуржіївські історичні читання*. Вип. 10. Київ, 2015. С. 138.

¹¹ Шумский К. В. Некоторые особенности Таврической епархии. *Культура народов Причерноморья*. 2002. № 36. С. 112–114.

¹² Тригуб О. П. Релігійність населення Півдня України за часів НЕПу (1921–1929 рр.): православний аспект. *Наукові праці*. Том 48. Видання ЧДУ ім. Петра Могили. 2009. С. 31–36.

церковності українства», «прагнення до виразу у церковному житті свого національного обличчя»¹³, все ж були «стихією», «потребою» і «прагненням» більшою мірою правобережного та слобожанського селянства. Колективізація, насильницьке розселення і розцерковлення, терор і Голодомор завдали цим прагненням не виправної шкоди, але українське село Центру і Півночі України залишалося анклавом збереження народної релігійності. Хоча вже набагато меншою мірою, ніж не тільки у Галичині, але й на Волині, де у міжвоєнний час український національно-церковний рух досягнув значних успіхів (всередині 1930-х у двох третинах православних храмів богослужіння здійснюється повністю чи частково українською мовою, нею ж велося і внутрішньо-єпархіальне діловодство та листування, а також викладання у школах Закону Божого. Розвивається церковна преса, виходить богословська література українською мовою, семінарія у Кременіці з кінця 1920-х стає важливим центром українізації церкви)¹⁴.

У великих містах і промислових центрах Півдня та Сходу України, де релігійність була слабшою, ніж на Правобережжі й на Півночі, у цей час розгортається кампанія з «остаточного» подолання релігійних забобонів та знищення інституційної інфраструктури релігійних організацій. Упродовж 1930-х років було зруйновано Свято-Преображенський кафедральний собор в Одесі, Миколаївський – у Харкові, Свято-Успенський кафедральний та всі Хрестовоздвиженські храми Катеринослава, Олександро-Невський кафедральний – Сімферополя та велика кількість інших. Майже всі вцілілі культові споруди були закриті або переобладнані під «потреби трудящих». Це стосувалося, зрозуміло, не лише православних храмів, але й, наприклад, синагог, які через архітектурні особливості легше, ніж собори можна було переобладнати під клуби (синагоги Харкова, Кривого Рогу), дома культури (хоральна синагога Херсона) чи навчальні корпуси (хоральна синагога Одеси). Радикальні зміни міського простору і вилучення з них сакральних

¹³ Зеньковський В. В. Пять месяцев у власти [Воспоминания] / под редакцией М. А. Колерова. Москва : Издательский дом REGNUM, 2011. С. 85, 88 та інші.

¹⁴ Борщевич В. Т. Українська православна церква на Волині у 20–40-х рр. XX ст. Автореф. дис... канд. іст. наук. Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. С. 16–17.

об'єктів відіграли свою роль у вихованні і ставленні до релігії містян, які росли і формувалися в них у 1930-ті й наступні роки.

Однак міста Півдня і Сходу України, не говорячи вже про села, навіть у період найсуворіших антицерковних репресій не стають простором, вільним від релігії. Кількість членів православних громад наприкінці 1920-х, за підрахунками властей, тільки в Донецькому басейні становила 465 тис. осіб¹⁵, причому, очевидно, йшлося лише про активних членів та/або засновників громад і парафіяльний актив.

Хоча радянська антицерковна політика кінця 1920–1930 років була безпрецедентною за жорстокістю у новітній історії, завдання викорінення релігійності вона не могла реалізувати. Під час «дефектного» Всесоюзного перепису населення 1937 року, попри поширені уявлення, що віруючих висилатимуть до Сибіру, позбавлятимуть прав, обкладатимуть спеціальним податком і навіть фізично знищуватимуть, 55,3% з тих, хто відповів на питання про релігію, назвали себе віруючими. При цьому 0,9 млн на це питання не відповіли, і майже напевно більшість з них були віруючими¹⁶.

Звернення до релігії під час Другої світової війни, масові хрещення і відкриття церков на окупованих територіях уже наочно засвідчили невикорінність народної релігійності, у тому числі і на Півдні й Сході України. Богослужіння збирали сотні людей у містах, де у 1930-ті роки були закриті всі без винятку храми* – у Юзівці, Костянтинівці, Маріуполі, Краматорську,

¹⁵ Бублик О. І. Духовний розвиток українського суспільства в умовах анти-релігійної політики більшовицької влади у 20–30-х рр. ХХ ст. Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. 2019. № 5 (328). С. 60.

¹⁶ Жиромская В. Б. Отношение населения к религии: по материалам переписи 1937 года. *Труды Института российской истории РАН*. 1997–1998 гг. Вып. 2 / Российская академия наук, Институт российской истории; отв. ред. А. Н. Сахаров. Москва : ИРИ РАН, 2000. С. 324–338.

* Наприклад, інспекція храмів румунською окупаційною владою губернаторства «Трансністрія» (частина Вінницької, Одеської, Миколаївської обл. та лівобережна Молдова) у 1942 році виявила, що 269 православних храмів були частково зруйновані, 258 знищені повністю, а 363 закриті. Див.: М.І. Михайлуца. Християнізація як складова зовнішньої політики Румунії на Півдні України в роки Другої світової війни. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: Збірник наукових праць*. Випуск 3. 35: Історичні науки. Миколаїв : МНУ, 2013. С. 131.

Ворошиловграді¹⁷, Миколаєві, Первомайську¹⁸, Одесі, Дніпропетровську та ін. На Водохреща 1943 року біля Преображенського собору Дніпропетровська зібралося 60 тис. людей, які утворили двокілометрову чергу до Дніпра. На селі у відзначенні Великодня брало участь практично все населення¹⁹.

Хоча Карл Беркгоф вважає релігійне відродження в Україні «скромним за масштабами»²⁰, воно увиразнилося як очевидним зверненням великої кількості до релігії, так і відновленням (хоча значно скромнішим за масштабами, порівняно з дорадянськими часами) релігійної інфраструктури, у т. ч. – на Сході й Півдні України. У Донецькій області, наприклад, під час нацистської окупації було відкрито 232 православні церкви та молитовні будинки²¹, в Одеській – 190, у Херсонській – 106²². Водночас, відкритих під час окупації храмів було значно менше, ніж діяло на територіях, що увійшли до складу УРСР під час і після Другої світової війни.

Ця диспропорція ще більше посилилася внаслідок хрущовської антицерковної кампанії, коли в Україні було закрито майже половину всіх православних церков. Але виконати план із закриття половини церков у всіх областях виявилось неможливим. Це стосувалося Західної України, де Церква (як інституція) і церква (як сакральна будівля) лишалися невідокремними компонентами духовного, соціального та, не в останню чергу, просторового

¹⁷ Мясоедов Гліб. Періодична преса як інформативне джерело про повсякденне життя населення Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни. *Acta studiosa historica*. 2014. Ч. 4. С. 38–42.

¹⁸ Михайлуца М., Тригуб О. Релігійна політика окупантів на Миколаївщині: особливості, суть та наслідки (серпень 1941 – березень 1944 рр.). *Красназнавство*. 2014. С. 113–123.

¹⁹ Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? *Український історичний журнал*. 2006. №3. С. 28.

²⁰ Там само. С. 31.

²¹ Луковенко І. Г. Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943–1964 роках. Донецьк: Донбас, ДОГО «Центр Діскавери», Центр релігійознавчих досліджень та міжнародних духовних стосунків, 2011. С. 86.

²² Татарченко Олександр. Становище Руської православної церкви на Херсонщині у другій половині 1940-х – початку 1950-х років. *Красназнавство*. 2016. №1/2. С. 144.

ландшафту. Зіткнувшись зі спротивом населення, влада змогла закрити «всього лише» 42% діючих православних храмів у Івано-Франківській області, 36% – у Тернопільській, 27% – у Чернівецькій і 16,7% – у Закарпатській. Натомість, у Криму було закрито 70% всіх храмів, в Одеській області – 71%, у Дніпропетровській – 85%, у Запорізькій – 91%²³. У таких величезних областях, як Кримська і Запорізька, залишилося 14 і 9, відповідно, діючих православних церков. При цьому треба відзначити, що у багатьох західноукраїнських селах люди і далі збиралися у офіційно закритих церквах, відкривали їх на свята і не дозволяли перетворювати їх на склади, музеї, спортзали тощо²⁴. Є відомості, що віруючі відкривали зняті з реєстрації храми і у східноукраїнських епархіях, однак такі випадки траплялися набагато рідше.

Масові закриття храмів примушували віруючих до зміни релігійної поведінки, до трансформації релігійної обрядовості, до різкого зменшення церковної активності. Але в дні найбільш шанованих свят жителі сіл, де були закриті церкви, все ж намагалися відвідати їх у іншому місці. Парафіяни діючих церков навіть скаржилися (1967 рік, Херсонська обл.), що не можуть освятити паски через величезний вплив людей із сіл, де церкви позакривали.²⁵

Водночас, на Сході і Півдні України у процесі і, певною мірою, внаслідок розгрому Православної церкви формуються релігійні субкультури, які не потребують складної інфраструктури, практикують менш стереотипні, а відтак – і менш демонстративні релігійні практики і передбачають більшу анонімність для своїх учасників. Представники КДБ скаржилися Дніпропетровському обкому КПУ на те, що насильницьке закриття церков і молитовних

²³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 4646. Оп. 1. Спр. 433. Арк.1, таблиця. С. 251 та інші.

²⁴ Див. серед іншого: Белякова Надежда. Из истории регистрации религиозных объединений в Украине и Белоруссии в 1976–1986 годах. *Неприкосновенный запас*. 2008. № 3. С. 120–134.

²⁵ Шлихта Наталия. «От традиции к современности»: православная обрядность и праздники в условиях антирелигиозной борьбы (на материалах УССР, 1950-е – 1960-е гг.). *Государство, религия, Церковь в России и за рубежом*. 2012. №3-4(30). С. 389.

будинків спричинилося до антирадянських дій сектантських проповідників і призвело до різкого зростання віруючих в області²⁶. Саме на Півдні й Сході України формуються центри євангельського християнства, зростають баптистські, п'ятидесятницькі та адвентистські громади. Тут-таки вкорінюються організації Свідків Єгови, членам яких, виселеним свого часу із Західної України в ході операції «Північ» (1951 р.) в Сибір, не дозволяють повернутися в рідні місця і вони осідають у містах Донбасу і Півдня України, де інтенсивно займаються місіонерською діяльністю²⁷. Донецьк, Одеса, Харків та інші великі міста стають центрами руху євангельських дисидентів, передовсім прибічників Ради Церков ЄХБ, які сміливо виступають проти радянської церковної політики і послідовно обстоюють право на свободу совісті²⁸. За офіційними даними на середину 1966 року найбільше прихильників РЦ ЄХБ було в Одеській (827 осіб, 29 груп), Дніпропетровській (600 осіб, 12 груп), Харківській (540 осіб, 16 груп) та Донецькій областях (530 осіб, 13 груп)²⁹.

Ці міста зі середини 1970-х років стають також свідками дедалі більшого інтересу до релігії з боку студентства, інженерно-технічних працівників, кваліфікованих робітників, гуманітарної інтелігенції, які формувалися практично у повному відриві від традиційної культури, частиною якої була народна релігійність. Профанація і занепад радянської громадянської релігії з її есхатологією, культовою практикою і власним святим письмом, розчарування у офіційно постульованих ідеалах, пошуки смисло-

²⁶ Жук Сергей. Религиозные практики, повседневная религиозность и западная массовая культура в закрытом городе Днепропетровске в послесталинское время (1960–1984 гг.) *Государство, религия, Церковь в России и за рубежом*. 2012. №3-4(30). С. 356.

²⁷ Войналович В. А. Партийно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ, 2005. С. 500.

²⁸ Бондаренко Н. А. Формирование системы религиозного диссидентства в рамках «отделенного» братства ЕХБ во второй половине 1960-х гг.: украинские реалии. *Христианское чтение*. 2017. № 1. С. 381–405.

²⁹ Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина; відп. ред. В. М. Даниленко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. С. 58.

життєвих орієнтирів приводять цих людей до східних релігій*, окультизму, езотеричних систем, але нерідко – і до християнства у його традиційних формах. Зростає кількість хрещень дорослих, інтерес до Біблії, православної культури, релігійних програм західних радіостанцій³⁰. Крім того, релігійна обрядовість попри різке зменшення кількості православних храмів у східноукраїнських єпархіях залишалася практично незмінною³¹.

Але у цілому звернення до релігії були хоча і помітними, але достатньо скромним у масштабах Півдня і Сходу України, де релігійна ситуація напередодні розвалу СРСР вирізнялася послабленою традиційною релігійністю, зруйнованістю релігійно-інституційної інфраструктури і підірваними позиціями Православної церкви.

2.

Горбачовські реформи торкнулися сфери державно-церковних відносин в Україні лише наприкінці 1987 року. Тоді було вперше за практично весь повоєнний час (якщо не рахувати легалізацію відкритих під час окупації церков) зареєстровано дві православні громади – у Дніпродзержинську Дніпропетровської області та у м. Армянську (Кримська область). Зареєструвавши громади на Півдні й Сході України і проігнорувавши на той час сотні звернень із західних областей України, республіканська влада опосередковано визнала, що саме у Південно-Східному регіоні радянська церковна політика призвела до найбільш важких наслідків. А

* Початок місії Товариства Свідомості Крішні в Україні датується кінцем 1970-х, а першим місіонером Товариства став житель Дніпропетровська Валентин Яроцук. Див.: Дворников В. В. Новые религиозные движения на Украине во второй половине XX века в работах советских исследователей. *Церковь, государство и общество в истории России XX века*. Иваново : Ивановский государственный университет, 2003. С. 102.

³⁰ Див. про це докладно: Yelensky Viktor. The Revival before the Revival: Popular and Institutionalized: Religion in Ukraine on the Eve of the Collapse of Communism. State Secularism and Lived Religion in Soviet Russia and Ukraine. Edited by Catherine Wanner. New York, Oxford University Press, 2012. P. 302–330.

³¹ Годлевский Н. П. (иеромонах Алексей). Приходы восточно-украинских епархий в системе церковно-государственных отношений в 1958–1965 годах (по материалам уполномоченных по делам РПЦ). *Известия Саратовского ун-та. Нов. сер. Сер. История. Международные отношения*. 2017. Т. 17. Вып. 3. С. 315–320.

також, що у західноукраїнських областях більш ніж достатньо храмів для задовільного задоволення релігійних потреб.

Дійсно, на той час у семи західноукраїнських областях було зосереджено 56% всіх релігійних організацій України. Тоді як у найбільш чисельних за кількістю населення Донецькій, Луганській, Дніпропетровській та Запорізькій – лише 7%. Можна було б очікувати, що після згортання політики подолання релігії і запровадження законодавства про свободу совісті, яке в цілому відповідало міжнародним стандартам у сфері релігійної свободи, саме на південно-східні області припадатиме найбільша частка приросту релігійних організацій. Але сталося по-іншому. Саме у західноукраїнських областях, де кількість релігійних організацій була найбільшою, а отже, і рівень релігійності був найвищим, почався бум відкриття закритих церков і утворення нових громад, ремонт і реставрація повернутих віруючим храмів і будівництво нових. За бурхливим зростанням кількості релігійних громад, духовних навчальних закладів, монастирів, братств, сестринств, місій тощо станом на середину 1990-х пропорція практично не змінилася: половина всіх релігійних організацій припадала на Західну Україну.

Ситуація починає повільно змінюватися з кінця 1990-х років. У 1998 році на дуже вже насичений релігійними інституціями Захід країни припадало тільки 13% загальноукраїнського зростання кількості релігійних громад. Натомість на Донбас і Дніпропетровщину – 14,5%, на Південь – 18%.

У 2013 році, тобто перед російською окупацією Криму і частини Донецької і Луганської областей, релігійно-інституційна диспропорція між Заходом і Сходом зберігалася (особливо з огляду на різну питому вагу населення регіонів), але вже не бачилися кричущою: на сім західноукраїнських областей припадало 35% всіх релігійних організацій країни, а на дев'ять областей Сходу і Півдня – 29%.

До змін значною мірою привели еліти Півдня і Сходу, які стали головними акторами «десекуляризації згори»³², що розгорнулася в регіоні з кінця 1990-х років. Представники цих еліт, які

³² Про десекуляризацію «згори» і «знизу» див.: Karпов V. Desecularization: A conceptual framework. *Journal of Church and State*. 2010. 52(2). P. 232–270.

колись вважали гуманітарну сферу неважливою, особливо на тлі таких питань, як приватизація державного майна, побудова і захист власних бізнесів тощо, починають сприймати релігію серйозно. Релігія дедалі більшою мірою розглядається і як важливе знаряддя політичної мобілізації, і як значущий ідентифікаційний маркер, і як вагомий символічний ресурс. Відтак православ'я (зрозуміло, «канонічне» православ'я, тобто під егідою Московського патріархату) стає одним з ключових компонентів у спробах формування регіональної ідентичності, де вигадливо поєднуються елементи радянської ідентичності з фрагментами «козацького», «донбаського», «східнослов'янського» та інших міфів. Ці еліти спонсорують активне храмовбудівництво (якщо у 1992–1997 роках на Донбасі було побудовано 21 церкву, то в одному 1998 році – 13, а у 1999 – 43), долучаються до створення духовних шкіл, церковно-просвітницьких проєктів і безпосередньо впливають на церковну кадрову політику. Головний спонсор Московського патріархату в Україні нульових років мільярдер Віктор Нусенкіс не тільки побудував усі значущі храми Донеччини, але й, по суті справи, зробив «канонічне» православ'я обов'язковою релігією на численних підприємствах своєї вугільної імперії³³, культивував ідею «православного президента» під час виборів 2004 року, взяв під контроль телевізійні та будівельні програми УПЦ МП і – великою мірою – питання церковних кадрів. Саме на його вимогу з посади голови відділу зовнішньоцерковних відносин УПЦ МП був усунутий «занадто проукраїнський» богослов і церковний діяч архімандрит Кирило (Говорун)³⁴, сім уродженців Донбасу отримали єпископські священня, а у 2011 році Нусенкіс зробив спробу змістити і предстоятеля УПЦ МП митрополита Володимира (Сабодана).

Особливе місце у цьому східноукраїнському православному дискурсі посідали прижиттєвий культ духовника Віктора Януковича схиархимандрита Зосими (Сокура) та Святогірський монастир, який 2004 року, за першої каденції Віктора Януковича як

³³ Неизвестный Виктор Нусенкис, угольный магнат и православный меценат. URL: <https://www.forbes.ru/ekonomika/lyudi/73239-neizvestnyi-viktor-nusenkis-ugolnyi-magnat-i-pravoslavnyi-metsenat> (дата звернення : 01.09.2021).

³⁴ Большие тайны УПЦ МП. URL: <http://argumentua.com/stati/bolshie-tainy-ups-mp> (дата звернення : 01.09.2021).

прем'єр-міністра, був піднесений до рівня Лаври. Це було перше таке піднесення від 1833 року і п'яте за всю історію Російської церкви. Святогірська лавра мала стати символом «духовної самодостатності» регіону на додаток до його економічної потуги і політичної значущості. Сам Янукович наполягав на тому, щоб регіон отримав «свою лавру» – рівну Почаївській на Заході країни і Києво-Печерській у її центрі*.

«Оцерковлення» Півдня та Сходу і, передовсім, Донбасу дуже чітко демонструє відмінності між «десекуляризацією згори», коли головними акторами змін є еліти, та «десекуляризацією знизу», коли рушіями повернення релігії у приватний і суспільний простір є предомінантно широка народна участь. Відновлення, побудова і підтримання храмів у Галичині, на Волині, Закарпатті й Буковині та Поділлі – справа парафіян (що, втім, не скасовує дієву участь меценатів, особливо у великих містах). Члени Церкви тут відчувають відповідальність за утримання парафії і священика; тут збереглася стійка традиція збору грошей з кожного домоволодіння щомісяця; а також збір грошей під час свят. Особливо чітко це зафіксовано у практиках УГКЦ³⁵. На Сході відчуття зв'язку з конкретною релігійною громадою є незрівнянно слабшим; декларація належності до Церкви не означає тут для більшості належності до певної релігійної громади і відповідальності за її стан. Спроби покласти на «простих людей» витрати на будівництво храмів часом викликають тут спротив**.

* Утім, в групуваннях московсько-православних ідеологів, які прагнули монополізувати «українську тему» не тільки в патріаршій, але й кремлівській політиці, вказувалося на брак месіанської ідеї у «донецького клану, який захопив Україну», і пропонувалося зробити Донецьк «точкою збору Третього Риму». URL: FrolovLeaks: церковные интриги. Эпизод III URL: <https://informnapalm.org/30831-frolovleaks-part3/> (дата звернення : 01.09.2021).

³⁵ Див. зокрема: Звернення Блаженнішого Любомира до вірних Української Греко-Католицької Церкви у справі фінансування церковних потреб. URL: <https://docs.ugcc.ua/1180/> (дата звернення : 01.09.2021).

** Див., наприклад, про протест шахтарів міста Дмитрів Донецької області, яких у 2011 році хотіли зобов'язати перерахувати одинденний заробіток на будівництво православного храму. В Донецькій області людей заставляють жертвувати на храм МП – депутат. URL: <http://podrobnosti.ua/society/2011/06/16/775814.html> (дата звернення : 01.09.2021).

Відмінність між фінансовою підтримкою своєї Церкви як інституту і церкви як місця, навколо якого збирається для богослужінь громада вірних з боку вірних різних регіонів, є дуже відчутною. (Див. Таблицю 2).

Таблиця 2.

Чи підтримуєте Ви Церкву фінансово?*

	Захід	Центр	Південь	Схід
Так, регулярно	28,5	4,2	5,2	3,7
Так, інколи	41,7	24,5	29,4	29,2
Ніколи	6,9	37,6	36,9	36,5
Я роблю пожертви під час найбільш шанованих свят і оплачую таїнства, ритуали та треби	22,6	33,6	28,1	30,4

Джерело: Дослідження соціологічної служби Центру Разумкова, здійснене з 28 лютого по 6 березня 2013 року. Опитано 2010 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України. Теоретична похибка вибірки – 2,3%. Архів Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова.

Так само суттєво відрізняється сприйняття Церкви: на Сході її більше сприймають як таку, що знаходиться на боці сильних і багатих, і, відповідно, менше, ніж на Заході, як таку, що обстоює права бідних і знедолених. На Заході також набагато вище оцінюють суспільний вплив Церкви. (Див. Таблицю 3)

Нарешті, необхідно відзначити, що бурхливий розвиток церковної інфраструктури не позначився так само радикально на релігійній поведінці населення Сходу і Півдня України, і це також дуже важливий індикатор «десекуляризації згори», на відміну від «десекуляризації знизу» (див. порівняння Півдня і Сходу із Заходом у Таблиці 4).

* Тут і далі у дослідженнях Центру Разумкова регіональний поділ України визначається таким чином: Захід: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька області; Південь: Автономна Республіка Крим, Одеська, Херсонська, Миколаївська області; Схід: Дніпропетровська, Запорізька, Донецька, Луганська, Харківська області; Центр: Вінницька, Житомирська, Київська та місто Київ, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області.

Таблиця 3.
Яку роль, на Ваш погляд, відіграє Церква у суспільному житті?

	Захід	Центр	Південь	Схід
Церква відіграє позитивну роль	74,8	42,5	61,3	38,8
Церква не відіграє помітної ролі	16,0	42,1	26,9	41,3
Церква відіграє негативну роль	1,3	3,9	4,3	6,4
Інше	1,3	2,8	0,7	0,6
Важко відповісти	6,6	8,8	6,9	12,8

Джерело: Дослідження соціологічної служби Центру Разумкова, здійснене з 28 лютого по 6 березня 2013 року. Опитано 2010 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України. Теоретична похибка вибірки – 2,3%. Архів Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова.

Таблиця 4.*

Область	Зростання кількості релігійних організацій упродовж 1988–2013 (рази)	Щотижневе і частіше відвідування богослужінь (%)
Львівська	4,7	49,4
Івано-Франківська	4	40
Закарпатська	2,9	39,4
Тернопільська	3,3	36,1
Чернівецька	3,2	27,3
Волинська	5,8	19,5
Рівненська	3,6	16,5
Одеська	7,3	7,6
Автономна Республіка Крим	35,8	5,1
Запорізька	20,1	4,9
Миколаївська	10,8	3
Дніпропетровська	19,7	3,8

* Збільшення кількості релігійних організацій підраховано за даними державного органу в справах релігій (за роки незалежності цей орган зазнав шість реорганізацій і, відповідно, змін назви). Щотижневе відвідування богослужінь у 2013 році наводиться за даними опитування 6 тисяч респондентів, здійсненого у рамках міжнародного дослідження «The Region, Nation and Beyond: A Transcultural and Interdisciplinary Reconceptualization of Ukraine». Дизайн дослідження див. у: Regionalism without regions: reconceptualizing Ukraine's heterogeneity / edited by Ulrich Schmid and Oksana Myshlovska. Budapest; New York: Central European University Press, 2019. P. 6–8.

Продовження таблиці 4

Донецька	10,2	2,5
Харківська	6,9	2,5
Херсонська	15,7	2,1
Луганська	9,2	1,7

Складнішим, причому не лише для цього контексту, є винайдення кореляції між релігійністю і демографічними характеристиками, а також поведінськими характеристиками і нормами, стосовно яких Церкви мають жорсткі приписи і настанови. На перший погляд, кореляція тут видається безпосередньою. У 1999 році, наприклад, Севастополь посів перше місце за відсотком перерваних вагітностей, Луганська область – друге, Запорізька – третє, а Тернопільська, Івано-Франківська та Рівненська – останнє, передостаннє і передпередостаннє, відповідно. У 2007 році кількість носіїв ВІЛ на 100 тис. населення становила на Закарпатті – 3,5, на Івано-Франківщині – 7, у Чернівецькій обл. – 7,4, тоді як на Дніпропетровщині – 78,2, Донеччині – 82,7, на Херсонщині – 96,6³⁶. Кількість осіб, що стали жертвами злочинів (на 100 тис. населення): Луганська область – 582, Запорізька – 698, Донецька – 724, Чернівецька – 233, Івано-Франківська – 249, Тернопільська – 237. Приблизно така сама диспропорція і з самогубствами, і з захворюваністю на СНІД, і з кількістю засуджених на 100 тис. населення тощо. Цифри промовисті, але для того, щоб зрозуміти, яку роль відіграє тут релігійний чинник, а яку – соціально-культурні, демографічні, економічні, історичні та інші чинники, потрібна ціла низка спеціальних досліджень. Тим більше, що більш висока релігійність жителів Заходу далеко не завжди корелюється зі соціальною поведінкою. Принаймні, хоча випадки вимагання хабарів з боку чиновництва були більш поширеними на Півдні й Сході країни, добровільна пропозиція хабарів виявилася вищою на Заході країни³⁷.

³⁶ ВІЛ-інфекція в Україні. *Інформаційний бюлетень*. № 29. Київ, 2008. С. 21.

³⁷ Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007–2009, 2011. Звіт за результатами соціологічних досліджень. [Звіт підготовлено Європейською дослідницькою асоціацією у співпраці з Київським міжнародним інститутом соціології в рамках проекту «Об'єднуємося заради реформ (UNITER)», що фінансується Агентством США з Міжнародного Розвитку (USAID) та здійснюється Раств в Україні]. Київ, 2011. С. 34–38.

3.

«Десекуляризація згори» сформувала на Півдні і Сході України виразні церковно-політичні альянси між регіональними елітами і вищим православним духовенством, в якому місцеві адміністрації, політичний клас і бізнес підтримували монополію УПЦ МП і охоче користувалися її символічним капіталом і мережевими структурами для утримання позицій влади. Союз з Росією, нехіть до «націоналістів», просування «канонічного православ'я» (тобто Московського патріархату) та демонстрація безкомпромісної боротьби з «розкольникими» (тобто Київським патріархатом та УАПЦ), а також уніатами, «сектами», псевдоблагочестивий жаргон – ці та інші маркери ставали емблематичними в системі «свій – чужий» і забезпечували підтримку комуністам, Партії регіонів, а згодом – і їхнім фактичним спадкоємцям з боку єпископату і значної кількості духовенства УПЦ МП регіону на загальноукраїнських виборах. На президентських виборах 2004 року це середовище консолідувалося навколо В. Януковича, який позиціонувався саме як «православний кандидат». Янукович отримував беззастережну підтримку від південно-східних архієреїв УПЦ МП. Митрополит Одеський і Ізмаїльський Агафангел (Саввін) у порушення всіх можливих церковних приписів позбавляв благословення тих, хто голосував за його опонента – Віктора Ющенка³⁸. Агресивно проти Віктора Ющенка та на підтримку Віктора Януковича виступали митрополит Луганський і Алчевський Іоанікій (Кобзев) і, особливо, митрополит Донецький і Маріупольський Іларіон (Шукало)³⁹.

«Дискурс Януковича» під час президентських виборів 2004 року був безмежною стилізацією під «канонічне православ'я», вигадливим міксом образів пострадянського господаря життя й візантійського імператора, безжалюного до ворогів («козлам, мешаючим нам жити») і лагідно-слухняного перед храмовою іконою. Це

³⁸ Програма «Своими глазами» от 5 июня 2011. В гостях Алексей Венедиктов. URL: <https://echo.msk.ru/programs/svoi-glaza/781401-echo> (дата звернення : 01.09.2021).

³⁹ Митрополит Донецкий и Мариупольский Иларион (Шукало) призвал сограждан обуздать политические страсти. URL: <https://credo.press/48242> (дата звернення : 01.09.2021).

було явне протиставлення православного «інославному» і, всередині православного, «канонічного» «неканонічному». Звернення самого Януковича до віруючих – стилістично абсолютні копії архиєрейських послань (одне з них починалося з «Возлюбленные о Господе, братья и сестры!» і закінчувалося «Спаси нас всех, Господи! К сему, смиренный послушник Украинской Православной Церкви ...»). Саме за президентства Януковича досягає свого апогею поведінська модель вищого чиновництва і бізнесової верстви, де православна культова атрибутика, свій духівник, спонсорування храмовбудівництва та регулярні відвідини Афону стають обов'язковими прикметами істеблішменту⁴⁰.

Єпископи найбільш значущих кафедр регіону – передовсім, Донецької, Одеської та Сімферопольської, але також Харківської, Криворізької, Херсонської та інших стають частиною цього істеблішменту, обов'язковими учасниками офіційних заходів, кавалерами державних орденів, які вони отримують «за посадою» до власних ювілеїв або календарних дат. Правлячі архиєреї набувають серйозного впливу на місцеві справи, міцних зв'язків у загальноукраїнському політикумі, власних бізнесів, перетворюються на самодержавних феодалів у своїх єпархіях і ведуть заможний, часом дуже заможний спосіб життя⁴¹. Попри те, що всі православні ієрархи є монахами, які беруть на себе, серед інших аскетичних обітниць, і обітницю нестягання (бідності), митрополит Донецький і Маріупольський Іларіон (Шукало), наприклад, має у особистій власності три будинки загальною площею близько 2,5 тисяч кв. м і квартиру площею 162 кв. м., а митрополит Харківський і Богодухівський Онуфрій (Легкий) – кілька будинків загальною площею понад 2200 кв. м., кілька квартир, нежитлові

⁴⁰ Соня Кошкина. Новая донецкая религия: «одной рукой п...т, другой – крестится». URL: https://lb.ua/news/2011/01/12/80584_novaya_donetskaya_religiya_odnoy_.html (дата звернення : 01.09.2021).

⁴¹ Загородний особняк и люксовое авто. Журналистам удалось узнать, как живет главный харьковский священник. URL: <https://tsn.ua/ru/groshi/zagorodnyy-osobnyak-i-lyuksovoe-avto-zhurnalisty-uznali-kak-zhivet-glavnyy-svyaschennik-harkova-821738.html> (дата звернення : 01.09.2021).

приміщення, земельні ділянки тощо⁴². Ці архиєреї набагато меншою мірою, ніж єпископат у Центрі України, не кажучи вже про Захід, загрожені внутрішньоправославним плюралізмом і можливістю зміни «своїм» духовенством, яке в абсолютній більшості випадків цілковито від них залежить, юрисдикції і нерідко поводяться із ним як з невідчужуваною власністю. Їх не стосуються архиєрейські ротації, які систематично здійснює патріарх Московський Кирил в єпископаті РПЦ⁴³. В обмін на «базову лояльність», яка полягає у збереженні юрисдикції Московського патріархату в Україні та незмінну підтримку політичного курсу на «єдність триєдиної Святої Русі», ці архиєреї отримали свободу рук у своїх єпархіях та, фактично, гарантію позиттивного обіймання своїх посад. Станом на середину 2021 року митрополити Одеський і Ізмаїльський Агафангел (Саввін) та Сімферопольський і Кримський Лазар (Швець) перебували на своїх кафедрах вже 29 років, Дніпропетровський і Павлоградський Іриней (Середній) та Миколаївський і Очаківський Питирим (Старинський) – 28, Донецький і Маріупольський Іларіон (Шукало) та Криворізький і Нікопольський Єфрем (Жицай) – 25, Херсонський і Таврійський Іоан (Сіюпо) – 15 років. Порівняно недавні зміни керуючих Запорізько-Мелітопольською (2010 рік) та Харківсько-Богодухівською (2012 рік) єпархій відбулися тільки після смерті попередніх єпархіальних архиєреїв.

Прикметно, що всі «старі» митрополити (за винятком Одеського), які обіймають тривалий час найбільш вагомні кафедри регіону – вихідці із Західної України. Західні українці були

⁴² Золото Церкви. URL: <https://church.slidstvo.info/profiles/mytropolyt-doneczkyj-i-mariupolskyj-ilarion/>; <https://church.slidstvo.info/profiles/mytropolyt-harkivskyj-i-bogoduhivskyj-onufrij/> (дата звернення : 01.09.2021). Водночас треба взяти до уваги, що сільські парафії регіону далеко не завжди в змозі утримувати священників і ті часто вимушені шукати додаткового заробітку. Див., наприклад: Ніточко І. І., Ляшик П. І., Корецька О. А. Носії православ'я на Березівщині. Одеса: Прескур'єр, 2013. С. 17.

⁴³ Деньги, кадры, послушание. Реформирование РПЦ: что предстоит помянуть после окончания эпохи патриарха Кирилла? *Новая газета*. 6 сентября. 2019. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2019/09/06/81865-dengi-kadry-poslushanie> (дата звернення : 01.09.2021).

найбільшою земляцькою групою в єпископаті Російської церкви у пізньому СРСР і залишалися відносно більшістю (понад 40%) архиєрейського корпусу УПЦ МП напередодні російської агресії проти України. У 2013 році з-поміж 75 архиєреїв УПЦ МП 13 походили з Волині, 9 – з Галичини, шість – з Буковини, троє – із Закарпаття. Центральноукраїнське походження мали 28% єпископату; південно-східноукраїнське – 20% (11% народилися за межами України).

Однак з 2014 року ситуація почала змінюватися. За предстоятельства митрополита Онуфрія (Березовського) з 2014 і по червень 2021 років було здійснено 36 архиєрейських хіротоній. Чотирнадцять єпископів, висвячених упродовж цього часу, вихідці зі Сходу та Півдня країни, шестеро – з Центральної України, троє з Росії, один з Молдови. Із Західної України серед нововисвячених лише третина, причому шестеро з них – а це половина західноукраїнських за походженням єпископів, які отримали за цей час архиєрейську хіротонію – буковинці. Свого роду «трайбалізм», формування неформальних, але потужних груп за ознаками земляцтва, чернечого служіння в тому чи іншому монастирі, належності до певної внутрішньоцерковної течії тощо є доволі поширеними в єпископаті. Не дивно, що кожний шостий єпископ, висвячений за предстоятельства митрополита Онуфрія, є його земляком. Очевидним є безпосередній зв'язок з ним принаймні двох єпископів. Так, єпископ Ірпінський Лавр і єпископ Бородянський Марк народилися в рідному селі предстоятеля Коритне Вижницького району Чернівецької області (причому перший так само, як і митрополит, має світське ім'я Орест Березовський), а другий сім років був іподияконом митрополита. Обидва здійснили карколомну кар'єру: шлях від ієрейської до архиєрейської хіротонії вони подолали за три роки.

Фаворитизування УПЦ МП з боку місцевих властей регіону оберталося зневажливим ставленням до протестантських громад, а також дискримінаційним – щодо УПЦ КП, УАПЦ та УГКЦ. Практично всюди на Півдні і Сході України вони стикалися з упередженим ставленням з боку місцевої влади і гранично ворожим ставленням з боку Московського патріархату. Ці Церкви

перебували в регіоні, за висловом єпископа Запорізького і Мелітопольського УПЦ КП, а згодом ПЦУ Фотія (Давиденка), «в обороні»⁴⁴. Але саме єпископат та духовенство цих Церков найбільш активно залучалося до заходів, пов'язаних із відзначенням державних свят, подій національної історії, вшанування визначних діячів українського пантеону тощо. Хоча інфраструктура цих Церков у регіоні сильно поступалася УПЦ МП, мала набагато менші ресурси, вони завжди сприймалися як виразно українські інституції і як такі мали значну суспільну підтримку в східних і південних областях.

4.

Східно- і південноукраїнські єпархії Московського патріархату розглядалися Росією як її надійний і безпосередній оплот в Україні. Митрополити Одеський Агафангел, Сімферопольський Лазар, Донецький Іларіон, Дніпропетровський Іриней у різні часи були нагороджені державними орденами Російської Федерації за «великий внесок у розвиток двостороннього російсько-українського співробітництва». Особливо відданим доктрині «русского мира» завжди вважався (зрозуміло, небезпідставно) митрополит Агафангел. У своїх виступах і зверненнях митрополит від усього свого «люблячого єдину Русь серця» вихваляв збройну міць Росії, таврував її «західних ворогів», викривав і ганьбив російську опозицію, закликав Росію зупинити «оранжеву чуму» і об'єднатися навколо національного лідера В. Путіна, з чім ім'ям митрополит пов'язував відновлення історичної справедливості і нову інтеграцію пострадянського простору⁴⁵. Хоча серед єпископату УПЦ МП чимало прихованих і відвертих українофобів, прибіч-

⁴⁴ Єпископ ПЦУ Фотій: Я первый встану на защиту тех людей, которые хотят остаться в единстве с Российской православной церковью. URL: <https://www.061.ua/news/2255124/episkop-pcu-fotij-a-pervyj-vstanu-na-zasitu-teh-ludej-kotorye-hotat-ostatsa-v-edinстве-s-rossijskoj-pravoslavnoj-cerkovu> (дата звернення : 01.09.2021).

⁴⁵ Одеський митрополит заклеїмил врагов своей Родины и призвал Путина выполнять миссию, «возложенную на него Спасителем мира». URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/14364-odesskij-mitropolit-zaklejmil-vragov-svoej-rodiny-i-prizval-putina-vypolnyat-missiyu-vozlozhennuyu-na-nego-spasitelem-mira.html (дата звернення : 01.09.2021).

ників монархізму, «возз'єднання споконвічної Русі», затятих вестерністів тощо, саме пасажі Агафангела про «Росію – Дім Пресвятої Богородиці»⁴⁶, «Львів – нашу другу Чечню»⁴⁷, а також його боротьба проти будівництва греко-католицького храму в Одесі⁴⁸ та за повернення Інституту сухопутних військ зі Львова до Одеси⁴⁹ стали найбільш відомими. До того ж митрополит Агафангел не приховував своїх політичних амбіцій: у 1990–1994 роках був депутатом Верховної Ради України, а у 2012 році намірився був змістити предстоятеля УПЦ МП Володимира (Сабодана) і посісти його місце⁵⁰.

Навесні 2014 року саме на митрополита Агафангела, а також на його найближче оточення (єпископи Балтський і Ананіївський Олексій (Гроха) та Овідіопольський Аркадій (Таранов), секретар єпархіального управління протоієрей Андрій Новіков) робили ставку організатори антиукраїнського заклоту на Одещині. Про це, як і про те, що представники різних державних структур Російської Федерації ще з початку 2010-х послідовно працювали з УПЦ МП з метою послаблення, а згодом і ліквідації української державності, свідчить зламана українськими хакерами кореспонденція (понад 10 тис. листів) завідувача відділу Інституту країн СНД Кирила Фролова⁵¹.

⁴⁶ Россия – Дом Пресвятой Богородицы. Выступление Высокопреосвященнейшего Агафангела, Митрополита Одесского и Измаильского, на VIII Всемирном Русском Народном Соборе. URL: <http://www.voskres.ru/articles/agafangel.htm> (дата звернення : 01.09.2021).

⁴⁷ Одесский митрополит: «Львов – это наша Чечня». URL: <https://politics.segodnya.ua/politics/odesskij-mitropolit-lyvov---eto-nasha-chechnja-252088.html> (дата звернення : 01.09.2021).

⁴⁸ Православний митрополит (МП) хоче заборонити... греко-католицький храм. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2156744.html> (дата звернення : 01.09.2021).

⁴⁹ Митрополит просить Януковича повернути військовий інститут зі Львова до Одеси. URL: https://galinfo.com.ua/news/mytropolyt_prosyut_yanukovycha_povernuty_viykovyuy_institut_zi_lyvova_do_odesy_67689.html (дата звернення : 01.09.2021).

⁵⁰ Зачем митрополит Агафангел стремится стать Предстоятелем УПЦ. URL: https://lb.ua/society/2012/02/14/136706_reyder_v_belom_klobuke.html (дата звернення : 01.09.2021).

⁵¹ FrolovLeaks VIII: Православная элегия. *Informnapalm*. 2017. 13.02. URL: <https://informnapalm.org/33340-frolovleaks-viii-pravoslavnaya-elegiya> (дата звернення : 01.09.2021), а також інші епізоди.

Митрополит Агафангел мав стати прапором заколоту, а проросійські «православні активісти» – співorganizаторами спецоперації, метою якої повинна була стати «максимальна активізація регіону» з наступним введенням російського військового контингенту⁵². Через протоієрея А.Новикова заколотникам Одеси, а також Сум з Росії надходили сотні тисяч доларів для бойовиків, яких Москва прямо називає «бойовиками».⁵³

Після російського вторгнення в Україну окупаційні адміністрації отримали підтримку з боку єпархій Московського патріархату в Луганській і Донецькій областях, а також Криму⁵⁴. Широко відомими стали випадки прямого співробітництва духовенства Московського патріархату з агресором під час анексії Криму⁵⁵ і бойових дій на Донбасі⁵⁶. Екс-«міністр оборони» так званої «ДНР» Ігор Гіркин (Стрелков) неодноразово заявляв про підтримку з боку духовенства УПЦ МП, аж до того, що його особиста охорона складалася з духовних синів, монахів та ієромонахів Святогірської лаври⁵⁷.

У багатьох випадках священнослужителі УПЦ МП, які нескінченно повторювали, що «їхні вірні знаходяться по обидва боки лінії розмежування», прямо ставали на бік агресора і його проксі. Дуже часто – закликали до миру українську сторону і

⁵² Листи К. Фролова Олександрю «Хирургу» Залдостанову від 27.02.2014, Ткачук від 08.03.2014. URL: <https://informnapalm.org/32451-frolovsleaks-smeta-rusvesna> (дата звернення : 01.09.2021).

⁵³ Лист Глазьеву від 13.03.2014. URL: <https://informnapalm.org/32451-frolovsleaks-smeta-rusvesna> (дата звернення : 01.09.2021).

⁵⁴ Див. про це докладно: Деркач Татьяна. Московский патриархат в Украине: анатомия предательства. Київ, 2018.

⁵⁵ Вежливые батюшки. Как священники РПЦ участвовали в присоединении Крыма. URL: <https://meduza.io/feature/2020/03/16/vezhlyvye-batyushki?fbclid=IwAR1YyYSrsxoYaYKpsk6YMKfgrknGUaME3aKYGSD6pIqCEA3Ws2xuZEbpRT8> (дата звернення: 01.09.2021).

⁵⁶ СБУ показала, як Росія використовує Московський патріархат у гібридній війні. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2598061-sbu-pokazala-ak-rosia-vikoristovue-moskovskij-patriarhat-u-gibridnij-vijni.html> (дата звернення: 01.09.2021).

⁵⁷ Террорист Гиркин: Вся моя личная охрана состояла из духовных сыновей, монахов, иеромонахов Святогорской лавры. URL: <https://gordonua.com/news/war/terrorist-girkin-vsya-moya-lichnaya-ohrana-sostoyala-iz-duhovnyh-synovey-monahov-ieromonahov-svyatogorskoj-lavry-426390.html> (дата звернення : 01.09.2021).

практично ніколи – Росію, яка розв’язала війну. Архиереї УПЦ МП відмовилися встати під час вшанування героїв АТО у Верховній Раді України⁵⁸, тоді як інші майже у той самий час стояли на трибуні під час святкування річниці так званої «ДНР»⁵⁹. Переважна більшість духовенства трьох Кримських епархій Московського патріархату – Сімферопольської, Джанкойської та Феодосійської – підтримали (часто – сприяли) окупації Криму та благословляли російську зброю та військових⁶⁰.

Очевидно, в Росії від православного духовенства Півдня і Сходу України очікували більш рішучих дій, спрямованих на знищення української державності, особливо від найбільш авторитетних у регіоні митрополитів. Але поразка заколоту в Одесі примусила її найбільш активних «православних організаторів» (Новіков, Кауров) втекти в Росію, а митрополит Агафангел різко знизив свою політичну активність. Митрополит Іларіон (Шукало), чия Донецька епархія частково залишилася на окупованій проросійськими бойовиками території, опинився у складному становищі. Війна дуже негативно позначилася на стані епархії; кількість людей у храмах сильно зменшилася, грошові надходження впали, регулярні спонсорські надходження від головного донецько-православного мецената Віктора Нусенкіса, чиї заводи потрапили під управління зареєстрованого у невизнаній Південній Осетії ЗАТ «Внешторгсервіс», припинилися.⁶¹ Митрополит Іларіон втратив беззастережну колись владну підтримку по обидва боки лінії розмежування, його спроби лавірувати між сторонами збройного

⁵⁸ УПЦ (МП): митрополит не встав під час вшанування Героїв України, бо «проти війни». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27005934.html> (дата звернення : 01.09.2021).

⁵⁹ УПЦ МП також відсвяткувала річницю псевдореферендуму у Донецьку. URL: https://24tv.ua/upts_mp_takozh_vidsvyatkuvala_richnitsyu_psevdoreferendumu_u_donetsku_n573760 (дата звернення : 01.09.2021).

⁶⁰ Деркач Татьяна. Казаки-разбойники. ЧВК на службі УПЦ МП. Частина 9. «Крымнаши» епархії. URL: <https://petrimazepa.com/churchandmercenarys9.html> (дата звернення : 04.09.2021).

⁶¹ Дмитро Дурнев. «Моліться за нинішню владу!», або Як виживають релігійні конфесії в «Л/ДНР». URL: <https://hromadske.ua/posts/molitsya-za-ninishnyu-vladu-abo-yak-vizhivayut-religijni-konfesiyi-v-ldnr> (дата звернення : 04.09.2021).

конфлікту неодноразово викликали різке невдоволення бойовиків (як це було, наприклад, у 2015 році, коли Іларіон заборонив привозити чудотворну ікону Тихвінської Божої Матері на неконтрольовану територію і проводити там хресну ходу).⁶² Митрополит Луганський і Алчевський Митрофан (Юрчук), попри свою участь у низці заходів так званої «ЛНР» та у духовній опіці бойовиків, все ж заборонив священникам відвідувати бойові позиції і намагався уникнути дій, які б могли витлумачуватися як безоглядна підтримка незаконних військових угруповань⁶³. (У червні 2021 році митрополит Митрофан помер у Луганську від травми голови, яку отримав за нез'ясованих обставин).

Однак попри те, що безпосередню участь в агресії проти України брала порівняно невелика кількість священнослужителів УПЦ МП регіону, вся церковно-політична та проповідницька діяльність цієї Церкви була спрямована на створення сприятливого ґрунту для цієї агресії. Саме керівництво УПЦ МП не тільки не засудило російське вторгнення, але й надалі під час нього поширювало російські наративи, а участь членів архієрейського корпусу в антидержавних діях (як-от, заклики єпископа Банченського Лонгіна (Жара) до зриву мобілізації) залишалися без жодної реакції⁶⁴. По суті справи, всупереч власній же соціальній концепції УПЦ МП ухилилася від оцінки війни, яка була розв'язана проти України⁶⁵.

⁶² Предательство и Церкви, и Христа! Донецкий архиерей отказывается от окормления паствы ДНР. URL: <https://3rm.info/main/58785-predatelstvo-i-cerkvi-i-hristadoneckiy-arhierey-otkazyvaetsya-ot-okormleniya-pastvy-dnr.html> (дата звернення : 01.09.2021).

⁶³ Михайло Глуховський. Митрополит УПЦ МП Митрофан: Духовну підтримку у нас можуть отримати всі, навіть ополченці і бойовики. URL: <https://glavcom.ua/interviews/mitropolit-upc-mp-mitrofan-duhovnu-pidtrimku-u-nas-mozhut-otrimati-vsi-navit-opolchenci-i-boyoviki-428179.html> (дата звернення : 01.09.2021).

⁶⁴ Episcop ortodox ROMÂN despre războiul din Ucraina: În ce țară s-au băgat americanii, numai vrajbă și sânge au adus. Vor să vadă cum se omoară ortodocșii pentru a le apăra bussines-ul lor VIDEO. URL: <https://www.activenews.ro/prima-pagina/Episcop-ortodox-ROMAN-despre-razboiul-din-Ucraina-In-ce-tara-s-au-bagat-americanii-numai-vrajba-si-sange-au-adus.-Vor-sa-vada-cum-se-omoara-ortodocsii-pentru-a-le-apara-bussines-ul-lor-VIDEO-66480> (дата звернення : 01.09.2021).

⁶⁵ Див. розділ VIII «Війна і мир» соціальної концепції УПЦ МП. URL: <http://orthodox.org.ua/page/sots%D1%96alna-kontsepts%D1%96ya> (дата звернення : 01.09.2021).

Це кардинально відрізнялося від позиції УПЦ КП, УАПЦ (а з кінця 2018 року – ПЦУ), УГКЦ, а також найчисленніших протестантських союзів⁶⁶, які беззастережно засудили російську агресію проти України, закликали вірних до захисту своєї країни, зосередилися на допомозі не лише мирному населенню, яке страждає від війни, але й на допомозі воєнній організації України, скерували своїх священнослужителів для капеланської служби у військових частинах і послідовно відстоювали інтереси України на зовнішній арені⁶⁷. Це ж стосується і публічної позиції управлінських центрів цих Церков у східних та південних областях України⁶⁸.

5.

Православ'я як «російська релігія», стрижень «русского мира» з його підкресленим мілітаризмом і відвертим шовінізмом і як антитеза Заходу посіло особливе місце в російській агресії проти України. Російські «реконструктори», які прагли перетворити Донбас на заповідник печерного російського націоналізму, створили «Конституцію ДНР» з карикатурною реплікою «Уложенія законів Російської імперії» в частині віросповідання» з панівною

⁶⁶ Виклики і загрози для України: співпраця Церкви і держави в їх подоланні. Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення. Інформаційні матеріали підготовлені до чергового засідання постійно діючого круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин» 24 травня 2016 р. за сприяння Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні. Київ, 2017. С. 14–19. Водночас, у деяких протестантських церквах відбулося розділення у поглядах на можливість використання зброї аж до відлучення від помісної Церкви (тобто громади віруючих) учасників бойових дій. Див. про один з таких випадків: Я всегда носил гранату, чтобы не сдаться в плен – украинский капеллан о войне на Донбассе. URL: https://risu.ua/ru/ya-vsegda-nosil-granatu-chtoby-ne-sdatsya-v-plen---ukrainskij-kapellan-o-vojne-na-donbasse_n109070 (дата звернення : 01.09.2021).

⁶⁷ Список п'ятидесятників України закликав світову спільноту християн віри євангельської «не вестися на відкриту чи завуальовану брехню» російських ЗМІ про Україну. URL: <http://www.voice.org.ua/news/news-hve/item/622-vid-chveu-ivanasu-shkulisu> (дата звернення : 01.09.2021).

⁶⁸ Див., наприклад: Великодне послання Преосвященного Владика Михаїла (Бубнія) [Екзарха Одеського і керуючого Кримським екзархатом УГКЦ]. URL: <http://www.ugcc.od.ua/docs/ekzarh/160-velykodnie-poslannia-preosviashchennoho-vladyky-mykhaila-bubniia.html> (дата звернення : 01.09.2021).

вірою («Віра Християнська Православна Кафолічна Східного сповідання, яку сповідує Російська Православна Церква Московський Патріархат») і з гарантією «захисту від сект» відповідно до закону⁶⁹.

Цілком очікувано утвердження такого православ'я супроводжувалося погромами протестантських церков, гоніннями на греко-католиків і православних Київського патріархату. Священнослужителів і активних мирян УПЦ КП били, заковували у кайданки, «вивозили в ліс», вимагали не звершувати богослужіння українською⁷⁰.

Загалом захоплення молитовних будівель, побиття і залякування пасторів і священників різних конфесій набрали системного характеру⁷¹. 8 червня 2014 року після святкового недільного богослужіння на Трійцю у п'ятидесятницькій Преображенській церкві в Слов'янську проросійські бойовики затримали чотирьох членів церкви. Всіх чотирьох було піддано тортурам і вбито наступного дня. Їхні тіла були знайдені в братській могилі після того, як бойовики покинули місто і українська армія взяла його під свій контроль⁷².

Пастор церкви «Асамблея Бога» в Донецьку Сергій Косяк пережив вісім годин безперервних тортур у штабі терористів у захопленій будівлі Донецької обласної державної адміністрації. За словами пастора, його врятувало те, що в кімнату, де його

⁶⁹ Конституція Донецької Народної Республіки, 2014. URL: <https://worldconstitutions.ru/?p=1094> (дата звернення : 04.09.2021).

⁷⁰ Как работает Православная церковь Украины в Донбассе: интервью со священником. URL: <https://www.dw.com/ru/kak-rabotaet-ukrainskaja-pravoslavnaja-cerkov-v-donbasse/a-56600751> (дата звернення : 04.09.2021).

⁷¹ Statement of Heads of Evangelical Protestant Churches of Ukraine on religious persecution in the Donetsk and Luhansk Oblasts. URL: <http://euromaidanpress.com/2014/07/22/statement-of-heads-of-evangelical-protestant-churches-of-ukraine-on-religious-persecution-in-the-donetsk-and-luhansk-oblasts/> (дата звернення : 04.09.2021).

⁷² Novitchkova Alexandra, Tomak Mariia, Valko Svitlana and Cooper Victoria (eds.). When God becomes a Weapon. Persecution Based on Religious Beliefs in the Armed Conflict in Eastern Ukraine, Kyiv : Centre for Civil Liberties and International Partnership for Human Rights in the framework of the Civic Solidarity Platform. April 2015. P. 15.

допитували, увійшов командир бойовиків, який раніше був членом саме його церкви.

14 червня 2014 року снарядом бойовиків було вбито пастора Сергія Скоробагача, який очолював Раду церков Маріуполя⁷³. Десятки баптистських, п'ятидесятницьких церков, «Залів Царств» Свідків Єгови⁷⁴, молитовних будинків мормонів і адвентистів, будівлі християнських навчальних закладів були захоплені і конфісковані у віруючих⁷⁵. Часто конфіскації відбувалися просто під час богослужінь і мотивувалися тим, що «це православна земля, і на ній немає місця різним сектам»⁷⁶. «Боротьба з сектами» була оголошена пріоритетом релігійної політики так званої «ДНР». Її очільник у 2014–2018 роках О. Захарченко обіцяв особисто очолити цю боротьбу⁷⁷. І у так званих «ДНР», і у «ЛНР» євангельські церкви опинилися, по суті справи, поза законом⁷⁸. Свідки Єгови, так само як і у Російській Федерації, офіційно заборонені і у «ДНР»⁷⁹, і

⁷³ В Мариуполе снаряд террористов убил пастора местной церкви – СМІ. URL: <https://tsn.ua/ru/ukrayina/v-mariupole-snaryad-terroristov-ubil-pastora-mestnoy-cerkvi-smi-371517.html> (дата звернення : 04.09.2021).

⁷⁴ Religious Buildings Seized in Eastern Regions of Ukraine. URL: www.jw.org/en/news/legal/by-region/ukraine/donetsk-luhansk-religious-buildings-seized/ (дата звернення : 04.09.2021).

⁷⁵ Шейх Саид Исмаилов. Как в ОРДЛО подавляются конфессии. URL: https://zmina.info/ru/columns-ru/svoboda_sovisti_pid_chas_vijni_na_skhodi_ukrajini/ (дата звернення : 04.09.2021).

⁷⁶ Свобода совісті під прицілом. URL: <https://www.slideshare.net/DonbassFullAccess/ss-123296295> (дата звернення : 04.09.2021).

⁷⁷ Мальцев Владислав. «Духовная брань» Александра Захарченко. Лидер ДНР пообещал бороться с «сектантами» и греко-католиками, но не с язычниками. НГ-религии. 1 июля 2015 г. URL: https://www.ng.ru/events/2015-07-01/3_bran.html (дата звернення : 04.09.2021).

⁷⁸ Запрет функционирования сект в ДНР. URL: <http://novorossiya.name/zapret-funkcionirovaniya-sekt-v-dnr> (дата звернення : 04.09.2021); Правоохранители в ЛНР пресекли деятельность киевской секты баптистов (видео). URL: <https://miaistok.su/pravoohraniteli-v-lnr-presekli-deyatelnost-kievskoj-sekty-baptistov-video/> (дата звернення : 04.09.2021).

⁷⁹ Перечень ликвидированных или запрещенных общественных и религиозных объединений, иных организаций. URL: <https://dnronline.su/perechen-zapreshhennykh-obshhestvennykh-i-religioznykh-obedinenij-inykh-organizacij/> (дата звернення : 04.09.2021).

у «ЛНР»⁸⁰. Свідки Єгови, серцевиною соціального вчення яких є максимальне відсторонення від будь-якої громадської, тим більше, політичної активності, яких переслідували в нацистській Німеччині та в СРСР за відмову «брати участь у справах кесаря», служити у війську тощо, переслідуються в ОРДЛО за нібито збір військової інформації та шпигунство⁸¹.

Так або інакше, переслідуваними в ОРДЛО є чи не всі релігійні організації, які діяли тут до війни (за винятком, зрозуміло, Московського патріархату): православні⁸², греко-католики⁸³, євангельські християни-баптисти⁸⁴, більшість мусульман⁸⁵, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня⁸⁶. Певний виняток становлять ті мусульмани, які знаходяться під орудою управління, керованого Рашидом Брагіним.

У Звіті Комісії США з релігійної свободи у світі за 2018 рік зазначається, що всі ці громади, які зіткнулися із викраденнями людей, тортурами, пограбуваннями, конфіскацією молитовних

⁸⁰ В ЛНР заборонили діяльність сект. URL: <https://novorosinform.org/v-lnr-zapretili-deyatelnost-sekt-66437.html> (дата звернення : 04.09.2021).

⁸¹ Разведсетъ «Свидетелей Иеговы» в ЛДНР. URL: <https://novorosinform.org/razvedset-svidetelej-iegovy-v-ldnr-70916.html> (дата звернення : 04.09.2021).

⁸² В ПЦУ заявили о преследовании духовенства и верующих в ОРДЛО и Крыму. URL: <https://www.unian.net/society/10502217-v-pcu-zayavili-o-presledovanii-duhovenstva-i-veruyushchih-v-ordlo-i-krymu.html>; (дата звернення : 04.09.2021).

⁸³ Прямо під час богослужіння можуть покласти обличчям на підлогу – пастор про релігійні переслідування в ОРДЛО. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29564229.html> (дата звернення : 04.09.2021).

⁸⁴ В ОРДЛО преследуют баптистов. URL: https://risu.ua/ru/v-ordlo-presleduyut-baptistov_n92023 (дата звернення 04.09.2021); В окупированном Луганске пожилого пастора судят за проведение богослужений. URL: <https://vchasnoua.com/donbass/59820-v-okkupirovannom-luganske-pozhilogo-pastora-sudyat-za-provedenie-bogosluzhenij> (дата звернення : 04.09.2021).

⁸⁵ Молитва «под колпаком»: в ОРДЛО началась очередная волна религиозных преследований. URL: <https://vchasnoua.com/articles/57154-molitva-pod-kolpakom-v-ordlo-nachalas-ocherednaya-volna-religioznykh-presledovaniy> (дата звернення : 04.09.2021).

⁸⁶ В «ЛНР» запретили евангельские церкви – арестами угрожают даже за домашние собрания. URL: <https://vchasnoua.com/donbass/58158-v-lnr-zapretili-evangelskie-tserkvi-arestami-ugrozhayut-dazhe-za-domashnie-sobraniya> (дата звернення : 04.09.2021).

будинків, зменшилися на 30-80%, оскільки їхні члени полишили територію ОРДЛО⁸⁷.

В окупованому Криму, де упродовж понад 20 років існувала реальна релігійна свобода, віруючі і релігійні громади опинилися в умовах жорсткого і репресивного по відношенню до всіх деномінацій, крім РПЦ, російського законодавства. Причому це законодавство повсякчасно стає дедалі жорсткішим і вже за умов окупації до нього було внесено низку дискримінаційних положень, які радикально зменшили обсяги релігійної свободи на півострові⁸⁸. Федеральний Закон «Про свободу совісті та релігійні об'єднання», який, попри протести всередині Росії, міжнародної громадськості та звернень низки світових лідерів, від часу ухвалення в 1997 році переглядався практично щорічно. І кожний перегляд погіршував стан релігійної свободи. Зокрема, релігійним групам заборонялося мати відносини з особами, які підозрювалися у фінансуванні тероризму, а також з іноземцями, чиє перебування в РФ визнавалося небажаним (вони також не можуть бути лідерами і членами релігійних організацій в Росії), активи організацій і осіб, щодо яких існує інформація про причетність до терористичної діяльності (навіть якщо при цьому не існує правових підстав для занесення їх у список терористів і екстремістів); релігійні діячі, які здобули освіту за кордоном, зобов'язані пройти ресертифікацію своїх дипломів та/або пройти перенавчання в Росії⁸⁹.

Нищівного удару по свободі совісті в окупованому Криму завдав «пакет Ярової» – закони, подані в 2016 році членами Російської Держдуми Іриною Яровою, Олексієм Пушковим, Надією Герасимовою та членом Ради Федерації РФ Віктором

⁸⁷ 2018 Annual Report of US Commission on International religious Freedom. Washington, DC. April 2018. P. 79.

⁸⁸ Gordon Michael R. Irking U.S., Yeltsin Signs Law Protecting Orthodox Church. *The New York Times*. Sept. 27, 1997. URL: <https://www.nytimes.com/1997/09/27/world/irking-us-yeltsin-signs-law-protecting-orthodox-church.html> (дата звернення : 04.09.2021).

⁸⁹ Sibireva Olga. New Restrictions in the Russian Religious Law: What Should Believers Expect? URL: <https://talkabout.iclrs.org/2020/12/23/new-restrictions-in-the-russian-religious-law/>

Озеровим. По суті справи, «пакет Ярової» унеможливив місіонерську діяльність для всіх релігійних організацій, крім структур Московського патріархату⁹⁰.

На віруючих накладають покарання за речі, немислимі до окупації Криму: наприклад, за відсутність повної назви організації на вивісці, роздачу календарів із розкладом богослужінь, антиалкогольну і антитютюнову кампанії, за зберігання у культовій будівлі літератури, на якій не вказано повну назву релігійної організації, запрошення на сеанс оздоровчої гімнастики⁹¹.

Від самого початку окупації півострова його вимушені були полишити ті, для кого перебування під російською окупацією було небезпечним. Серед них – священнослужителі і активні миряни Київського патріархату, Української греко-католицької церкви⁹², протестантські пастори і члени їхніх громад (деякі з них були депортовані), релігійні діячі, які просто відвідували Майдан під час Революції Гідності або навіть були помічені у симпатіях ще до Помаранчевої революції⁹³. Часом, як це трапилося у Балаклаві, ціла протестантська громада разом із пастором вирушила на територію материкової України⁹⁴.

Після заборони Верховним Судом РФ організації Свідків Єгови в 2017 році члени цієї організації зазнали в Криму вкрай жорстоких репресій. Власне, проповідування, яке є серцевиною релігійних практик Свідків, є вже основою для переслідування їх і

⁹⁰ Мухаметшина Елена. Давление на религиозные меньшинства по закону Яровой нарастает. Вестник. 28 марта. URL: <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2017/03/29/683153-davlenie-religioznie-menshinstva> (дата звернення: 04.09.2021); Против людей, а не против террористов. Почему новые законопроекты Яровой и Озерова – это очень плохо. URL: <https://meduza.io/feature/2016/05/13/protiv-lyudey-a-ne-protiv-terroristov> (дата звернення : 04.09.2021).

⁹¹ Свобода религии и убеждений в Крыму. Аналитический обзор о ситуации в сфере свободы религии и убеждений в условиях оккупации Крыма (апрель 2014 – январь 2018). Київ, 2018. С. 13–15.

⁹² 2016 Annual Report of the U.S. Commission on International Religious Freedom. Washington, DC. April 2016. P. 194–196.

⁹³ В Крыму продолжают преследовать верующих – эксперт. URL: <https://ru.krymr.com/a/28256380.html> (дата звернення : 04.09.2021).

⁹⁴ Лункин Роман, Загребина Инна. Религия и право в современной России. Москва : Юриспруденция, 2017. С. 158–159 та 174–190.

арештів. Вони отримують тюремні терміни ув'язнення за обговорення Біблії по відеозв'язку або виконання піснеспівів⁹⁵. Виключно за поширення релігійних переконань до 6 років позбавлення волі було засуджено жителя Криму Артема Герасимова⁹⁶. Будинки і майно Свідків Єгови конфіскується і виставляється на торги⁹⁷. По суті справи, найтяжчим зі звинувачень, які висуваються проти Свідків Єгови в Росії, є те, що вони розповсюджують свої брошури, в яких обґрунтовують єдиноістинність своєї релігії – тобто те, що роблять прибічники всіх релігій. Покарання, до яких вдається російська влада по відношенню до Свідків Єгови, за своєю жорстокістю явно перевищує радянські зразки брежневського періоду і наближаються до сталінських. (Емілі Баран у своїй монографії про Свідків Єгови в Радянському Союзі розповідає про долі конкретних віруючих – членів цієї організації, яких було засуджено до 2,5, п'яти, восьми років таборів у 1941, 1944, 1945 та 1950 роках. 25-річні терміни отримували керівники організації у другій половині 1940-х років. За хрущовської «відлиги» ці терміни було скорочено)⁹⁸.

Особливою ціллю переслідувань з боку окупаційних органів Російської Федерації стали мусульмани Криму. Поліцейські рейди по мечетях, обшуки, залякування, арешти, побиття стали звичайною практикою поведіння окупаційної влади з мусульманами. Жорстоким репресіям було піддано членів ісламського руху Хізб ут-Тахрир, який легально діє в Україні й більшості західноєвропейських країн, але є забороненим у Росії (хоча жодних доказів

⁹⁵ За что «Свидетелям Иеговы» ужесточают приговоры. НГ-религии. 16 февраля 2021. URL: https://www.ng.ru/facts/2021-02-16/10_502_witnesses.html (дата звернення : 04.09.2021).

⁹⁶ Шесть лет тюрьмы вместо штрафа. Верховный суд Крыма в апелляции не только не смягчил, но ужесточил приговор Свидетелю Иеговы. URL: <https://jw-russia.org/news/2020/06/5.html> (дата звернення : 04.09.2021).

⁹⁷ Сибирева Ольга. Проблемы реализации свободы совести в России в 2019 году. URL: https://www.sova-center.ru/religion/publications/2020/03/d42165/#_Тос509950629 (дата звернення : 04.09.2021).

⁹⁸ Baran Emili B. Dissent on the Margin. How Soviet Jehovah's Witnesses Defied Communism and Lived to Preach about It. New York: Oxford University Press, 2014. P. 42, 56 та інші.

їхньої «екстремістської» діяльності досі оприлюднено не було). Члени Хізб ут-Тахрир отримують вражаюче суворі в'язничні терміни – по 11, 12, 15 і навіть 19 років позбавлення волі⁹⁹. Станом на середину 2021 року щонайменше 16 мусульман Криму були засуджені до тюремного ув'язнення за виключно релігійну діяльність¹⁰⁰. При цьому будь-яка релігійно-громадська активність, навіть така, яка супроводжується запевненням у лояльності окупаційному режимові, оголошується «хамелеонівською», спрямованою на отримання ресурсів, які необхідні для майбутнього просунення «радикальних ідей»¹⁰¹.

Значна кількість мусульман, рятуючись від переслідувань, вимушена була залишити Крим. За даними громадської ініціативи КримSOS, з-поміж 22 тисяч кримчан, які виїхали після окупації півострова Росією, половина – мусульмани¹⁰².

З демонстративною жорстокістю окупаційні адміністрації намагаються також придушити діяльність православних громад Київського патріархату (з 2019 року – Православної церкви України). Побиття священників, підпали майна, тиск з боку силовиків, спроби відібрати культові споруди, намагання ФСБ завербувати священнослужителів почалися від самого початку окупації Криму¹⁰³. Кількість українських православних парафій скоротилася з 22 на початку 2014 року до шести. Однак Кримська єпархія ПЦУ послідовно бореться за збереження українського православ'я на

⁹⁹ Дела «Хизб ут-Тахрир» в Крыму. URL: <https://ovdinfo.org/story/dela-hizb-ut-tahrir-v-krymu> (дата звернення : 04.09.2021).

¹⁰⁰ 2021 Annual Report of US Commission on International Religious Freedom. Washington, DC. April 2021. P. 38.

¹⁰¹ Кашкаров А. А. Радикализация ислама в Крыму как угроза криминологической безопасности Юга России. Проблемы применения уголовного и процессуального законодательства. Сборник материалов Международной научно-практической конференции. 19–20 апреля 2018 г. Симферополь, 2018. С. 65–66.

¹⁰² Украина опережает Европу по уровню межрелигиозной толерантности – Муфтий Саид Исмаилов. URL: <https://ru.krymr.com/a/27408885.html> (дата звернення : 04.09.2021).

¹⁰³ Нічого з вищепереліченого очікувано не висвітлювалося ЗМІ окупованого Криму. Див.: Хруль В.М. Конфликт повесток: религиозная жизнь Крыма и ее освещение в местных печатных и интернет-СМИ. Медиаскоп, 2017. Вып. 2. URL: <http://www.mediascope.ru/2302> (дата звернення : 04.09.2021).

півострові, обстоює своє право на храм рівноапостольних Володимира і Ольги у Сімферополі¹⁰⁴ і усвідомлює себе як єдину легально діючу (хоча і без реєстрації через перешкоджання окупаційної влади) українську установу в Криму¹⁰⁵.

Застосування репресивного законодавства і політичного тиску призвело до того, що упродовж 2014 – 2016 років загальна кількість релігійних організацій усіх віровизнань, які легально діяли в Криму, скоротилася вп'ятеро. І хоча надалі внаслідок реєстрації громад ця кількість збільшувалася, на початок 2021 року їхня загальна чисельність становила лише 40,9% від довоєнної кількості¹⁰⁶.

Фактично у релігійному просторі Криму, як і на території Російської Федерації, утверджено монополію Московського патріархату. Три кримські єпархії – Сімферопольська, Джанкойська та Керченська – лишаються у складі УПЦ МП виключно номінально. Їхні статuti перереєстровані ще влітку 2014 року згідно з російським законодавством, що означає, окрім усього іншого, що єпархіальне майно належить Російській православній церкві. Єпархії старанно вичищають зі своїх офіційних документів, вивісок, бланків тощо будь-яку згадку про належність до УПЦ МП. Між тим, формальна належність цих єпархій до УПЦ МП є дуже важливою для обґрунтування наднаціонального імперського характеру Московського патріархату, який патріарх Кирило протиставляє «національним» патріархатам (Сербському, Болгарському, Румунському) і чий кордони є «священними і недоторканими»

¹⁰⁴ «Все робиться, щоб ПЦУ припинила існування»: у Сімферополі виселяють храм Православної церкви України. URL: <https://ua.krymr.com/a/krymr-ptsu-simferopol-klyment/30018995.html> (дата звернення : 04.09.2021).

¹⁰⁵ «Це ніби посольство. І доки ми тут – Україна може вважати Крим українським». Архієпископ Климент про становище ПЦУ на півострові. URL: <https://ua.krymr.com/a/arkhiyepyskop-klyment-pro-ptsu-u-krymu-/30242914.html> (дата звернення : 04.09.2021).

¹⁰⁶ За семь лет в Крыму и Севастополе вдвое сократилось количество религиозных организаций – адвокат. URL: <https://ru.krymr.com/a/news-krym-sokarshcheniye-vdvoye-religioznykh-organizatsiy/31404635.html> (дата звернення : 04.09.2021).

попри зміни державних кордонів. Російський релігієзнавець Р.Лункін, який мав можливість здійснювати польові дослідження в Криму після 2014 року, цілком обгрунтовано доводить, що «після окупації Криму кримські релігійні організації втратили майже всі релігійні свободи й свободу асоціацій, які вони раніше мали в Україні»¹⁰⁷.

З початком російської агресії під загрозою на окупованих територіях опинилися і єврейські громади. Передовсім, це стосується так званих «ДНР» та «ЛНР», лідери яких неодноразово вдавалися до антисемітських вихваток (ватажок «ЛНР» Плотницький навіть стверджував, що слово «Євромайдан» є похідним від «євреї») ¹⁰⁸. Більшість євреїв Донецька з початком військових дій полишила місто, де бойовики вбили члена опікунської ради єврейської громади Георгія Зільберборда. Більшість членів громади переїхали до Києва, 545 емігрували в 2014 році до Ізраїлю¹⁰⁹. У 2015 році за ініціативи рабина Моше-Реувена Асмана і за підтримки українських і закордонних меценатів під Києвом, поруч із місцем поховання засновника Чорнобильської хасидської династії ребе Мордехая, було споруджено селище Анатівка для євреїв – переселенців із зони військових дій на Донбасі. Назва селища запозичена з п'єси Шолом Алейхема «Тев'є-молочар». Мешканці селища дотримуються єврейського способу життя і приписів юдаїзму в достатньо строгій редакції. Єврейський громадський діяч Уріель Штерн сподівається, що Анатівка стане символом єврейського морального духу¹¹⁰.

¹⁰⁷ Lunkin Roman. Changes to religious life in Crimea since 2014. Religion During the Russian-Ukrainian Conflict. Edited by Elizabeth A. Clark and Dmytro Vovk. New York: Routledge, 2020. P. 144.

¹⁰⁸ Лихачев Вячеслав. В ДНР нашли очередного «жида»-предателя. *Хадашот*. 28 июля 2015. URL: <http://www.hadashot.kiev.ua/content/v-dnr-nashli-ocherednogo-zhida-predatelya> (дата звернення : 04.09.2021).

¹⁰⁹ Количество евреев, желающих вернуться из Украины в Израиль, выросло втрое. URL: <https://tsn.ua/ru/ukrayina/kolichestvo-evreev-zhelayuschih-vernutsya-iz-ukrainy-v-izrail-vyroslo-vtroe-402446.html> (дата звернення : 04.09.2021).

¹¹⁰ Евреи Донбасса. Война и мир. Лехаим. 4 октября 2015. URL: <https://lechaim.ru/events/evrei-donbassa-voyna-i-mir/> (дата звернення : 04.09.2021).

Після початку бойових дій Україна увійшла до десятки країн світу з найбільшою кількістю внутрішньо переміщених осіб. Релігійні спільноти, у більшості яких допомога людині, викинутої зі своєї домівки і відірваної від своєї землі, є частиною соціального вчення та внутрішньорелігійним обов'язком, постали перед необхідністю мобілізації резервів для облаштування такої кількості внутрішньо переміщених осіб, яка перевищувала населення деяких європейських країн. Хоча український уряд достатньо оперативно почав ухвалювати розпорядження, спрямовані на соціальний захист вимушених мігрантів, за умов розгортання бойових дій і економічної кризи, викликаної війною, коштів, що їх виділяла держава, було очевидно недостатньо. За цих умов особливу роль відіграли неурядові організації, волонтери і їхні об'єднання та, великою мірою, церкви та релігійні організації. У жовтні 2014 року з огляду на дедалі зростаючий потік внутрішньо переміщених осіб із зони бойових дій Прем'єр-міністр України А. Яценюк звернувся до членів Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій із закликом допомогти владі в облаштуванні мігрантів напередодні зимових холодів¹¹¹. У своєму Зверненні від 31 жовтня 2014 року Всеукраїнська Рада Церков та релігійних організацій констатувала, що її члени вже надіслали внутрішньо переміщеним особам велику допомогу, але закликала своїх вірних посилити її¹¹².

Оскільки найбільше внутрішньо переміщених осіб зареєстровано у Донецькій, Луганській, Харківській, Запорізькій, Дніпропетровській, Київській областях та м. Києві¹¹³, на релігійні громади Східного і Південного регіону лягла велика відповідальність за вимушених мігрантів. Однак, як правило, локальні ініціативи

¹¹¹ Прем'єр-міністр України зустрівся з членами Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. URL: http://old.kmu.gov.ua/kmu/control/en/publish/article?art_id=247651557&cat_id=244314975 (дата звернення : 04.09.2021).

¹¹² Звернення Всеукраїнської Ради Церков на підтримку благодійництва та волонтерської діяльності. URL: <https://www.vrciro.org.ua/ua/statements/statement-for-support-volunteering-charity> (дата звернення : 04.09.2021).

¹¹³ Смаль Валентина. Велике переселення: скільки насправді в Україні внутрішньо переміщених осіб. URL: <https://voxukraine.org/velyke-pereseleennyaskilky-naspravdi-v-ukraini-vpro-ua/> (дата звернення : 04.09.2021).

(як, наприклад, відкриття при церквах малих підприємств)¹¹⁴ знаходили підтримку релігійних центрів і загальноукраїнських релігійних об'єднань. Уже у перші місяці 2014 року Каритас надав допомогу 220 тис. внутрішньо переміщеним особам і розгорнув програми допомоги їм (проекти працевлаштування ВПО, забезпечення їх продуктами та медикаментами, гранти для громад, які приймають мігрантів тощо)¹¹⁵. Масштабні проекти з допомоги цим особам здійснили УГКЦ¹¹⁶, Всеукраїнські об'єднання християн віри євангельської¹¹⁷ та євангельських християн-баптистів¹¹⁸, Агенція АДРА Церкви адвентистів сьомого дня¹¹⁹, православні Церкви, а також особисто Папа Римський Франциск¹²⁰.

¹¹⁴ Баптисти хочуть відкрити в «сірій зоні» Донеччини малі підприємства для допомоги переселенцям. URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/41613-baptisti-xochut-vidkriti-v-sirij-zoni-donechchini-mali-pidpriyemstva-dlya-dopomogi-pereselencyam.html (дата звернення : 04.09.2021).

¹¹⁵ Підтримуємо внутрішньо переміщених осіб в Дніпропетровській області. URL: <http://caritas.ua/news/pidtrymuemo-vymusheno-pereselenyh-osib-v-dniropetrovskij-oblasti/> (дата звернення : 04.09.2021).

¹¹⁶ Див. про це: Блаженніший Святослав відвідав БФ «Карітас-Краматорськ». URL: http://news.ugcc.ua/news/blazhenn%D1%96shiy_svyatoslav_v%D1%96dv%D1%96dav_bf_kar%D1%96taskramatorsk_77960.html (дата звернення : 04.09.2021).

¹¹⁷ Див. серед іншого: Спасаячи людей, спасемо Україну. URL: <https://helpua.center/> (дата звернення: 04.09.2021); Міжцерковний комітет з питань допомоги біженцям зі Сходу України дозволить церквам діяти ефективніше. URL: <https://church.if.ua/634news.html> (дата звернення: 04.09.2021); Карпицкий Н. Н. Деятельность пятидесятников Славянска в военное время 2014–2015 гг. *Емінак*. 2016. № 2 (14). Том 1. С. 85–92.

¹¹⁸ Комітет допомоги вимушеним переселенцям. URL: http://old.baptyst.com/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=139&Itemid=190&lang=ua (дата звернення : 04.09.2021).

¹¹⁹ АДРА Україна і правительство Канады начинают реализацию проекта помощи переселенцам из зоны АТО. URL: <http://www.ostrovok.lg.ua/news/agrozona/adra-ukraina-i-pravitelstvo-kanady-nachinaet-realizaciyu-proekta-pomoshchi-pereselencam-iz-zonu-ato/> (дата звернення: 04.09.2021); Волонтеры ADRA Ukraine устанавливают системы водоснабжения в прифронтовых поселках Донетчины. URL: <https://vchasnoua.com/donbass/58031-volontery-adra-ukraine-ustanavlivayut-sistemy-vodosnabzheniya-v-prifrontovykh-poselkakh-donetchiny> (дата звернення: 04.09.2021)

¹²⁰ Акція «Папа: для України». URL: http://www.rkc.lviv.ua/category_3.php?cat_1=&cat_2=88&cat_3=171&lang=1 (дата звернення : 04.09.2021).

Пізніше спостережна місія ОБСЄ особливо підкреслювала, що громадянське суспільство і церкви взяли у 2014 році на себе головну відповідальність за надання внутрішньо переміщеним особам гуманітарної допомоги¹²¹.

6.

Військові дії й пов'язані з ними трагедії, втрати та труднощі привели до загострення релігійних почуттів і до більш частих звернень до церков населення східних та південних областей України, порівняно із мирними часами. Істотно виросло і значення філантропічних програм, які здійснюються у районах, прилеглих до зони бойових дій, а також серед внутрішньо переміщених осіб більшість Церков і релігійних організацій України. Водночас з огляду на характер релігійних процесів, рівень і особливості релігійності Схід і Південь України не є цілісним регіоном. «Просторово» у ньому вирізняються великі міста (Харків, Одеса, Дніпро, Запоріжжя та інші) з їхнім розвинутим релігійним ринком і складною динамікою взаємодії процесів десекуляризації та секуляризації; сільські райони, де достатньо швидко (хоча, звісно, не у повному обсязі) відновилися дорадянські традиційні релігійні практики; райони Одеської області, які до Другої світової війни не входили до складу СРСР і яких не торкнулася довоєнна, найбільш жорстока хвиля розцерковлення; окуповані Росією Крим і частина Донецької та Луганської областей, де релігійна активність не Московського патріархату придушується з різним ступенем жорстокості. У конфесійно-деномінаційному сенсі релігійний ландшафт тут також є багатобарвним – православна народна релігійність з локальними культовими практиками (інколи оголошеними офіційною Церквою єретичними, як-от культ архімандрита Рафаїла (Бараника) з центром у Петриківському районі Дніпропетровської обл.)¹²², не численні, але агресивні есхатологічно-

¹²¹ Conflict-related Displacement in Ukraine: Increased Vulnerabilities of Affected Populations and Triggers of Tension within Communities. Published by the OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine, July 2016. P. 8.

¹²² В УПЦ МП заявили о появлении новой православной секты. URL: <https://ria.ru/20170810/1500126680.html> (дата звернення : 04.09.2021).

фундаменталістські і войовничо антиавтокефалістські «вкраплення» у традиційне православне середовище регіону; потужна пізньо-протестантська субкультура, особливо вкорінена в райони Півдня України, звідки розпочалося євангельське пробудження середини ХІХ ст.; «нова духовність» великих міст; мусульманський анклав у Криму та інше. І хоча регіональні еліти всебічно долучилися до зміцнення структур Московського патріархату, які й надалі тут домінують, їхні позиції не видаються беззастережно монопольними. Особливо зі створенням Православної церкви України і визнанням її автокефалії з боку Константинопольського (Вселенського) патріархату, а також Олександрійського патріархату і Елладської та Кіпрської православних церков. При цьому ще до створення ПЦУ зростання підтримки тоді ще Київського патріархату було очевидним: якщо у 2000 році про належність до нього повідомили 10,3% респондентів Півдня і 3% Сходу, у 2017 році – 3% та 11,6% відповідно. Питома вага «просто православних» – традиційна ніша для тих, хто не міг визначитися зі своєю юрисдикційною належністю і, як правило, не мав зв'язку із конкретною релігійною громадою – зменшилася з 38,7% до 32% на Півдні та з 54,5% до 29,6% на Сході.

Не менш промовистими були і погляди на майбутнє православ'я в Україні. Те, що православні України мають згуртуватися навколо Української православної церкви Київського патріархату вважали 24,9% опитаних на Півдні та 22,2% на Сході. Ще 13,3% на Півдні та 16,9% на Сході погоджуються із тим, що «Православні церкви України повинні об'єднатися в єдину Церкву, яка домагатиметься незалежності». Значно менше – 17,8% на Півдні і 8,2% на Сході – відповіли, що «Українська православна церква має залишатися невід'ємною частиною Руської (Російської) православної церкви»¹²³. Дослідження 2020 року виявили достатньо

¹²³ Виклики і загрози для України: співпраця Церкви і держави в їх подоланні. Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення. Інформаційні матеріали підготовлені до чергового засідання постійно діючого круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин» 24 травня 2016 р. за сприяння Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні. Київ, 2017. С. 33, 34.

високий рівень довіри до предстоятеля ПЦУ митрополита Епіфанія – 38,2% довіряють на Півдні і 25% на Сході (не довіряють 14,1% та 25,4%, відповідно) і падіння довіри до патріарха Московського Кирила – йому довіряють на Півдні 10% (не довіряють – 30%) та на Сході – 20,5% і 22,4%, відповідно¹²⁴.

Попри наявність у головних акторів української релігійної сцени базових регіонів, практично всі вони мають загальнонаціональні амбіції, котрі лишатимуться недосяжними без «освоєння» Півдня і Сходу країни. І хоча на початку 2020-х суттєві відмінності у релігійній поведінці між регіонами країни зберігалися – на Заході вона залишалася значно більш послідовною – Схід і Південь вже давно не видаються «релігійною пустелею», як це здавалося місіонерам багатьох конфесій на зламі 1980–1990-х років. Православні, католицькі і протестантські церкви мають власні «східні» стратегії, які здійснюються попри окупацію частини регіону Російською Федерацією. І якщо Московський патріархат у своєму намаганні зберегти домінуючі позиції в регіоні працює на утвердження ідентифікаційного простору «триєдиної Русі», то ПЦУ, УГКЦ, більшість протестантських союзів, прагнучи посилити тут свої власні позиції, тим самим зміцнюють тут загальноукраїнську ідентичність.

¹²⁴ Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000–2020 рр. Інформаційні матеріали підготовлені до чергового засідання постійно діючого Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин» 25 листопада 2020 року за сприяння Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні. Київ, 2020. С. 32–33.

РОЗДІЛ 6

ВПЛИВ МЕДІЙНОГО ДИСКУРСУ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ НАСЕЛЕННЯ СХОДУ ТА ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Технічна можливість нав'язування ціннісних орієнтирів актуалізувала у XXI ст. проведення інформаційно-психологічних операцій, метою яких стало забезпечення певних соціально-психологічних ефектів. Здійснення таких операцій виявилось як складовою реалізації Російською Федерацією агресивних планів щодо України, так і важливим засобом організації відсічі агресору. Протягом 2014–2021 років це наклало свій відбиток на контент медійного дискурсу, засоби та форми подачі інформації, час і порядок формування та оприлюднення повідомлень.

Дискурс-аналіз контенту медіа дозволяє за змістовним критерієм виокремити україноцентричний та російськоцентричний дискурси. Прийнятним буде й поділ дискурсу на загальнодержавний, регіональний та сформований поза межами України. Аналіз генеральних топіків дозволяє також виокремити певні специфічні риси медійного дискурсу окремих регіонів. Ідеться не лише про риси ціннісної компоненти дискурсу Сходу та Півдня України, а й про виокремлення дискурсу, сформованого терористичними організаціями «ДНР» та «ЛНР». Такий підхід обумовлений тим, що медійний дискурс «ЛНР» та «ДНР», який загалом може бути охарактеризований як російськоцентричний, поступово набув ознак, що дозволяють оцінювати його також як регіональний.

Пошук матеріалів для дискурс-аналізу здійснювався за ключовими словами «Україна», «Росія»/«Россия», «протистояння»/ «противостояние», «війна»/«война», «конфлікт»/«конфликт», «Русская весна», «Євроінтеграція», «Мінські угоди», «Юго-Восток Украины», «Новороссия», «*** народная республика», ДНР, ЛНР, «російська агресія», «гібридна війна», «сепаратисти». **Задля зменшення впливу відбору матеріалів за ключовими словами на характер публікацій і, відповідно, результати дискурс-аналізу було**

здійснено наскрізний перегляд політичних новин/матеріалів на ресурсах «Русская весна», dkr.com.ua («Донецький комунікаційний ресурс»), dnews.donetsk.ua («Донецкие Новости»), donbass.ua («Донбасс»), ostro.org («Остров»), dn.ua («Интернет-газета» Донбасса), «Донбас реалії», «Донецкий кряж», lnews.zp.ua («Перший Запорізький»), zp.depo.ua, dp.informator.ua, dnipro.depo.ua, kh.depo.ua, odesa.depo.ua, mk.depo.ua, herson.depo.ua, 0552.ua (сайт м. Херсон), <http://kremlin.ru>, ontvtime.ru, smitop.ru, mk.ru, а також ІНТЕРНЕТ-сайтів та окремих публікацій на сторінках інших ресурсів чи соцмереж (переважно коментарів) за відповідними гіперпосиланнями в основному тексті.

Матеріали, сформовані на тимчасово окупованих територіях України – Донецької та Луганської областей (за доменами, характером висвітлення подій або власним позиціонуванням) – були представлені на ресурсах www.novorosia.su, www.dnr-news.com, www.dnr.today, www.icorpus.ru, www.lugansk-online.info, www.rusvesna.su, у друкованих ЗМІ «XXI век», «Новоросси́я», «Молния ДНР». Вибір таких матеріалів для аналізу здійснювався із урахуванням можливостей доступу до них у зв'язку із його обмеженням на основі законодавства України. Це зумовило часткове використання вторинних джерел.

Оцінки ціннісної компоненти дискурсу медіа базувалися на аналізі назв публікацій та їх основних меседжів із визначенням типових (схожих і полярних) та нетипових висловів або суджень. Для отримання верифікованих висновків критичний дискурс-аналіз був поєднаний із елементами контент-аналізу, використанням біхевіористичного, орієнтаційно-ціннісного, культурологічного методів дослідження та методу аналізу ієрархій Т. Сааті¹.

¹ Thomas L. Saaty. The Analytic Hierarchy and Analytic Network Processes for the Measurement of Intangible Criteria and for Decision-Making. URL: https://www.researchgate.net/publication/297791474_The_Analytic_Hierarchy_and_Analytic_Network_Processes_for_the_Measurement_of_Intangible_Criteria_and_for_Decision-Making; Thomas L. Saaty. Decision making with the analytic hierarchy process. URL: https://www.researchgate.net/publication/250035755_Decision_making_with_the_analytic_hierarchy_process_Int_J_Serv_Sci

У роботі були враховані результати розробок Д. Канемана² та Р. Талера³ щодо нерациональної поведінки, Д. Кіслова⁴ щодо перебігу інформаційних воєн і гарантування політичної безпеки масових комунікацій, а також В. Кулика⁵ щодо характеру аналізу текстів («називання»–«обрамлення»–«мовні засоби творення обрамлень»–«політичні рекомендації»). У дослідженні використані результати соціологічних досліджень Київського міжнародного інституту соціології (kiis.com.ua); Соціологічної групи «Рейтинг» (<https://ratinggroup.ua>); Інституту соціології НАН України⁶, студій Г. Сасе та Е. Лакнер у рамках проекту ZOiS,⁷ опитувань, виконаних на замовлення газети «Дзеркало тижня» (<https://zn.ua>), а також матеріали закордонних моніторингових місії про стан справ на Донбасі, які були підготовлені та/або

² Канеман Д. *Думаю медленно... решаю быстро*. Москва : АСТ, 2018. 656 с.

³ Талер Р. *Поведінкова економіка. Як емоції впливають на економічні рішення*. Київ : Наш формат, 2018. 463 с.

⁴ Кіслов Д. В. *Політична безпека масових комунікацій*. Київ : МП. «Леся», 2010. 208 с.; Кіслов Д. В. *Інформаційні війни*. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2013. 300 с.

⁵ Кулик В. *Аналізуючи аналітику: про засади дослідження західних наукових та експертно-аналітичних публікацій на тему російсько-українського конфлікту. Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях*. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 5–10.

⁶ *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ : Інститут соціології НАН України, 2014. У 2 т. Т.1. 545 с.; Т. 2. 411 с.; *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. 652 с.; *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. 545 с.

⁷ Сасе Г. *Донбасс – дві частини або ще одна? Досвід війни очима населення регіону*. URL: https://www.zois-berlin.de/fileadmin/media/Dateien/ZOiS_Reports/ZOiS_Report_2_2017.pdf; Сасе Г., Лакнер Е. *Ідентичності на передній лінії Донбасу: що змінилося з 2016 по 2019 рік*. URL: https://www.zois-berlin.de/fileadmin/media/Dateien/ZOiS_Reports/ZOiS_Report_3_2019.pdf

проаналізовані М. Лакомі⁸, С. Фішер⁹, У. Шнеккером¹⁰, О. Лухтерхандтом¹¹ тощо.

Аналіз контенту медіа дозволяє визначити три періоди формування ціннісної компоненти дискурсу. Перший період припадає на 2014–2015 роки, коли оцінювалася окупація Росією Автономної Республіки Крим, перспективи реалізації Росією так званого проекту «Новоросія», готовність громадян України до участі у збройній боротьбі проти агресора, відбувалося осмислення факту війни між РФ та Україною переважно як цивілізаційного протистояння, яке могло перерости у широкомасштабну агресію Росії, загрожуючи Україні втратою суверенітету.

Другим періодом можна вважати 2016–2019 роки, коли оцінювалися перспективи припинення бойових дій на Донбасі, ставлення громадян України до надання особливого статусу ОРДЛО, можливості досягнення домовленостей із РФ за посередництва європейських партнерів, перші результати процесу декомунізації, євроінтеграції та отримання Томосу про автокефалію Православної церкви України.

Третій період припадає на 2019–2021 роки, коли обговорювалися перспективи відмови від Мінського формату переговорів, були оцінені можливості припинення війни за збереження Нормандського формату перемовин, безпосереднє залучення до переговорного процесу США та перспективи реінтеграції тимчасово окупованих територій, а також визначені зміни ставлення українських громадян до реалізації провідними політичними

⁸ Лакомі М. Гра в Україні: конфлікт на Донбасі як результат багатопарового Rivalry. URL: https://www.researchgate.net/publication/321098214_The_Game_of_Ukraine_Conflict_in_Donbass_as_an_Outcome_of_the_Multilayered_Rivalry

⁹ Фішер С. Конфлікт на Донбасі. Зіткнення наративів та інтересів, складний мирний процес. URL: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/studien/2019S03_fhs.pdf

¹⁰ Шнеккер У. Гібридна війна в епоху геополітики? Про інтерпретацію та характеристику конфлікту на Донбасі. URL: <https://www.jstor.org/stable/24878009?seq=1>

¹¹ Лухтерхандт О. Мінські угоди щодо конфлікту на Сході України (Донбас) з точки зору міжнародного права. URL: https://www.ostinstitut.de/documents/publikationen/Luchterhandt_Die_Vereinbarungen_von_Minsk_uber_den_Konflikt_in_der_Ostukraine_aus_völkerrechtlicher_Sicht%20OL_2_2019.pdf

гравцями світу власних цивілізаційних та квазіцивілізаційних проєктів, заручником яких стала Україна.

Російськоцентричний та україноцентричний дискурси на початку російсько-української війни (2014–2015 роки)

Реалізація Російською Федерацією агресивних планів щодо України протягом 2014–2015 років набули широкого висвітлення у засобах масової інформації. Оцінки тимчасової окупації Росією Криму та аналіз подій на Донбасі сформували російськоцентричний та україноцентричний дискурси, які кардинально відрізнялися у визначенні витоків та характеру російсько-українського протистояння, яке вилилося у війну.

Російськоцентричний дискурс. Ідеологічним підґрунтям російської пропаганди став концепт «русского мира», сформульований ще у 1970-х роках у середовищі московської ліберальної інтелігенції (з кола М. Гефтера) і підхоплений патріархом Російської православної церкви Кирилом (В. Гундяєвим)¹².

Опитуванням Інституту соціології Російської академії наук у 2014 році було визначено, що 33% росіян асоціюють «русский мир» із цивілізацією, яка історично сформувалася у Росії, 23% – зі сукупністю етнічних росіян, які живуть за кордоном, 8% – із православними віруючими, 13% – з народами, які входили до складу колишнього СРСР, 16% – із тими, хто симпатизує Росії. Водночас 24% росіян вважали, що ніякого особливого «русского мира» не існує. Серед осіб старшого покоління було більше тих, хто підтримував розуміння «русского мира» як симпатію до Росії, а серед молоді та осіб середнього віку – тих, хто усвідомлював «русский мир» як особливу цивілізацію¹³. У цьому контексті важливим видається те, що російське суспільство загалом із розумінням ставилося до можливості існування «русского мира» поза межами Російської Федерації та не відкидало перспективи його розширення шляхом певних дій на зовнішньополітичній арені.

¹² До другої річниці агресії Росії проти України (20 лютого 2016 року). Київ : Національний ін-т стратегічних досліджень, 2016. С. 10.

¹³ Каким «Русский мир» видят россияне. URL: <https://ruskiymir.ru/publications/193790/>

Спираючись на уявлення про характер існування «русского мира», російські медіа тривалий час формували уявлення про Росію як про православну державу, що протистоїть натиску католицького світу, прагненням США до світової гегемонії та є уособленням колективізму і взаємоповаги членів суспільства. Але у 2014 році був актуалізований дискурс про можливість розширення «русского мира», у тому числі й за рахунок застосування силових методів боротьби. Так, президент РФ В. Путін неодноразово наголошував готовність Росії захищати росіян, які проживають на території інших країн, у тому числі й за допомогою сили зброї¹⁴. Патріарх Російської православної церкви Кирило відверто назвав ворогами тих, хто хотів «відірвати південні і західні російські землі від єдиного «русского мира»¹⁵. А 18 березня 2014 року на рівні Держдуми РФ навіть пролунала пропозиція поділу частини території України між Польщею, Угорщиною та Румунією. Йдеться про отримання Міністерством іноземних справ Польщі офіційного листа за підписом лідера фракції ЛДПР В. Жириновського із пропозицією домагатися проведення у Волинській, Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській та Рівненській областях референдумів про їх приєднання до Польщі. Такі самі послання, але стосовно Закарпатської та Чернівецької областей, отримали також Угорщина та Румунія¹⁶.

¹⁴ Владимир Путин ответил на вопросы журналистов о ситуации на Украине. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/20366>; Путин обещает «защищать русских» на Украине всегда. URL: https://www.bbc.com/russian/russia/2014/06/140624_putin_deauthorisation_ukraine_reax; «Защита русских»: Путин начал игру вдолгую. URL: <https://www.reuters.com/article/orutp-russia-ukraine-putin-idRUKBN0D70GC20140421>

¹⁵ Патріарх Кирил ворогами вважає тих, хто хоче «відірвати південні і західні російські землі від єдиного «Русского мира». URL: http://trisu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/moscow_patriarchy/55715

¹⁶ Жириновский предложил Польше, Венгрии и Румынии поделить Украину. URL: <https://www.dw.com/ru/%D0%B6%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B8%D0%BB-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%88%D0%B5-%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B3%D1%80%D0%B8%D0%B8-%D0%B8-%D1%80%D1%83%D0%BC%D1%8B%D0%BD%D0%B8%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D1%82%D1%8C-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D1%83/a-17515909>

Подібні заяви свідчили про готовність кремлівського керівництва до загострення відносин із Україною після окупації Криму. І подальшим кроком стало розгортання російсько-української війни на Донбасі. Однак існувала суттєва відмінність між обґрунтуванням входження Криму до складу РФ та поясненням причин розгортання бойових дій на Сході України. У російських ЗМІ наголошувалося, що «повернення Криму» обійшлося без збройного протистояння, без кровопролиття, що мало слугувати свідченням підтримки абсолютною більшістю населення півострова входження його до складу Російської Федерації. «Повернення Криму» до складу Російської Федерації називали «відновленням історичної справедливості»¹⁷. Стверджувалося, що населення Криму радо вітало «звільнення від української окупації, яка тривала з 1954 до 2014 року»¹⁸. Була навіть запроваджена відомча відзнака Міністерства оборони РФ – медаль «За повернення Криму», на якій проставлені дати «20.02.2014–18.03.2014». Однак більшість країн світу не визнали анексії Криму Російською Федерацією, а Верховна Рада України офіційно оголосила датою початку тимчасової окупації Криму і Севастополя Росією 20 лютого 2014 року¹⁹.

Визначення причин розгортання бойових дій в українській частині Донбасу у російськоцентричному дискурсі мало принаймні два аспекти. З одного боку, наголос було зроблено на прагненні населення Південного Сходу України захистити власні інтереси у протистоянні із владою у Києві, а з іншого – на штучному включенні цих територій до складу Української держави.

¹⁷ Возвращение Крыма. URL: <https://www.rbc.ru/story/5422d35dccb20f2aadd4faa0>

¹⁸ Романенко М. «Какая «аннексия»? Это Украина оккупировала Крым с 1954 по 2014 год!» URL: <https://regnum.ru/news/polit/3295323.html>

¹⁹ Рада установила новую дату начала аннексии Крыма. URL: <https://www.dw.com/tu/%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B0-%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%83%D1%8E%D0%B4%D0%B0%D1%82%D1%83-%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%B8-%D0%BA%D1%80%D1%8B%D0%BC%D0%B0/a-18716688>

Об'єктом потужної інформаційної атаки стала історія української державності. У російськоцентричному дискурсі набуло поширення твердження, що української нації не існує і ніколи не існувало. Натомість існує малоросійський народ, який є частиною великого російського народу, а Україна як держава постала виключно завдяки зусиллям радянського керівництва. І саме завдяки зусиллям СРСР сучасна Україна розташована на частині «споконовічно російських територій»²⁰.

Претензії щодо входження частини «споконовічно російських земель» до складу України поволі переросли у реалізацію Росією проєкту «Русская весна», однією зі складових якого стало оприлюднення звернення В. Януковича до президента РФ В. Путіна від 1 березня 2014 року. У ньому стверджувалося, що «Україна опинилася на порозі громадянської війни», «життя та безпека людей, особливо на Південному Сході та у Криму, під загрозою», а «під тиском західних країн здійснюється відкритий терор та насильство». Звернення також містило прохання до В. Путіна «використати збройні сили Російської Федерації для відновлення законності, миру, правопорядку, стабільності, захисту населення України»²¹.

Проте на широкомасштабне вторгнення Росія тоді не наважилася. Засобом реалізації «Русской весны» з березня 2014 року стали координовані та контрольовані російськими спецслужбами протестні акції, спрямовані на проголошення незалежних від центру «народних республік» на теренах України. Під прикриттям акцій протесту спеціально підготовлені штурмові групи на чолі із російськими офіцерами здійснили спроби захопити адміністративні будівлі у Харківській, Луганській, Донецькій, Запорізькій, Миколаївській, Херсонській, Одеській та Дніпропетровській областях. Саме ці області, за задумом очільників Кремля, мали стати основою формування «Новоросії», яку спочатку намагалися позиціонувати як засіб захисту інтересів населення Півдня та Сходу

²⁰ В РФ грозятся дойти до Киева: «Это исконно русские земли». URL: https://antikor.com.ua/articles/272460-v_rf_grozjatsja_dojti_do_kieva_eto_iskonno_russkie_zemli

²¹ До другої річниці агресії Росії проти України (20 лютого 2016 року). Київ : Національний ін-т стратегічних досліджень, 2016. С. 29.

України. Проте акценти щодо визначення статусу «Новоросії» та її територіальних меж упродовж 2014–2015 років змінювалися.

У квітні 2014 року В. Путін назвав Південний Схід України «Новоросією» і заявив про прагнення забезпечити «законні права росіян і російськомовних громадян» цього регіону. Він підкреслив, що Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України в царські часи, а були передані їй у 1920-ті роки радянським урядом²².

Після такої заяви В. Путіна Південно-Східна Україна у повідомленнях російських ЗМІ стала фігурувати переважно як «Новоросія». Найбільше «Новоросія» була присутня у медійному дискурсі протягом 2014 року, коли на Донбасі велися активні бойові дії із застосуванням важкого озброєння. Так, якщо на сайті «Известия» до 2014 року було розміщено про «Новоросію» лише 8 матеріалів, то у 2014 – 178. Характерно, що «Новоросію» почали згадувати набагато інтенсивніше з лютого 2014 року, а з квітня автори повідомлень вели мову про неї вже не як про регіон, а як про «державу» (переважно федеративну) чи «республіку», регулярно ставлячи на один щабель «Україну та Новоросію». Тоді ж «Новоросія» постає не лише як певна територія, а як «проект» або «сценарій» сучасності²³. Появу «Новоросії» намагалися позиціонувати як факт відновлення історичної справедливості, що в російському інформаційному просторі забезпечувалося створенням неіснуючих геоконструкцій – Південний Схід України як самостійний геополітичний регіон «Новоросія», апеляцією до російських імперських моделей ідентичності, що начебто є характерними для Донбасу, а також позиціонуванням Донбасу як невід'ємної частини «Русского мира»²⁴.

²² Путін заявив, що хоче гарантій для « мешканців Новоросії» – Харкова, Донецька... URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/17/7022779/>

²³ Набок С. Альтернативна реальність кремлівської пропаганди: конфлікт «на Україні» в російському політичному, медійному й науковому дискурсі. *Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях*. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 302.

²⁴ Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 91.

Водночас характерною особливістю російськоцентричного дискурсу стало й твердження, що найкращим сценарієм подолання кризи в Україні могла б стати федералізація. Її підґрунтям називали поселенську структуру населення із наголосом на «зросійщеності» (ментальній близькості до росіян) та «російськомовності» українських громадян південно-східної частини України. Необхідність федералізації України В. Путін пояснював специфікою етнічного складу населення, визначаючи разом з тим цей процес як одну з умов нормалізації відносин між Росією та Україною. На його думку, тільки федералізація України могла б забезпечити дотримання законних прав та інтересів росіян, які живуть в Україні, і тих людей, які «вважають себе росіянами незалежно від того, що у них в паспорті написано. Людей, які вважають російську мову рідною, а російську культуру рідною культурою і які відчують свій нерозривний зв'язок з Росією»²⁵.

Просування тези про необхідність федералізації України відбувалося й на основі наведення висновків окремих західних дослідників. Серед них були виділені твердження С.Гантінгтона про те, що лінія розлому між цивілізаціями проходить по центру України вже кілька століть, а також про «тяжіння» православної України до Росії²⁶.

Заклики до федералізації України лунали поряд із критикою української кланово-олігархічної системи, за якої найбагатші люди отримували контроль над ресурсами країни, не звертаючи уваги на інтереси та потреби регіонів. Наголос був зроблений на інтересах промислових районів Півдня та Сходу України, для яких розрив економічних зв'язків із Російською Федерацією обернувся різким падінням темпів промислового виробництва. Водночас українська еліта виявилася нездатною забезпечити високий рівень життя громадян, дбаючи насамперед про власні інтереси. Владу у Києві

²⁵ Прямая линия с Владимиром Путиным. В прямом эфире телеканалов «Первый», «Россия-1», «Россия-24», радиостанций «Маяк», «Вести FM» и «Радио Россия» вышла специальная программа «Прямая линия с Владимиром Путиным». 16 апреля 2015 г. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/49261>

²⁶ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва : ООО «АСТ», 2003. С. 188.

представляли як уособлення українського олігархату, а владу у регіонах – як захисника інтересів трудящих на місцях. З цієї позиції підкреслювалося, що «зацикленість офіційного Києва на єдності і соборності не є продуктивною»²⁷. Крім того, вагомим аргументом збереження промислового потенціалу України подавалося постачання енергоносіїв з Росії²⁸.

Паралельно із цим лунали заклики до «шахтарів Донбасу» взяти в руки зброю для захисту регіону від фашистів. Показовим фактом стало поширення 22 лютого 2014 року у деяких мас-медіа Донбасу звернення учасників мітингу у Донецьку до місцевої влади із закликом створити загони козаків, що мали стати на захист місцевих жителів у випадку, коли «українські екстремісти і радикально налаштовані групи спробують дестабілізувати обстановку у регіоні». Активісти окремих громадських організацій навіть пропонували відкрити Східний фронт, покликаний охороняти «рубезі Донбасу від бандерівської нечисті і фашистської чуми». З цією метою лунали заклики до місцевої влади «видати зброю для захисту Донбасу»²⁹.

Серед українських видань виразним антиукраїнським контентом виділялася газета «Донецкий кряж». Саме у цьому виданні була висловлена думка про недопустимість згорання «руху протесту проти державного перевороту» у Києві. Такий рух був означений як «рух за право Донецького регіону самостійно вирішувати свою долю»³⁰. Видання містило й відверто сепаратистські заклики. Стверджувалося, що «Схід і Південь України прагнуть відстояти свою ідентичність і право будувати своє життя

²⁷ Див., наприклад: Артемьев М. Федерализация Украины: решение или проблема? URL: <https://www.rbc.ru/opinions/politics/16/02/2015/54e1c25b9a79474dda16d282>

²⁸ Реверсный удар: как Украина научилась обходиться без российского газа. URL: <https://www.rbc.ru/business/09/10/2014/543658cacbb20fba1b2f6c89>; Цена на российский газ для Украины выросла на 44%. URL: <https://www.interfax.ru/world/368628>

²⁹ Донецкие казаки и политики потребовали открытия Восточного фронта и выдачи оружия. URL: <http://donbass.ua/news/region/2014/02/22/doneckie-kazaki-i-politiki-potrebovali-otkrytija-vostoch-nogo-fronta-i-vydachi-oruzhija-foto.html>

³⁰ Сычев И. Координация действий. *Донецкий кряж*. 2014. 14–20 марта.

за власними законами», маючи надію на підтримку Росії³¹. Віталися дії російської армії у Криму і засуджувалося оголошення Україною мобілізації військовозобов'язаних³². Крим називався «блокпостом, виставленим проти українського радикалізму»³³. Наголошувалося на встановленні в Україні «націонал-фашистської диктатури», повалити яку можливо лише об'єднавши зусилля регіонів³⁴. Висловлювалася думка, що «вирішення української кризи цілком і повністю залежить від Росії», оскільки «країна, що розв'язання на роль наддержави, не може дозволити, щоб поблизу її кордонів існував режим, який не лише прийшов до влади унаслідок державного перевороту, не лише ворожий щодо Росії, а такий, що поставив собі за мету геноцид російського і російськомовного населення України»³⁵. У публікаціях «Донецького кряжа» містилася й найбільш радикальна думка про неактуальність в Україні ідеї федералізації, «оскільки розвиток українського суспільства показав, що різні регіони цієї пострадянської республіки за достатньо тривалий період не вжилися і не інтегрувалися», а «різні уявлення про своє минуле, сучасне і майбутнє не дозволять їм інтегруватися у єдине ціле і після завершення нинішньої кризи»³⁶.

Таким чином, заклики до Росії підтримати «народ Донбасу» у боротьбі проти «київської хунти», розміщені на сторінках частини ЗМІ Донбасу, перегукувалися із контентом російських медіа про необхідність забезпечити підтримку російському та російськомовному населенню південно-східної частини України. Офіційна позиція Російської Федерації ґрунтувалася на тому, що вона не є стороною протистояння у війні на Донбасі, але готова підтримати «ДНР» та «ЛНР» у боротьбі за свої права. Наголос робився на тому, що в Україні почалася громадянська війна, і, отже, Росія має

³¹ Сычев И. Украина между Востоком и Западом. *Донецкий кряж*. 2014. 7–13 марта.

³² Сычев И. Призрачная мобилизация. *Донецкий кряж*. 2014. 7–13 марта; Базилик С. С пулеметом на крыльце... *Донецкий кряж*. 2014. 21–27 марта.

³³ Сычев И. Крымский блок-пост. *Донецкий кряж*. 2014. 7–13 марта.

³⁴ Гончаров Д. Агрессия и апатия. *Донецкий кряж*. 2014. 21–27 февраля; Сычев И. Петр Симоненко: «Будущее страны зависит от регионов». *Донецкий кряж*. 2014. 14–20 марта.

³⁵ Лях Л. Мирный диалог и его возможности. *Донецкий кряж*. 2014. 21–27 марта.

³⁶ Там само.

стати на захист інтересів росіян. Проте в інформаційний простір викидалися різні прогнози розвитку подій: від повернення ОРДЛО під контроль України за умови ведення прямих перемовин із представниками «республік»³⁷ до включення «Новоросії» до складу Російської Федерації за кримським сценарієм, оскільки саме це, а не сценарій творення «народних республік», начебто відповідало прагненням «народу Донбасу»³⁸.

Задля посилення інформаційного впливу на територіях терористичних організацій «ДНР» і «ЛНР» було розгорнуто мережу місцевих сепаратистських ЗМІ. Упродовж 2014–2015 років у медіа «республік» лунали заклики щодо збройного захоплення Києва з метою «повалення хунти». Автори повідомлень обґрунтовували необхідність розширення меж «ДНР» та «ЛНР» принаймні до меж Донецької та Луганської областей, населення яких начебто «перебуває під гнітом української влади та прагне увійти до складу «Новоросії». Українське керівництво характеризувалося як «хунта», що незаконно захопила владу, або ж як «фашисти», боротьба з якими начебто продовжує традиції радянських воїнів часів Другої світової війни. Поряд з тим бойовики «ДНР» та «ЛНР» стверджували, що їхні дії є допомогою православним та засобом очищення Донбасу від «нечисті та фашизму»³⁹.

Однак тези російської пропаганди виявилися непереконливими для більшості провідних країн світу, які не визнали окупацію Криму та засудили розв'язування Росією війни на Донбасі. Така позиція стверджувала підтримку єдності та територіальної цілісності України світовим співтовариством, що не залишилося без уваги російських медіа, які сконцентрували зусилля на формуванні негативного іміджу такої підтримки.

17 серпня 2015 року на зустрічі із представниками національних громадських об'єднань у Криму В. Путін висловив надію,

³⁷ Имеется ли реальная возможность возвращения ДНР и ЛНР в состав украинского государства? *Украина: інформаційно-аналітичний моніторинг*. 2015. № 1-2. С. 64–66.

³⁸ Беседин П. Бойня номер бесконечность. *Известия*. 2015. 20 января.

³⁹ Церкви на Донбассе: между сочувствием и враждой. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2014/10/141021_ru_s_churches_donbass

що Україна відійде від «ганебної практики» передачі країни «під зовнішнє управління». Називаючи таку ситуацію «принизливою для українського народу», він заявив про впевненість у подальшому позитивному розвитку України після того, як «ситуація виправиться»⁴⁰.

Поступово російські ЗМІ стали тиражувати тезу про «зовнішнє управління» Україною із наголосом на недоцільності призначення іноземців на відповідальні посади в українських владних структурах⁴¹. «Зовнішнє управління» подавалося не що інше як результат приходу до влади вихідців з Майдану⁴², яких не підтримало населення Сходу та Півдня країни.

Загалом у 2014 році у російськоцентричному дискурсі сформувалася стійка тенденція представляти жителів Донецької, Луганської, Дніпропетровської, Харківської, Херсонської, Миколаївської, Одеської областей України як жителів «Південного-Сходу», які мають спільні політичні цінності, відмінні від цінностей населення західноукраїнських областей. Проте з часом ситуація дещо змінилася. Як «великих патріотів своєї малої батьківщини» В.Путін називав у 2015 році лише населення Донбасу, а не жителів «Новоросії»⁴³.

Утім, події 2014–2015 років довели безпідставність нав'язуваних оцінок населення Півдня і Сходу України як виключно проросійськи орієнтованого. Це, власне, виявилось вже під час спроби реалізації «Русской весны». Моніторинг соцмереж за гіперпосиланнями із коментарів, пов'язаними із використанням пошуку за ключовими словами «Русская весна», «Новороссия», «*** народная республика», дозволяють стверджувати, що навіть

⁴⁰ Путин рассказал о будущем Украины без «внешнего управления». URL: <https://www.rbc.ru/politics/17/08/2015/55d1f6349a7947d1417895be>

⁴¹ Украина делает все, чтобы доказывать концепцию внешнего управления. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/2763023>

⁴² Украина перешла под внешнее управление. URL: <https://www.vesti.ru/article/1752830>

⁴³ Прямая линия с Владимиром Путиным. В прямом эфире телеканалов «Первый», «Россия-1», «Россия-24», радиостанций «Маяк», «Вести FM» и «Радио Россия» вышла специальная программа «Прямая линия с Владимиром Путиным». 16 апреля 2015 г. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/49261>

учасники Антимайданів на Півдні та Сході України, з одного боку, не сприймали ідей Євромайдану, виступаючи проти євроінтеграції та зближення із західними країнами і погіршення на цьому фоні відносин із РФ; виступали проти розриву економічних зв'язків із Росією, турбуючись про долю підприємств, на яких працювали; піддавали різкій критиці порядок та характер отримання владних повноважень політичними силами, які прийшли до влади на хвилі Євромайдану. Але, з іншого боку, учасники Антимайданів мали суттєві розбіжності у способах подолання кризи, неоднозначно ставилися до окупації Криму та до перспектив включення їх областей до складу РФ; із незрозумінням ставилися й до спроб проголошення окремих «республік» на теренах України. Загалом позитивно була сприйнята стабілізація ситуації та усунення загроз громадянському миру, насамперед, в обласних центрах, де сепаратисти спробували проголосити «народні республіки», що переважно пов'язувалося з реалізацією спрямованих проти спроб «розхитати ситуацію у державі» владних повноважень.

Україноцентричний дискурс. Перед початком російсько-української війни, за результатами дослідження науковців Національної академії державного управління при Президентові України, найвищу оцінку в українському соціумі у 2013 році отримали такі цінності, як: духовність – 73%, сімейні цінності – 71%, свобода – 70%, мир і злагода – 68%, національно–культурні цінності – 68%, патріотизм – 67%. Цінностями другого ешелону виступили: гуманізм – 53%, матеріальні цінності – 50%, релігійність – 48%, християнські цінності – 44%, європейські цінності – 43%⁴⁴. Реалізація Російською Федерацією агресивних планів щодо України актуалізувала у медіа-дискурсі обговорення проблеми війни і миру, громадянської відповідальності і законності, а також демократичної державності і національного патріотизму.

Весною 2014 року однією із найбільш актуальних тем медіа України стало обговорення загрози повномасштабної війни із Росією⁴⁵. Власне саме усвідомлення факту початку бойових дій

⁴⁴ Кобля М. Цінності державного управління. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej1/txts/КОБЛЯ.htm>

⁴⁵ Кризис в отношениях Москвы и Киева может перейти на глобальный уровень. URL: <http://www.facenews.ua/articles/2014/191453/>

Російською Федерацією проти України було досить болісним. Спочатку дії Росії були оцінені як «прояви імперських амбіцій Кремля», «спроби анексії українських територій», а згодом – як «військова агресія проросійських бойовиків та російських найманців», і нарешті – як «російсько-українська війна» або «гібридна війна Росії проти України»⁴⁶. Особи, які фігурували у публікаціях спочатку як «проросійські активісти»⁴⁷, поступово були переназвані «сепаратистами»⁴⁸ або «підготовленими у Російській Федерації провокаторами», а з часом – російськими найманцями.

У багатьох українських медіа підкреслювалося, що більшість громадян країни виступала проти війни та вторгнення російських військ, засуджуючи рішення російської влади про введення військ в Україну. Зазначалося, що й абсолютна більшість жителів Півдня та Сходу країни засуджувала агресивні дії Росії, не розуміючи ситуації, в якій «два братні народи» були поставлені один проти одного⁴⁹. Містився також наголос, що абсолютна більшість росіян та російськомовних громадян України вважала «допомогу Путіна» агресією. А твердження про те, що Росія забезпечує російськомовним регіонам високий рівень життя, розглядалося як «російський міф». На підкріплення такої думки були наведені приклади занепаду економіки Абхазії та Придністров'ї, де розміщені «росій-

⁴⁶ Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viy-na-yak-kluuchoviy-instrument-rosiyskpi-geostrategiyi-revanshu-_html; Шпо О. Дестабилизация Востока: как Украине решить проблему сепаратизма. URL: <http://hvylya.org/analytics/politics/destabilizatsiya-vostoka-kak-ukraine-reshit-problemu-separatizma.html>; Гибридная война России с Украиной вступила в шестую фазу из восьми – польские СМИ. URL: <http://www.facenews.ua/articles/2014/199090/>

⁴⁷ На участников митинга за единство Украины в Донецке напали пророссийские активисты. URL: http://zn.ua/UKRAINE/na-uchastnikov-mitinga-za-edinstvo-ukrainy-v-donecke-napali-prorossiyskie-aktivisty-140470_.html; Пророссийские активисты захватили госказначейство Донецкой области. URL: <http://vesti.ua/donbass/41213-prorossiyskie-aktivisty-zahvatili-goskaznachejstvo-doneckoj-oblasti>

⁴⁸ В Донецке арестован за сепаратизм «самопровозглашенный губернатор» Губарев. URL: <http://delo.ua/ukraine/v-donecke-arestovan-za-separatizm-samoprovozglashennyj-gubernato-229324/>

⁴⁹ Росія готує вторгнення на Схід України – військова техніка вже біля кордонів. URL: <http://www.newsru.ua/ukraine/04mar2014/rossiagotovit.html>

ські миротворці», а «навколо них панує безправ'я пересічних людей та тотальне безробіття»⁵⁰.

Наголошувалося, що здійснивши збройну агресію проти України та тимчасово окупувавши Крим, Росія порушила міжнародне право, підриваючи засади європейської та глобальної систем безпеки. Акцентувалася увага на непередбачуваності поведінки великої ядерної держави, що відмовилася дотримуватися норм міжнародного права та власних зобов'язань, відверто зневажаючи визнані світовим співтовариством державні кордони, відкрила «скриню Пандори», руйнуючи світовий порядок, визначений після Другої світової війни, і саму систему міжнародних відносин, яка ґрунтується на виконанні міжнародних угод⁵¹. Побоювання щодо можливості початку великої війни з Росією висловлювалися в українських медіа і надалі. Проте саме 2014 року їх поширення у медіа стало особливо помітним. Багато в чому це було зумовлене символічним сторіччям з початку Першої світової війни та розгортанням активних бойових дій із використанням важкого озброєння та руйнуванням населених пунктів.

Українські автори переважно дотримувалися думки, що 2014 року Україна могла б втратити значно більше, ніж Крим та окремі території Луганської та Донецької областей. А основною перешкодою на шляху до реалізації агресивних планів РФ постав широкий добровольчий рух та всенародна підтримка, яку надавали громадяни Збройним силам України⁵². Вважалося, що Збройні сили України, значно послаблені через багаторічне недофінансування, виявилися нездатними до швидкого та ефективного захисту держави. Тому цю функцію на початку війни взяли на себе добровольчі батальйони, основу яких сформували учасники Революції Гідності⁵³.

⁵⁰ Драников А. Большинство русских считают «помощь Путина» агрессией. URL: <http://www.bagnet.org/news/investigations/235383>

⁵¹ Семенов И. Выход из крымской ловушки. URL: <http://glavcom.ua/articles/18018.html>

⁵² Покликання «добровольцев». Без наказів захищати батьківщину. URL: <https://azov.org.ua/poklukannia-dobrovolec/>

⁵³ Воїни. Історія українського війська: добровольчий батальйон – Збройні сили України. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/voini-istoriya-ukrainskogo-viiska-dobrovolchii-batalion-zbroini-sili-ukraini>

Досить потужним виявився добровольчий рух на теренах Півдня та Сходу країни, де громадяни намагалися відвернути загрозу поширення бойових дій у райони власного проживання. У контексті цього дослідження важливо, що тут був порівняно швидко сформований і регіональний дискурс з цієї проблеми. Значна частина авторів публікацій замислювалася, які області України може зачепити збройне протистояння, були висловлені думки з приводу того, як краще зупинити поширення бойових дій та мінімізувати втрати. Водночас найчастіше стверджувалося, що протистояння не буде тривати довго і країна після вирішення конфліктної ситуації зможе повернутися до повноцінного мирного життя. Так, наприклад, у одеських ЗМІ відзначалося, що Одеса уникнула війни завдяки тому, що «одесити не прогнулися перед російськими фашистами», а на Сході терміново потрібно «навести порядок», оскільки Україна не витримає затяжної війни і може втратити правосуб'єктність на міжнародній арені. Той факт, що Одеса не повторила долі Донецька, пояснювався суттєвою різницею кількості тих, хто виступав із відверто сепаратистських позицій: у Донецьку в 2014 році таких було близько 20%, а в Одесі – лише 5-7%. І причиною цього постало знання одеситами стану справ у сусідньому Придністров'ї та прагматичність жителів міста⁵⁴. Тому не дивно, що навіть один із лідерів табору на Куликовому полі А. Давидченко відхрестився від тих, хто виступив за проголошення «Одеської народної республіки», заявивши одеському виданню «ОТКАТ» про відсутність подібних планів⁵⁵.

Загалом у більшості українських ЗМІ цілком справедливо констатувався факт відсутності підтримки дій сепаратистів з боку населення Півдня та Сходу України⁵⁶. Таку позицію громадян

⁵⁴ Чому Одеса не повторила судьбу Донецка. URL: <https://www.dw.com/ru/%D0%BF%D0%BE%D1%87%D0%B5%D0%BC%D1%83-%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B0-%D0%BD%D0%B5-%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%B0-%D1%81%D1%83%D0%B4%D1%8C%D0%B1%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%86%D0%BA%D0%B0/a-18423280>

⁵⁵ Антимайдан в Одесі відхрестився від «Одеської республіки». URL: https://lb.ua/news/2014/04/16/263346_antimaydan_otkrestilsya_odesskoy.html

⁵⁶ Схід України масово виступає проти Пугіна. URL: <http://www.newsru.ua/ukraine/02mar2014/aktsii.html>

пов'язували із невизначеністю кінцевої мети сепаратистів, усвідомленням ризиків для економічної діяльності у невизначених світовим співтовариством квазідержавних утвореннях, а також зі страхом перед повномасштабними бойовими діями між Російською Федерацією і Україною⁵⁷.

Засобом врегулювання ситуації у 2014–2015 роках найчастіше називали децентралізацію із розширенням можливостей регіонів розпоряджатися заробленими коштами. Наголос у ЗМІ був зроблений на тому, що «бунтують на Сході не лише маргінали та особи, які отримали винагороду». Причиною незадоволення називалося те, що українська еліта доклала чимало зусиль, аби загострити й політизувати міжрегіональні відмінності, вдаючись навіть до відвертих провокацій, не дослухаючись до «думки Донбасу».⁵⁸ Тому новій владі у 2014 році рекомендували докорінно переглянути свою внутрішню політику і піти на безпрецедентні кроки: зберегти за російською мовою статус регіональної, а можливо, й зробити її другою державною. В окремих публікаціях підкреслювалося також, що політика адміністративно-примусової українізації виявилася недієвою і стала одним із чинників, які поставили під питання саме існування держави⁵⁹.

Поряд з тим для багатьох громадян України анексія Криму, а ще більше – початок бойових дій на Донбасі – зруйнували політичний міф «братерства трьох слов'янських народів» (особливо це стосувалося поколінь, які жили за часів існування СРСР). Болючі розриви у колективній соціальній уяві породжували попит на альтернативні джерела виробництва смислів, оновлення історичних символів із героїзацією захисників України⁶⁰.

⁵⁷ 2 тисячі донеччан підтримали єдину Україну. Мама Рівного звернулися до росіянок. URL: <http://www.newsru.ua/ukraine/05mar2014/rivnedoneck.html>

⁵⁸ Київ, по мнению Кремля, уже не контролирует ситуацию в стране. URL: <http://vesti.ua/donbass/42478-rossija-reshila-zawiwat-svoih-grazhdan-po-vsej-ukraine>

⁵⁹ Віхров М. Як повернути Схід. URL: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?yak_povernuti_shid&objectId=130444

⁶⁰ Ніколаєць Ю. О. Історична політика в Україні у 1991–2021 рр. Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 582.

В інформаційне протистояння з РФ включилося багато українських громадян, відстоюючи право Української держави на існування, формуючи інформаційний простір, зрозумілий і комфортний для патріотів країни. Поступово був сформований потужний україноцентричний дискурс про витoki російсько-української війни⁶¹. Його основними меседжами стали: державність на українських землях виникла й існувала задовго до створення держави на теренах сучасної Росії; Україна має подолати постколоніальну меншовартість і заслуговує на рівноправне місце серед інших країн; війни та протистояння Росії й України були у минулому, а агресія РФ є черговою спробою забезпечення контролю над Україною; Україна у черговий раз захищає Європу від наступу зі Сходу, як це було у часи навали монголо-татар (підкреслювалися зв'язки Московщини із Золотою Ордою); громадяни України більше цінують демократію, на відміну від схильних до одноосібного правління державою росіян.

Російсько-українську війну було названо випробуванням не лише для України, а й для НАТО, який може втратити довіру частини своїх членів, та й ООН, яка не може віднайти дієвих засобів для припинення російської агресії⁶². На відміну від російських авторів, які наголошували на безумовній необхідності виконувати Мінські угоди щодо закріплення у Конституції України «особливих умов» для окремих районів Донбасу, у медіа України неодноразово наголошувалося, що російська сторона не збирається виконувати принаймні два пункти мінських домовленостей: щодо виведення з Донбасу іноземних військових формувань та відновлення контролю з боку України над кордоном з РФ на території, яка контролювалася російськими військами та проросійськими бойовиками. А з 2015 року в українських ЗМІ

⁶¹ Nikolaiets Yu. The use of mass media content in the russian-ukrainian informational confrontation in 2014–2016. *Humanitarium / SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University» Pereiaslav-Khmelnytskyi (Kyiv reg.); Nizhyn (Chernihiv reg.); Lysenko M. M., 2018. Vol. 40, Iss. 3 : Philosophy. P. 145–177.*

⁶² Початок російсько-української війни. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0301P/>

стало помітним поширення твердження про неможливість виконання мінських домовленостей за бажання Росії продовжувати агресивні дії. Поряд з цим нерідко висловлювалася думка, що українське керівництво, прагнучи припинити бойові дії, «залишило напризволяще населення окупованих територій Донбасу», а вихід із кризової ситуації можливий лише за повного звільнення окупованих земель⁶³.

Неоднозначно на Півдні та Сході України був сприйнятий процес декомунізації. Особливо багато критичних зауважень фіксувалося у пресі Харкова та Одеси⁶⁴. Стверджувалося, що «поглиблення радикальних настроїв зашкодить міжнародному іміджу України», не варто перейменовувати вулиці, названі іменами тих, хто не мав ніякого відношення до Радянського Союзу, але чий імена асоціюються із Росією, а також не потрібно «штучно героїзувати» образи українських повстанців часів Другої світової війни⁶⁵.

Дискурсивні практики 2016–2019 років

Події 2014–2015 років засвідчили, що російсько-українська війна може бути охарактеризована як локальна війна, яка ставить під сумнів дієвість міжнародних довгострокових домовленостей,

⁶³ Україна має забезпечити права громадян на Донбасі. URL: <http://kompravlud.rada.gov.ua/print/73215.html>; Шутко Л. Судья в оккупации: сотрудничество с террористами и долги по зарплате. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2015/02/2/7057179/>

⁶⁴ Багалій О. Декомунізація по-харківськи. URL: <https://khpg.org/1443429149/>; Переименовання вулиць в Харкові: що вирішили ще у двох районах. URL: <https://kh.depo.ua/rus/kh/ pereimenuvannya-vulits-v-harkovi-virishili-shcho-uvirovnoh-rayonah-11112015170700/>; Харків перейменує 173 вулиці в рамках декомунізації. URL: https://lb.ua/news/2015/11/20/321452_harkov_pereimenoval_173_ulitsi.html; В Одесі скасували декомунізацію вулиць, яку провів Саакашвілі. URL: https://zaxid.net/v_odesi_skasovali_dekomunizatsiyu_vulits_yaku_proviv_saakashvili_n1424337/; Декомунізація: лідер – Маріуполь, аутсайтери – Полтава, Одеса, Суми, Миколаїв та Херсон. URL: <http://ukrpohliad.org/news/ dekomunizatsiya-lider-mariupol-autsajdery-poltava-odesa-sumy-mykolayiv-ta-herson.html>

⁶⁵ Героизация ОУН–УПА: американские корни. URL: <https://www.mgarsky-monastery.org/kolokol/geroizatsiya-oun-ura-amerikanskie-korni/>; Попытки героизации ОУН–УПА разрушают моральность общества и подрывают государственность Украины. URL: https://blogs.pravda.com.ua/ukr/authors/kolesnichenko/507bdd32d302d/page_7/

досягнутих між провідними країнами світу після завершення Другої світової війни. Під загрозою виявилися й угоди, укладення яких свідчило про завершення так званої «холодної війни».

Гарантії територіальної цілісності для України, які були прописані у Будапештському меморандумі, виявилися недієвими. А зусилля українських та західноєвропейських дипломатів не лише не сприяли припиненню агресії Росії щодо України, а й не змогли забезпечити припинення обстрілів поблизу лінії розмежування. Поступово ставало зрозумілим, що війна може затягнутися на невизначений термін, набуваючи певних ознак «замороженого конфлікту», коли найбільш активна збройна фаза була припинена, але причини збройного протистояння не усунуто.

Російськоцентричний дискурс. Провал «Російської весни» та проєкту «Новоросія» змусили РФ дещо змінити публічну риторику. З 2016 року більш помітною виявилася адресність повідомлень для російської аудиторії, для громадян України та для західноєвропейських споживачів інформації.

Західноєвропейському співтовариству російські ЗМІ нав'язували твердження, що РФ виступає виключно як посередник у справі «подолання кризи в Україні» (TV-канали «Russia Today», «Russia 24»). Така позиція була вмотивована начебто прагненням припинити «братовбивчу/громадянську війну» в Україні та протистояти поширенню «нацистських поглядів».

У контексті цього російське керівництво намагалося сформулювати уявлення про СРСР та РФ як послідовних борців проти нацизму. У 2018 році у доповіді Міністерства закордонних справ Російської Федерації «Нацизм – небезпечний виклик правам людини, демократії та верховенству права» стверджувалося, що після «державного перевороту у лютому 2014 року і приходу до влади в Україні націоналістичних сил курс на історичний ревізіонізм став визначальним для офіційної політики Києва. Свідоме викривлення подій Другої світової війни, виправдання нацистських посіпак, приниження значення подвигу радянського народу у перемозі над фашистською Німеччиною, потурання сучасним проявам ксенофобії, націоналізму і неонацизму – все це невід'ємна частина сучасної історичної політики, яку втілює у життя

майданне керівництво». Укладачі цього документа наголошували, що «у контексті нинішнього русофобського курсу моральним орієнтиром суспільству нав'язуються апологети українського націоналізму»⁶⁶.

Більш акцентованим стало поширення для української аудиторії думки про те, що «росіяни та українці – єдиний народ», а посварили їх «політики з Києва», які намагалися відірвати українців від росіян, та західні політичні діячі, які організували Євромайдан. Українську владу звинувачували у «русофобстві» та «нацизмі», які «йдуть урозріз із прагненнями народу», «ускладнюють врегулювання ситуації на Донбасі» та «шкодять налагодженню діалогу між громадянами України»⁶⁷. Метою такого «діалогу» мала стати «реінтеграція територій «ДНР» та «ЛНР» в Україну на правах широкої автономії»⁶⁸.

Переважно відійшли у минуле заклики «наступу на Київ» з метою повалення «хунти». Натомість з'явилися повідомлення, автори яких стверджували про неможливість перетворення «ДНР» та «ЛНР» на самостійні держави⁶⁹. Світове співтовариство звинувачувало у тому, що воно перешкоджає «зачистити» територію України від бандерівців⁷⁰. Поряд із твердженнями про вирішальну роль російських добровольців у протистоянні зі ЗСУ⁷¹ поширю-

⁶⁶ Доклад МИД России: «Неонацизм – опасный вызов правам человека, демократии и верховенству права». URL: http://www.mid.ru/documents/10180/659066/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4_%D0%9C%D0%98%D0%94_%D0%A0%D0%A4_%D0%9D%D0%B5%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B7%D0%BC.pdf/6ce5d456-f2e5-477b-b47e-3f3d65dfee56

⁶⁷ Урок русофобии. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-38975737>; Украина: русофобия – стержень информационной войны. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=29074754>

⁶⁸ Гуцин А. Ждет ли Украину новая война? URL: <https://eurasia.expert/zhdet-li-ukrainu-novaya-voyna/>

⁶⁹ Вихров М., Бутченко М. Феномен «народных» республик Донбасса. URL: <https://carnegie.ru/2016/04/12/ru-pub-63295>

⁷⁰ Сидеть на заднице, смотреть ролики в интернете – так мы страну не поднимем. URL: <https://veved.ru/eburg/press/121130-sidet-na-zadnice-smotret-roliki-v-internete-tak-my-stranu-ne-podnimem.html>

⁷¹ Добровольцы Сибири: «Донбасс не отдадим». URL: <https://ksonline.ru/225646/dobrovoltsy-sibiri-donbass-ne-otdadim/>

валася й інформація про матеріальні труднощі тих, хто воював за «ДНР» та «ЛНР»,⁷² про судові процеси в РФ над «ополченцями»⁷³.

У такій ситуації мала місце спроба пошуку оновлених ціннісних установок для жителів ОРДЛО. Відмовляючи у приєднанні до Росії, «ДНР» та «ЛНР» стали називати «форпостом боротьби» за російські інтереси. Жителів такого «форпосту» позиціонували як прихильників вільного розвитку, які, однак, орієнтуються на РФ.⁷⁴

Акцент також був зроблений на ідеалізацію радянського минулого. Але на відміну від РФ, де така ідеалізація багато в чому пов'язувалася із пам'яттю про переможну участь у Другій світовій війні, у так званих «республіках» ставала все більш помітною глорифікація подій повоєнного часу, коли «цінувалася праця шахтарів та сталеварів», «робітники були у пошані», а «Донбас залишався привілейованим регіоном із високими зарплатами працівників». Наголос робився на спорудженні більшості підприємств у радянські часи та їх руйнуванні у період «окупації Донбасу Україною». Повідомлення та коментарі у соцмережах з цього приводу відрізнялися спробами «консервації свідомості» жителів «ДНР» та «ЛНР», орієнтованими на перешкодження порівняння рівня життя у так званих «республіках», в Росії та на підконтрольних українському уряду територіях Донецької та Луганської областей. Останнє було зумовлене можливістю перетинання лінії розмежування громадянами, які змушені були роботи це з різних причин. Автори повідомлень у соцмережах нерідко вдавалися до відвертого залякування з метою відвернути мешканців «республік» від поїздок до інших районів України. Стверджувалося, що в Україні панує голод, «розміщені американські бойовики» або ж неминуче будуть переслідувати всіх, хто прописаний на території

⁷² Они сражались за деньги. URL: <https://www.fontanka.ru/2017/08/23/044/>; «Они Россию развалят хотели»: добровольцы Донбасса о врагах и «волевом» Путине. URL: <https://tayga.info/126129>

⁷³ В России идут процессы над десятками ополченцев. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2016/07/12_a_9678047.shtml

⁷⁴ Форпост по имени Донбасс. URL: <https://rossaprimavera.ru/article/af27a827>; Донбасс сегодня – форпост «русского мира». URL: <https://www.novoross.info/lugansk50609-donbass-segodnya>

Донбасу чи розмовляє російською мовою. При тому російське телебачення та блогери нерідко фабрикували фейкові сюжети на подібну тематику, залучаючи до зйомок одних і тих самих осіб, які фігурували як «біженці», «постраждали від дій українських окупантів» або «зазнали переслідувань з боку українських націоналістів»⁷⁵.

Поряд з тим російські ЗМІ категорично відкидали будь-які докази та звинувачення щодо участі у війні на Донбасі, називаючи їх сфабрикованими. Це стосувалося як відповідальності за розв'язування війни проти України, так і терористичних актів (наприклад, збиття рейсу МН-17, обстрілу українських міст Волновахи та Маріуполя тощо). Формування доказової бази подібних злочинних дій (наприклад, вебсайтом журналістських розслідувань Bellingcat⁷⁶, який спеціалізується на перевірці та пошуку відкритих джерел інформації) всіляко замовчувалося для російської аудиторії.

Натомість російські ЗМІ намагалися нав'язати думку про Президента України П. Порошенка як політика, який винний у початку протистояння на Донбасі та зацікавлений у затягуванні бойових дій, які є для нього засобом примножити статки⁷⁷. Окрім дискредитації П. Порошенка такі дії були спрямовані й на підрив довіри до української влади, перекладення вини за війну на Донбасі на українську сторону. І масштаби дискредитації виявилися настільки великими, що навіть у червні 2021 року за даними опитування Active Group 10,8% респондентів в Україні вважали П. Порошенка винним у початку війни на Донбасі⁷⁸.

⁷⁵ Руск Д. Найгучніші фейки 2015 року. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/12/151229_how_internet_misled_you

⁷⁶ Who to trust, Google or the Russian MoD? URL: <https://bellingcat.com/resources/how-tos/2015/06/05google-earth-image-verification/>; Photographs of Ukrainian Buks Geolocated in Poltava Oblast, Nearly Three Years Later. URL: <https://bellingcat.com/news/uk-and-europe/2017/04/04/photographs-ukrainian-buks-geolocated-nearly-three-years-later/>

⁷⁷ Порошенко обогатився на війні в Донбасі. URL: <https://newizv.ru/news/politics/06-03-2019/smi-poroshenko-obogatilsya-na-voyne-v-donbasse>

⁷⁸ Війна на Донбасі: українці назвали винних. URL: <https://glavcom.ua/news/viyna-na-donbasi-ukrajinci-nazvali-vinnih--767785.html> <https://glavcom.ua/news/viyna-na-donbasi-ukrajinci-nazvali-vinnih--767785.html>

Чи не найбільшої критики П. Порошенко зазнав у зв'язку зі зусиллями щодо надання Томосу про автокефалію Православної церкви України. Раніше поширені тези про «наступ католиків на Україну» та «необхідність збройного захисту православ'я» поступилися твердженням про «розкол православ'я», «неканоничність української церкви» та можливість перегляду відносин із Константинопольським Вселенським патріархатом⁷⁹. Така реакція, ймовірно, була зумовлена неготовністю російської громадськості до реального розвитку подій. Загрозою виступив і сам факт того, що керівництво РФ не може вплинути на ситуацію у бажаному для себе напрямі.

Водночас Росія вкрай критично поставилася до спроби України порвати із тоталітарним минулим у вигляді ухвалення «законів про декомунізацію». **Російські ЗМІ твердили про порушення прав людини і громадянина в Україні, критикували українське керівництво за «переписування історії» тощо. А «переписування історії» Другої світової війни називали діями, спрямованими на усунення сучасної Росії з провідних позицій у світовій політиці**⁸⁰.

Україноцентричний дискурс. В україноцентричному дискурсі 2016–2019 років робився наголос на осмисленні витоків російсько-української війни та розробці варіантів припинення бойових дій. На цей час події в окремих районах Донецької та Луганської областей були однозначно потрактовані як російсько-українська гібридна війна.

В українських медіа обговорювали кілька варіантів розвитку гібридного протистояння: сценарій тотальної війни, який включає

⁷⁹ Томос «ПЦУ» и его «каноничность». URL: <https://pravlife.org/ru/content/tomos-pcu-i-ego-kanonichnost>; Яковлева Е. Истина тех, кто страдает. В Киеве бунтуют против томоса те, кто его добивался. URL: <https://rg.ru/2019/06/21/v-kieve-buntuiut-protiv-tomosa-te-kto-ego-dobivalsia.html>; Украинский томос даровали раскольникам. URL: <https://regnum.ru/news/society/2552018.html>

⁸⁰ Памятники: теория заговора. URL: <https://topwar.ru/125481-pamyatniki-teoriya-zagovora.html>; «В теме»: Переписывание истории Второй мировой войны. URL: <https://www.m24.ru/shows/2/45/78140>

в себе мілітаризацію суспільства, запровадження воєнного стану та максимально можливе використання Збройних сил; фактична відмова від окупованих територій із розривом усіх зв'язків з ними; пошук способів сепаратного примирення з Росією та визнання автономії Донбасу з відмовою від повернення Криму; «замороження» конфлікту за зразком Придністров'я, Абхазії, Південної Осетії зі збереженням економічних зв'язків з непідконтрольними територіями; продовження обмежених бойових дій зі стримуванням противників та відмовою від наступальних дій⁸¹.

Більшість громадян України відверто не сприймали тезу про можливість поступитися суверенітетом та територіальною цілісністю держави в обмін на «припинення бойових дій на Донбасі» чи «дешевий російський газ». Відображенням цього стало поступове нарощування потенціалу українського інформаційного спротиву та популяризації країни на міжнародній арені. Це зумовлювалося як усвідомленням залежності України від зовнішньої підтримки у війні із РФ, так і відвертою недовірою та нерозумінням ситуації, що склалася навколо цієї війни, у західних політичних колах. Для багатьох жителів Західної Європи війна на Донбасі була лише черговим локальним збройним конфліктом на пострадянському просторі. Але в Україні значна частина громадян приймала її як відповідь РФ на євроінтеграцію. На основі аналізу результатів соціологічних опитувань та емпіричних спостережень стверджувалося про відсутність в Україні будь-яких дій, спрямованих проти російського населення республіки. Цей факт, поєднаний із мирним характером процесу євроінтеграції, доводив, що російське вторгнення стало кроком відчаю за неможливості керівництва РФ привернути Україну на свій бік. Мілітарна агресія Кремля проти України оцінювалася як спроба реваншу за поразку СРСР у «холодній війні» і все частіше стала лунати думка, що війна проти

⁸¹ Горбулін В. П'ять сценаріїв для українсько-російських відносин. URL: http://dt.ua/POLITICS/gorbulin-vvazhayе-separatniy-mir-z-rosiyeyu-samogubnim-i-bezgluzdim-dlya-ukrayini-176544_.html; 5 сценаріїв розвитку подій на Донбасі. URL: <https://spektrnews.in.ua/news/5-scenar-v-rozvitku-pod-y-na-donbas/7001#gsc.tab=0>

України поклала початок черговому масштабному протистоянню Росії і Заходу, яке часто називали новою «холодною війною»⁸².

Оцінюючи зв'язки між діями Росії та українськими національними прагненнями, Т. Снайдер влучно відзначив, що «українські націоналісти і націоналізм були причиною Голодомору 1932–1933 років; український націоналізм був однією з причин терору 1937–1948 років у СРСР. Український націоналізм був однією із оприлюднених Сталіним причин масових депортацій жителів радянської України після Другої світової війни. І український націоналізм був причиною вторгнення Росії в Україну у 2014 році»⁸³.

Для України риторика цивілізаційного вибору містила істотну символічну складову, зумовлену тривалим позбавленням права й можливості робити такий вибір. Європейський вибір мав для України символічний статус відмови від функціонування під егідою російського цивілізаційного фактору. Ідея європейського цивілізаційного вибору спочатку була сприйнята політизованим сегментом масової свідомості з піднесенням. Навіть чимало прихильників проросійського вектора цивілізаційного розвитку України сприйняли дискурс цивілізаційного вибору України доволі піднесено – як своєрідний виклик, який дозволить здійснити модернізацію, реновацію проросійського вектора цивілізаційного розвитку країни⁸⁴. Російсько-українська війна багатьом, навіть раніше лояльним до ідей «русского мира», продемонструвала:

⁸² Про «холодну війну» XXI століття розповів доцент Тарас Жовтенко. URL: <https://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2017/16-11-01>; Маркус Дж. Чи чекає на світ нова холодна війна? URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/10/161018_new_cold_war_marcus_yg; Нова холодна війна. URL: <https://ukrop.party/uk/news/central/11433-nova-kholodna-viyna>; «Холодна війна» ніколи не закінчувалася, і цьому є переконливі докази. URL: <https://ranok.ictv.ua/ua/videos/holodna-vijna-nikoli-ne-zakinchuvalasya-i-tsomu-ye-perekonlivi-dokazi/>; «Холодна війна» Путіна. URL: https://zaxid.net/holodna-viyna-putina_n1417460

⁸³ Снайдер Т. Целью Второй мировой войны, с точки зрения Гитлера, был захват Украины. URL: <https://fakty.ua/240338-timoti-snajder-celyu-vtoroj-mirovoj-vojny-s-tochki-zreniya-gitlera-byl-zahvat-ukrainy>

⁸⁴ Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 56.

українці й росіяни належать до двох цілковито відмінних культурно-цивілізаційних спільнот⁸⁵.

Упродовж 2016–2019 років в україноцентричному дискурсі була відкинута теза про «розколотість» України. В українських ЗМІ стверджувалося, що своїми агресивними діями РФ багато зробила для об'єднання громадян України, оскільки певні відмінності в оцінці подій минулого поступилися спільному прагненню зберегти державність, протистояти зовнішньому вторгненню. А головним було усвідомлення того, що без російської інтервенції українські громадяни могли б мирно вирішити всі конфліктні питання, як це неодноразово було після відновлення української державності. І саме здатність українських еліт домовлятися у складний період часу (розпад СРСР, проголошення незалежності, ухвалення Конституції тощо) стала важливим надбанням соціуму.

В українських ЗМІ критиці було піддане й твердження, згідно з яким усунення від влади В. Януковича можна оцінити як «переворот». Антитезою у цьому разі виступило твердження про поступову самоделегітимацію В. Януковича, який залишив країну у скрутний час і тим самим позбавив себе підтримки навіть власного електорату на Півдні та Сході України.

Для україноцентричного дискурсу залишалося характерним відкидання тези російської пропаганди про «відновлення історичної справедливості» щодо Криму. Мотивом цього виступило не лише те, що свого часу Крим входив до складу Османської імперії (такий підхід можна охарактеризувати як звужений і такий, що сформований під тиском російської пропаганди), а й те, що уявлення про «історичну справедливість» не використовуються у практиці міжнародних відносин. А уявлення про доцільність тих чи інших дій на міжнародній арені на основі міфічної «історичної справедливості» може слугувати лише поганим прикриттям реалізації імперських планів Кремля. Кремлівське ж трактування

⁸⁵ Потапенко Я. П'ята російсько-українська війна: від майдану до східного фронту (підходи, оцінки, інтерпретації). Переяслав-Хмельницький : Вид-во «КСВ», 2016. С. 159.

«історичної справедливості» було і залишається формою висування територіальних претензій. Тому «Русскую весну» називали проявом «рашизму» (ідеологія «збирання російських земель»), який принципово став можливим завдяки ретельній тривалій підготовці⁸⁶.

Еволюція російськоцентричного та україноцентричного дискурсів у 2019–2021 роках

Попри всі зусилля путінського режиму упродовж 2016–2019 років йому не вдалося змінити український курс на євроінтеграцію, домогтися федералізації України та подолати готовність ЗСУ захищати рідну землю. Поразкою завершилися і спроби нав'язати Україні законодавче закріплення «особливого статусу» ОРДЛО на умовах, що були б вигідними Росії. Не вдалося й «розколоти» Україну по Дніпру, що свідчило про поразку проекту «Новоросія». Український спротив російській агресії виявився набагато потужнішим, аніж розраховували у Кремлі. Непоступливими виявилися й українські політики у питаннях забезпечення суверенітету і територіальної цілісності своєї держави. Збереглася підтримка України провідними країнами світу та антиросійські санкції. Західні союзники дали чітко зрозуміти, що будуть протистояти спробам РФ захопити південні українські області, а тому забезпечити «сухопутний коридор» між Кримом та ОРДЛО не вдалося. Усвідомлення підтримки світовим співтовариством зусиль України постало як одна із підвалин тривалого спротиву агресору. Важливою стала підтримка України насамперед з боку США. Тому не випадково, що РФ активізувала зусилля для нівелювання підтримки України на зовнішньополітичній арені та дискредитації українських владних структур.

Російськоцентричний дискурс. У російськоцентричному дискурсі 2019–2021 років став помітним акцент на висвітленні

⁸⁶ Захарова І. Обыкновенный рашизм. URL: <https://khp.org/1456322821>; Рашизм: как формировалась новая российская идеология? URL: <https://ictv.ua/ru/1487/1554036/>; Руденко О. Неудобные параллели, или Рашизм = фашизм. URL: https://24tv.ua/ru/neudobnyie_paralleli_ili_rashizm_fashizm_n1323630

проблем європейського співтовариства. Наголос робився на наявності між європейськими країнами протиріч, які начебто робили неможливим тривалу спільну співпрацю, оскільки економічні інтереси окремих держав неминуче мають призвести до руйнування Євросоюзу. Крім того, російські ЗМІ намагалися нав'язати думку про наявність у політиці ЄС подвійних стандартів, які є перешкодою на шляху приєднання України до Євросоюзу.

Російські медіа всіляко роздмухували конфлікти України із окремими європейськими країнами у царині історичної політики, намагаючись повернути їх із наукової у політичну площину⁸⁷.

Водночас ставало ще більш помітним нав'язливе твердження про те, що «росіяни і українці – один народ». Квінтесенцією цього стала публікація 12 липня 2021 року статті В.Путіна «Про історичну єдність росіян та українців»⁸⁸. У ній також міститься наголос, що передача України «під повне зовнішнє управління» у 1918 році виявилася фатальною для правлячого у Києві режиму (повалення Центральної Ради та утвердження гетьмана П. Скоропадського). Називаючи УНР «квазідержавою», В. Путін стверджує, що різноманітні квазідержавні утворення на просторах колишньої Російської імперії під час громадянської війни виявилися «несталими». А саме радянська національна політика закріпила на державному рівні «положення про три окремі слов'янські народи: російський, український і білоруський». В. Путін стверджує, що «Україна – цілком і повністю дітище радянської епохи», яка «створювалася за рахунок історичної Росії». Фейковий референдум у Криму про «приєднання» до РФ він називає історичним вибором жителів, які виступили проти реалізації в Україні так званого проєкту «Анти-Росія». Те, що «мешканці Донецька і Луганська взялися за зброю» В. Путін пояснив загрозою «етнічних чисток» та застосуванням збройної сили з боку Києва у відповідь

⁸⁷ Ніколаєць Ю. О. Історична політика в Україні у 1991–2021 рр. *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 549–601.

⁸⁸ Путін В. Про історичну єдність росіян та українців. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>

на спроби «захисту свого дому, мови та життя» у час, коли Україною прокотилися «погроми». Прикладом цього він назвав події 2 травня 2014 року в Одесі, де «українські неонацисти заживо спалили людей, вчинили нову Хатинь» і були готові подібну «розправу “вчинити в Криму, Севастополі, Донецьку і Луганську”». В. Путін наголошує, що саме «державний переворот» та «наступні дії київської влади» «спровокували протистояння і громадянську війну».

А 13 листопада 2021 року в інтерв'ю телеканалу «Росія-1» В. Путін наголосив, що Російська Федерація ніколи не визнає себе стороною конфлікту на Донбасі. Він також наголосив, що у Мінських угодах не сказано, що Росія є стороною конфлікту, і додав, що за сприяння США саме Україна, використовуючи безпілотні літальні апарати, порушує домовленості, досягнуті у Мінську⁸⁹.

У російських ЗМІ на адресу США постійно лунали звинувачення в організації військових навчань в Україні та передачі українській стороні летальної зброї. Метою подібних кроків називали спорудження на українських землях таємних американських військових баз, проти чого «виступає український народ»⁹⁰. Поряд з тим весною 2021 року речник Путіна Д. Песков стверджував, що «Росія не є загрозою жодній державі світу, у тому числі не становить загрози для України», а за відсутність миру на Донбасі несе відповідальність саме Україна, яка «не бажає виконувати мінські домовленості». А у липні В. Путін вже наголошував, що «справжня суверенність України можлива лише в партнерстві з

⁸⁹ Интервью телеканалу «Россия». Президент ответил на вопросы журналиста телеканала «Россия 1» Павла Зарубина. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/67100>

⁹⁰ НАТО втихую уже строит базы на Украине. Сколько их и где они «спрятаны». URL: <https://www.kp.ru/daily/28345/4491907/>; Военный эксперт рассказал, какие базы США могут создать на Украине. URL: <https://www.mk.ru/politics/2021/08/11/voennyu-ekspert-rasskazal-kakie-bazy-ssha-mogut-sozdat-na-ukraine.html>; Этой осенью на Украине появятся три военные базы США. URL: <https://versia.ru/yetoj-osenyu-na-ukraine-poyavyatsya-tri-voennye-bazy-ssha-a-sammit-s-uchastiem-dzho-bajdena-popytka-vyigrat-vremya>

Росією»⁹¹. Таким чином, очільники Кремля намагалися нав'язати думку, що дії США сприяють продовженню війни на Донбасі, а запорукою миру стало б повернення українського керівництва до тісного партнерства з Росією.

Тема перспектив такого партнерства певний час була присутня у російськоцентричному дискурсі під час проведення виборів Президента України. Але з часом у російських ЗМІ набула поширення думка, що надії на новообраного Президента України В. Зеленського у справі «врегулювання ситуації на Донбасі» не виправдалися, оскільки він потрапив «під вплив праворадикальних кіл» та прихильників «політики русофобії». Критичні зауваження на адресу В. Зеленського звучали й тому, що ініційований ним на початку президентства обмін полоненими не привів до виконання Україною «взятих на себе зобов'язань» у Мінську. А у жовтні 2021 року заступник голови Ради безпеки РФ Д. Медведєв опублікував п'ять «полемічних тез», де вже підкреслював, що В. Зеленський «відмовився від своєї ідентичності» і «почав служити націоналістичним силам України», які «там завжди були, але становили лише 5–7% активного населення». Д. Медведєв порівняв ситуацію, у яку начебто потрапив Президент України В. Зеленський, із «безглуздою ситуацією, коли б представники єврейської інтелігенції у нацистській Німеччині за ідейними мотивами попросилися б на службу до СС»⁹².

В. Зеленського, так само як і його попередника П. Порошенка, звинувачували у передачі України під пряме зовнішнє управління, суб'єктом якого є США. США начебто нав'язують українцям модель зовнішнього управління, яка є значно жорстокішою за взаємодію СРСР із окремими соціалістичними країнами, і намагаються перетворити Україну на «Анти-Росію» для тотального стримування та протидії РФ. Д. Медведєв з цього приводу підкреслював, що надії України на членство у ЄС марні, оскільки

⁹¹ Путін В. Про історичну єдність росіян та українців. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>

⁹² Медведєв Д. Почему бессмысленны контакты с нынешним украинским руководством. Пять коротких полемических тезисов. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/5028300#id2123318>

вона «не має ніякої цінності по лінії прямого протистояння західних сил (у тому числі потенційно військового)» з Росією. Порівнявши Україну із васалом Заходу, Д. Медведєв дійшов висновку, що РФ потрібно вести мову виключно із союзереном⁹³. Тут відзначимо, що до жовтня 2021 року відверто називати Україну «васалом» на такому рівні у Росії не наважувалися. Це свідчить як про те, що РФ не сприймає Україну як державу, так і про образу на українське керівництво, яке, на думку російського істеблішменту, «змінити союзерена».

Не виключено, що саме усвідомлення неможливості повної реалізації планів РФ щодо України змусило члена Ради з міжнародних відносин при президенті РФ Б. Безпалька стверджувати у середині жовтня 2021 року, що «влада сучасної України не має суб'єктності, а інструментом зовнішнього управління Заходу виступають впливові націоналісти», а тому «єдиний спосіб встановити мир на Донбасі – це ліквідувати Україну як державу»⁹⁴.

У 2020–2021 роках у російських медіа набули поширення твердження, що Україна «відмовляється повертати Донбас»⁹⁵. Це відбувалося на фоні зростання масштабів видачі російських паспортів жителям ОРДЛО та заяв керівників «ДНР» та «ЛНР» про відсутність передумов для повернення «республік» до складу України⁹⁶. Відсутність таких передумов вони пояснювали тим, що абсолютна більшість жителів ОРДЛО бачить себе частиною Росії.

⁹³ Медведєв Д. Почему бессмысленны контакты с нынешним украинским руководством. Пять коротких полемических тезисов. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/5028300#id2123318>.

⁹⁴ Україну предложили ликвидировать как государство. URL: https://mlenta.ru.cdn.ampproject.org/v/s/mlenta.ru/news/2021/10/17/ukr_gos/amp_js_v=a6&_gsa=1&usqp=mq331AQKKAFAQrABIIAACAaw%3D%3D#aoh=16346484512025

⁹⁵ Путін В. Про історичну єдність росіян та українців. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>; Владимир Путин рассказал о диалогах по Минским соглашениям. URL: <https://rg.ru/2021/11/13/vladimir-putin-rasskazal-o-dialogah-po-minskim-soglasheniim.html>; РФ призвала международное сообщество повлиять на Киев по ситуации в Донбассе. URL: <https://rg.ru/2021/10/29/rf-prizvala-mezhdunarodnoe-soobshchestvo-povliiat-na-kiiev-po-situacii-v-donbasse.html>

⁹⁶ Вернется ли Донбасс в состав Украины. URL: <https://crimea.ria.ru/20211110/vernetsya-li-donbass-v-sostav-ukrainy--vzglyad-iz-kryma-1121379841.html>

Очільник «ДНР» Д. Пушилін у серпні 2021 року виключав повернення Криму та Донбасу до складу України, оскільки «після державного перевороту вона вже не може існувати як єдине державне утворення»⁹⁷. Водночас той-таки Д. Пушилін змушений був визнати, що «російська весна» не завершилася утворенням так званої «Новоросії» через позицію населення Півдня та Сходу України. Але про «Новоросію» не забули, і тому «ДНР» та «ЛНР» повинні сконцентрувати зусилля для розширення меж «республік» принаймні на всю територію Донецької та Луганської областей, які «тимчасово окуповані Україною»⁹⁸.

Вочевидь затягування війни та суттєві проблеми економічного розвитку на території ОРДЛО змусили РФ та її маріонеток на Донбасі шукати нові шляхи консолідації жителів так званих «республік». І якщо перед тим популярною була тема про перспективну загрозу наступу України, то вже у 2021 році мова йшла про більш тісну інтеграцію із РФ, можливість використати її війська для розширення меж «ДНР» та «ЛНР» з метою «захисту російських громадян»⁹⁹.

Тому не дивно, що на початку 2021 року мала місце презентація доктрини «Русский Донбасс». Це сталося наприкінці січня, коли у Донецьку відбувся інтеграційний форум «Русский Донбасс», метою якого було назване визначення шляхів подальшого розвитку «ДНР» та «ЛНР». І не даремно такий форум відбувся після масового отримання жителями ОРДЛО паспортів РФ та заяв керівництва цієї країни про готовність захищати російських громадян й поза межами Росії. Фактично поява доктрини «Русский Донбасс» свідчила про можливість та наміри російського керівництва інтегрувати тимчасово окуповані райони Донецької та Луганської областей. А Д. Пушилін висловився про доктрину як

⁹⁷ Глава ДНР исключил возвращение Крыма и Донбасса в состав Украины. URL: <https://rossaprimavera.ru/news/fbaae1c>

⁹⁸ Пушилін заявив, що про проект Новоросії не забули. URL: <https://rubryka.com/ru/2021/07/11/pushylin-zayavyv-shho-pro-proekt-novorossyya-ne-zabuly/>

⁹⁹ Глава ДНР: Донбасс не забыл о Новороссии и ждет продолжения. URL: <https://www.rline.tv/news/2021-07-11-glava-dnr-donbass-ne-zabyl-o-novorossii-i-zhdet-prodolzheniya/>

про маніфест «республік», який підтвердив їх єдність із «Русским миром» та бажання стати частиною «Великої Росії»¹⁰⁰.

Метою доктрини «Русский Донбасс» було назване сприяння відновленню історичної справедливості – зміцненню державності так званих «ДНР» та «ЛНР», а серед завдань виділене зміцнення «російської самосвідомості» та «повернення Донбасу у сферу російського історичного простору». Народ Донбасу був проголошений невід’ємною частиною російського народу, а «ДНР» та «ЛНР» разом із Запорізькою, Харківською, Дніпропетровською, Херсонською, Миколаївською та Одеською областями, які «перебувають під контролем України», входять до складу історичної Новоросії, яка «являє собою повністю російську національну територію»¹⁰¹. Таким чином, зміст доктрини свідчив про те, що Росія не відмовилася від територіальних претензій на Схід та Південь України і готова втілити такі претензії у реальні кроки за сприятливих умов.

Упродовж 2019–2021 років, як і раніше, продовжувалося відверте протистояння зі Вселенським Патріархом. Так, Московський патріарх Кирило під час проповіді у Храмі Христа Спасителя 27 вересня 2021 року на свято Воздвиження Христа Господнього заявив, що Вселенський Патріарх Варфоломій «впав у розкол», мотивуючи своє твердження тим, що «той, хто співслужив з розкольником, сам стає розкольником»¹⁰². Такі слова були сказані під час нагородження Відділу закордонних церковних зв’язків РПЦ, до сфери відповідальності яких належала протидія наданню Томосу. Але раніше Московський патріарх не дозволяв собі таких різких заяв, що може свідчити про перспективу ще більшого загострення стосунків із Константинопольським патріархатом.

Дискурс-аналіз контенту російських ЗМІ дозволяє стверджувати, що у 2021 році керівництво Російської Федерації здійсню-

¹⁰⁰ Доктрина «Русский Донбасс» призвана стать маніфестом нашего выбора – Денис Пушилин. URL: https://dnronline.su/doktrina-russkij-donbass-prizvana-stat-manifestom-nashego-vybora-denis-pushilin/?utm_source=www.google.com.ua&utm_medium=organic&utm_campaign=www.google.com.ua&utm_referrer=www.google.com.ua

¹⁰¹ Доктрина «Русский Донбасс». URL: <https://donnu.ru/russdonbass>

¹⁰² Святейший патріарх Кирил: патріарх Варфоломей отпал в раскол. URL: <https://pravoslavie.ru/142013.html>

вало інформаційну підготовку до інтеграції ОРДЛО. Така інтеграція може бути забезпечена, у тому числі, введенням підрозділів російської армії на територію «республік». Тим більше, що у березні 2021 року Рада Федерації РФ дозволила введення російських військ на територію України, мотивуючи своє рішення зростанням військової присутності НАТО в Україні, що загрожує інтересам РФ. Підтвердженням відповідного курсу стала концентрація російських військ на російсько-українському кордоні.

Україноцентричний дискурс. В україноцентричному дискурсі 2019 року після обрання Президентом України В. Зеленського став помітним акцент на обговоренні можливостей забезпечення стійкого миру на Донбасі, перспектив виконання Мінських угод, початку повномасштабного російського вторгнення та реінтеграції тимчасово окупованих Росією територій.

Українські медіа категорично відкидали звинувачення України у розпалюванні війни на Донбасі. Однозначно і цілком справедливо стверджувалося, що без втручання РФ ні окупація Криму, ані війни на Донбасі не було б. Цим пояснювали те, що саме Росія має нести відповідальність за розв'язування бойових дій¹⁰³. Водночас зроблено наголос, що українські владні структури та громадянське суспільство винні у тому, що агресивні дії РФ стали можливими і досить дієвими. Провину за продовження війни («небажання або нездатність вести мирні переговори») у сюжетах частини медіа-ресурсів («Страна.ua», «Апостроф») покладали на українське керівництво. І якщо раніше «головним винуватцем» продовження бойових дій називали П. Порошенка, то поступово до таких «винуватців» зарахували й В. Зеленського, який начебто не зміг належним чином «забезпечити мирний процес». У відповідь на подібні звинувачення В. Зеленський стверджував, що завершення війни цілком залежить від президента РФ В. Путіна¹⁰⁴.

¹⁰³ Росія розпочала цю війну, продовжує її розпалювати та несе відповідальність за її припинення. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/11/rosiya-rozpchala-czyu-vijnu-prodovzhuye-yiyi-rozpalyuvaty-ta-nese-vidpovidalnist-za-yiyi-pryruynennya-posolstvo-ssha/>

¹⁰⁴ Зеленський: 90% успіху в питанні повернення Донбасу і миру в Україні залежить від Путіна. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelensky-donbas-putin/31395695.html>

В україноцентричному дискурсі побутували різні оцінки щодо строків та умов припинення бойових дій на Донбасі. І припинення війни пов'язували не лише із волею російського президента, підкреслюючи важливість посилення Української держави та зміцнення громадянського суспільства. Називалися й різні терміни реінтеграції тимчасово окупованих територій. Проте дискусію з цього питання різко загострила публікація у листопаді 2019 року газетою «Дзеркало тижня» даних визначення громадської думки на території ОРДЛО. Опитування за участі компанії «Нью Імідж Маркетинг Груп» було проведене у жовтні 2019 року. Його результати свідчили, що 76% опитаних стверджували, що війна на Донбасі – це внутрішньоукраїнський конфлікт, і лише 8,5% вважали, що війну розпочала РФ. Аж 78,9% респондентів заявили про «погане» або «дуже погане» ставлення до В. Зеленського. 57,8% жителів так званих «ДНР» та «ЛНР» вважали себе громадянами України, у той час як 34,8% – громадянами «республік» та 6,8% – громадянами Росії. Водночас 64,3% респондентів пов'язували майбутнє ОРДЛО із Росією: 50,9% вважали, що «республіки» мають увійти до складу РФ, а 13,4% висловили думку, що ОРДЛО повинні отримати «особливий статус» у складі Російської держави¹⁰⁵. Такі дані, звичайно, ставили під сумнів сценарії швидкої реінтеграції тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей. Проте Президент України В. Зеленський не полишив ідеї провести місцеві вибори на всій території України вже у 2020 р., включаючи територію ОРДЛО.

Організація місцевих виборів перебувала у центрі уваги українських медіа практично впродовж 2020 року. Проте наголос робився на тому, що вибори мають відбутися за стандартами ОБСЄ. А дотримання таких стандартів передбачало вільне волевиявлення громадян, яке не могло бути забезпечене за присутності в окремих районах Донецької та Луганської областей незаконних збройних формувань та іноземних військових підрозділів.

¹⁰⁵ Тест на совместимость. URL: https://zn.ua/internal/test-na-sovmestimost-335429_.html

У лютому 2020 року на Мюнхенській конференції з безпеки В. Зеленський озвучив прагнення завершити війну до кінця року та провести місцеві вибори по всій території України включно з окремими районами Донецької та Луганської областей у жовтні 2020 році. Однак він наголосив, що «людям на Донбасі потрібні вибори, які будуть визнані Україною і всім світом, легітимними», даючи зрозуміти, що вибори в ОРДЛО можуть відбутися лише за певних умов. В. Зеленський категорично відкинув можливість проведення місцевих виборів не за українським законодавством¹⁰⁶. Проте провести вибори на тимчасово окупованих територіях за законодавством України не вдалося. Позицію Кремля щодо проведення виборів перед передачею Україні контролю за ділянкою російсько-українського кордону у межах ОРДЛО змінити не змогли ані зусилля українських дипломатів, ані зусилля провідних гравців на світовій арені, які виступили на боці України.

За таких умов у липні 2020 року досить несподівано було поновлено дискусію стосовно того, як найбільш адекватно можна називати противників ЗСУ на Донбасі. Таку дискусію спровокували заяви Президента України В. Зеленського у липні 2020 року, коли російські збройні формування на території ОРДЛО він назвав «та сторона», не згадуючи РФ¹⁰⁷. Однак на 2020 рік медіа критики переважно зійшлися на тому, що терміни «проросійські бойовики» та «сепаратисти» найближчі до російського стратегічного нарративу, згідно з яким «на Донбасі триває громадянська війна». Для українського стратегічного нарративу були характерними терміни «російські війська», «російські гібридні війська», «російські окупанти» із чіткою вказівкою на російське керівництво, яке ініціювало війну. При тому терміни «окупанти» та «агресори» вказували на зовнішній чинник у збройному протистоянні. Моніторинг медіа-простору у середині липня 2020 року за ключовими

¹⁰⁶ Виступ Президента України Володимира Зеленського на Мюнхенській безпековій конференції. URL: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-na-myunhens-59817>

¹⁰⁷ Серєда С., Холодов П. «Та сторона». Чому Зеленський уникає згадок про Росію, говорячи про війну на Донбасі? URL: <https://www-radiosvoboda-org%2F%2F30728032.html>

словами «Донбас», «агресор», «ворог», «противник», «російські війська», «російські гібридні війська», «проросійські бойовики», «сепаратисти», «незаконні збройні формування» дозволяє стверджувати, що «112.ua», «Голос.ua» уникали згадок безпосередньо про РФ у контексті аналізу подій на території ОРДЛО. «Інтерфакс-Україна», «Укрінформ», «Цензор.Нет», «5 канал», «Уніан» всіляко наголошували на ролі Росії у розв'язуванні війни проти України. Водночас на телеканалі «1+1», як правило, на початку сюжетів прямо не згадувалося про агресію РФ.

Наприкінці 2020 – на початку 2021 років кількість публікацій, у яких мова йшла про досягнення «миру на Донбасі», поступово скорочувалася. Натомість все більше з'являлося повідомлень, де стверджувалося про неможливість йти на поступки агресору у питаннях державного суверенітету¹⁰⁸. Найчастіше для відстоювання такої думки наводилися результати соціологічних опитувань, де більшість населення України різко висловлювалася проти ідеї «миру за будь-яку ціну». Мотиватором такого переконання, насамперед, виступало усвідомлення масштабів людських втрат у боях на Донбасі. У регіональному дискурсі Півдня та Сходу України таких повідомлень було порівняно більше у ЗМІ Дніпропетровської, Херсонської та Запорізької областей і дещо менше – Харківської та Одеської.

Можливо, що усвідомлення неможливості домовитися із агресором без поступок у питанні суверенітету та територіальної цілісності України поступово змінило оцінку ситуації в Офісі Президента України. У середовищі українських урядовців навесні

¹⁰⁸ Скорочення у ЗСУ можуть сприйняти як поступки агресору – керівник Центру військово-правових досліджень. URL: <https://hromadske.radio/news/2020/10/14/skorochennia-u-zsu-mozhut-spryyniaty-iaak-postupky-ahresoru-kerivnyk-tsentru-viys-kovo-pravovykh-doslidzhuvan>; Стратегія нацбезпеки Зеленського продовжує зрадницьку політику першого президента Кравчука. URL: <https://nationalcorps.org/strategiya-nacbezpeki-zelenskogo-prodovzhue-zradnicku-politiku-pershogo-prezidenta-kravchuka-zhorin/>; Запорізькі ветерани АТО звернулися до Володимира Зеленського з вимогою не йти на поступки російському агресору. URL: <https://www.061.ua/news/2457443/zaporizki-veterani-ato-zvernulisa-do-volodimira-zelenskogo-z-vimogou-ne-jiti-na-postupki-rosijskomu-agresoru>; Зеленський відмовився від антиросійської риторики на вимогу Москви. URL: <https://zbruc.eu/node/93482>

2021 року стала все більше лунати думка про перспективність залучення США до переговорного процесу та тиску на РФ задля забезпечення миру на Донбасі. Наголос також був зроблений на позиції західних союзників у організації «Кримської платформи» – міжнародного координаційного механізму для сприяння деокупації півострова, зміцнення європейської та глобальної безпеки. «Кримська платформа» готувалася в умовах, коли Росія стягнула значні військові сили до кордонів з Україною, зробила ряд кроків, спрямованих на більш тісну інтеграцію ОРДЛО. Такі кроки вкотре актуалізували обговорення перспективи вторгнення регулярних підрозділів РФ на українські землі для зміцнення позицій державних псевдоутворень¹⁰⁹. Можливо, що саме тому у своїй промові з нагоди 30-ї річниці незалежності України Президент України В. Зеленський зробив наголос на посиленні України для забезпечення деокупації¹¹⁰.

Загалом на кінець 2021 року в україноцентричному медійному дискурсі було сформовано консолідовану позицію щодо тривалості та складності процесу деокупації, а також надзвичайної важливості концентрації зусиль держави та громадянського суспільства у справі протидії російській інформаційній війні. Адже без такої консолідації та виваженої державної інформаційної політики, заснованої на результатах наукових студій, Україна навряд чи зможе не лише повернути тимчасово окуповані території, а й примножує ризики у питанні забезпечення територіальної цілісності.

Медіа-дискурс як чинник впливу на формування політичних цінностей. Уявлення про характер та масштаби впливу медіа на формування політичних цінностей може бути сформоване на основі аналізу даних про джерела інформації, якими послуговується населення, та рівень довіри громадян до ЗМІ. Заслугує на увагу і динаміка ієрархії ціннісних пріоритетів населення впродовж певного часу.

¹⁰⁹ Росія використовує поняття «Донбас» як інструмент інформаційної війни – Данілов. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3221524-rosia-vikoristovue-ponatta-donbas-ak-instrument-informacijnoi-vijni-danilov.html>

¹¹⁰ Промова Президента Володимира Зеленського з нагоди 30-ї річниці незалежності України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-volodimira-zelenskogo-z-nagodi-30-yi-rich-70333>

Протягом 2014–2021 років в Україні відбулися важливі зміни пріоритетів вибору джерел інформації громадянами Півдня та Сходу України: зменшення уваги до телебачення за одночасного збільшення використання мережі ІНТЕРНЕТ. За даними соціологічної компанії InMind у 2019 році телебачення вперше не було визнане найпопулярнішим джерелом інформації. Перше місце посіли соціальні мережі (68%). Інтерес до них зріс на 15%, порівняно із даними 2018 року. Радіо та друкована преса зайняли останні позиції – відповідно, 18% та 15%. При тому 75% респондентів віддавали перевагу отриманню інформації про політичні події із кількох джерел для її верифікації. Основним джерелом інформації залишилися загальнонаціональні медіа (ІНТЕРНЕТ-видання, телебачення та радіо). Регіональними медіа користуються близько третини опитаних. Виняток становить друкована преса, оскільки 65% опитаних віддають перевагу регіональним виданням, а не всеукраїнським¹¹¹. Проте у регіональних ІНТЕРНЕТ-ЗМІ Півдня і Сходу України у 2019 році публікували більше новин про Росію, найменше – про США та міжнародні організації¹¹². А опитування USAID-Inretnews (виконавець компанія InMind), презентоване у жовтні 2020 року, засвідчило зниження довіри до національних ІНТЕРНЕТ-медіа з 51% до 48%, порівняно із попереднім роком, за збереження довіри до національних друкованих видань на рівні 19%. Причиною такого зниження довіри респонденти називали перенасиченість негативною інформацією. Однак за цей час зросла довіра до регіональних ІНТЕРНЕТ-медіа з 44% до 48% та до регіональних друкованих ЗМІ – з 20% до 22%¹¹³.

¹¹¹ Медіа вподобання українців. Найпопулярніші джерела інформації. URL: <https://sostav.ua/publication/med-a-vpodobannya-ukra-nts-v-najpopulyarn-sh-dzerel-anf0rmats-84782.html>

¹¹² Найбільше міжнародних новин в онлайн-медіа Півдня та Сходу України стосуються Росії – дослідження ІМІ, 18 вересня 2019 року. URL: <https://imi.org.ua/news/najbilshe-miznarodnyh-novyn-u-onlajn-media-pivdnyia-ta-shodu-ukraynu-stosuyutsya-rosiyi-i29615>

¹¹³ Соцмережі і телебачення – основні джерела новин для українців; довіра до національних медіа впала (дослідження). URL: <https://detector.media/infospace/article/181614/2020-10-16/sotsmerezhi-y-telebachennya-osnovni-dzherela-novyn-dlya-ukraintsiv-dovira-do-natsionalnykh-media-vpravda-doslidzhennya/>

Восени 2021 року моніторинг Фонду Thomson Reuters виявив, що 80% респондентів Півдня та Сходу України використовують для отримання інформації пошукові системи, а 72% – соцмережі. Все більшого значення набувають різного роду цифрові платформи, оскільки зростаюча кількість громадян рідше користується телебаченням та газетами, покладаючись на пошукові системи, агрегатори новин та месенджери. Лише 23% учасників дослідження відзначили, що слухають новини по радіо, а 23% стверджували, що регулярно читають газети. Серед соцмереж для отримання новин найбільшою популярністю користуються Facebook та YouTube. Як виявилось, українським громадянам притаманний скептицизм у оцінках телебачення, оскільки, на переконання багатьох з них, більшість телеканалів належить олігархам, які пропонують споживачам вигідний для себе контент¹¹⁴. Із певними застереженнями громадяни також ставляться до російських ЗМІ. Так, за даними опитування USAID-Internews у 2020 році кожен третій респондент використовував російські медіа як джерело новин. Основною причиною цього було назване прагнення дізнатися, що російській медіа розповідають про Україну, і отримати альтернативну точку зору¹¹⁵.

Як свідчать результати опитування на території ОРДЛО, організованого газетою «Дзеркало тижня» за участі компанії «Нью Імідж Маркетинг Груп» восени 2019 року¹¹⁶, популярними джерелами політичних новин у «ДНР» та «ЛНР» є телебачення (84,3%), соціальні мережі (60,6%), ІНТЕРНЕТ-сайти (45,9%), радіо (10%), а також газети і журнали (7,4%). Серед соціальних платформ найактивніше респонденти використовували YouTube (70,7%), ВКонтакте (61%), «Однокласники» (52,3%), а також Viber (49,8%).

¹¹⁴ Дослідження Thomson Reuters: Соцмережі та пошуковики – найпопулярніші джерела інформації в Україні. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/28258/2021-10-07-doslidzhennya-thomson-reuters-sotsmerezhi-ta-poshukovyky-naupopulyarnishi-dzherela-informatsii-v-ukraini/>

¹¹⁵ Щорічне опитування USAID-Internews «Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2020 р.». URL: <https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2020/10/2020-Media-Consumption-Survey-FULL-FIN-Ukr-1.pdf>

¹¹⁶ Тест на сумісність. URL: https://zn.ua/internal/test-na-sovmestimost-335429_.html

Тут варто відзначити, що ВКонтакте та «Однокласники» створені і підтримуються Росією, а контент для українського сегмента YouTube також агрегується у РФ. При тому учасники опитування дивилися переважно російське телебачення – «Россия–1» (43,4%), НТВ/НТВ Мир (25,9%), «Россия 24» (19%), «Первый» (11,8%), ТНТ (10,2%), «Звезда» (8,6%), СТС (8,1%), «ТВ–3» (7%) та місцеві телеканали «Оплот ТВ» (без уточнення 1 чи 2) (13,6%), «Луганск–24» (12,5%) та «Новороссия ТВ» (6%). І лише 4,7% респондентів вмикали український «5 канал», 4,6% – «Інтер», 4% – «1+1» та 2,3% – СТБ, 1,6% – «Україна». Водночас для 58,6% опитаних жителів ОРДЛО українські загальнонаціональні канали виявилися недоступними через технічні причини¹¹⁷.

Таким чином, основним джерелом інформації для українців стала мережа ІНТЕРНЕТ, а не телебачення. Близько половини громадян не довіряють загальнонаціональним каналам телебачення і незадоволені великою кількістю негативної інформації, яка транслюється ними. Помітною стала й більша довіра до регіональних медіа, які повідомляють потрібну для буденних справ інформацію. Вплив російських телеканалів в Україні порівняно невеликий, але більшість громадян користується мережею YouTube, де на стартових сторінках користувачам з України автоматично пропонується російський контент. Більшість населення «ДНР» та «ЛНР» не має можливості дивитися загальноукраїнські канали і послуговується інформацією з російського або місцевого телебачення. Респонденти, які живуть на території ОРДЛО, не висловили бажання отримувати інформацію про політичні події із загальноукраїнських телеканалів, вважаючи, що вони транслюють занадто багато неправдивої інформації.

Отже, значна частина українського медіа-простору перебуває під впливом медіа-ресурсів, пов'язаних із РФ. Це стосується, насамперед, популярних соцмереж та месенджерів. Про масштаби такого впливу може свідчити те, що у 2021 році Міністерство цифрової трансформації України навіть запропонувало компанії

¹¹⁷ Тест на сумісність. URL: https://zn.ua/internal/test-na-sovmestimost-335429_.html

Google залучити незалежних українських редакторів, які будуть підбирати контент для сторінок українського YouTube Music та YouTube.

Перебування значної частини українського медіа-простору під контролем Росії не могло не позначитися на динаміці політичних цінностей населення Півдня та Сходу України.

У 2013 році ідея приєднання України до союзу Росії і Білорусі приваблювала на Сході 73% опитаних, на Півдні – 64%.¹¹⁸ Того ж року лише третина громадян Півдня та Сходу України була готова захищати свою країну зі зброєю в руках¹¹⁹.

Російсько-українська війна, природно, дещо змінила ситуацію, але не настільки, щоб ціннісні пріоритети населення Сходу та Півдня України не викликали пересторог у контексті загроз національній безпеці держави. Незважаючи на тривалу війну із Росією, у 2019 році патріотами себе називали близько 78% опитаних на Сході і Півдні України (середній показник по Україні – 83%)¹²⁰. Лише 62% жителів південних областей та 51% жителів Сходу вважали себе передусім громадянами України¹²¹. Про розпад СРСР у 2020 році шкодувала майже половина населення Півдня та Сходу і приблизно стільки ж підкреслювала, що перебування України у складі Радянського Союзу принесло б більше користі (середні показники по Україні – відповідно, 33% і 35%)¹²². Тому можна стверджувати про збереження у південних та східних областях України регіональної та локальної ідентичності та самоідентифікації. Деяким групам населення властива «радянська/пострадянська»

¹¹⁸ Шульга О. Цінності, геополітичні орієнтації та зміна символічних універсумів в Україні. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. С. 223.

¹¹⁹ До Дня захисника України. URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/fbb3f3c52d452cdd1646d4a62b69dba5.html>

¹²⁰ Динаміка патріотичних настроїв українців: серпень 2019. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_patrioticheskikh_nastroeniy_ukraincev_avgust_2019.html

¹²¹ Там само.

¹²² Оцінка радянського минулого, травень 2020 року, Київський міжнародний інститут соціології, 22 червня 2020 року. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports=&id=950&page=1>

ідентичність, у той час як загалом по країні переважає національно-громадянська ідентичність¹²³.

Більшість жителів Півдня і Сходу України не сприймає національно-патріотичне виховання в його офіційній версії. І саме тут у 2020 році було зафіксовано найнижчий відсоток тих, хто готовий захищати країну зі зброєю в руках –54% на Півдні і 50% на Сході (у Центрі – 64%, на Заході – 63%). При тому близько 60% респондентів Сходу та Півдня позитивно ставляться до свята Дня захисника України, третина – нейтрально і лише 6–7% негативно¹²⁴.

У 2019 році 45% жителів південних і 58% східних областей виступали проти членства України в НАТО (середній показник по країні 30%)¹²⁵. Найбільше критиків вступу до Альянсу серед старших жителів, які не мають вищої освіти, з нижчим рівнем добробуту та живуть за межами обласних центрів. Критиків прозахідного курсу України у 2020 році виявилось більше на Сході і Півдні України (близько 37%, за загальнодержавного показника 22%). Вони більшою мірою підтримують рівновіддаленість від Росії та Заходу або мають проросійську орієнтацію¹²⁶. З огляду на це не дивно, що понад 73% жителів Півдня та Сходу України у 2019 році вважали, що країна має йти на компроміси заради відновлення миру і повернення територій, а 32% жителів південних і 43% східних областей дотримувалися думки, що тимчасово окупованим територіям Донбасу необхідно запропонувати автономію і федеративний статус¹²⁷.

Приблизно 60% жителів Сходу і 40% жителів Півдня України у 2018 році підтримували розвиток відносин із Росією. У

¹²³ Ляшенко О. Самоідентифікація населення України: общее и отличное, 20 августа 2020 года. URL: <http://rb.com.ua/blog/samoidentifikaciia-naseleniia-ukrainy-obshhee-i-otlichnoe/>

¹²⁴ До Дня захисника України. URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/fbb3f3c52d452cdd1646d4a62b69dba5.html>

¹²⁵ Суспільно-політичні настрої населення, грудень 2019. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_2500_122019_press.pdf

¹²⁶ Українське суспільство та європейські цінності (Київ: Інститут Горшеніна та Фонд імені Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі). URL: <https://libraru.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13570.pdf>

¹²⁷ Там само.

середньому близько 50% респондентів поділяли думку про те, що українці і росіяни були і залишатимуться братніми народами (середній показник по країні – 27%)¹²⁸. Тому й не дивно, що у 2019 році 64% жителів південних та 71% жителів східних областей України не покладали відповідальності на Росію за розв'язання війни, а були схильні думати, що це провина олігархів та українського уряду¹²⁹. Так само не покладають на РФ відповідальність за розв'язання бойових дій і жителі ОРДЛО, частина з яких, за даними опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у 2021 році, не приховує бажання приєднатися до Росії за кримським сценарієм¹³⁰.

Подібні результати опитувань вітчизняних соціологічних служб перегукуються також із результатами досліджень зарубіжних моніторингових місій. Так, аналіз ідентичностей населення Донбасу упродовж 2016–2019 років, здійснений Г. Сассе та Е. Лакнер, дозволив їм стверджувати про розчарування населення Донецької та Луганської областей по обидва боки лінії розмежування в українських урядових колах. Таке розчарування стало наслідком переконаності у тому, що центральна влада залишила їх з їхніми проблемами напризволяще. Водночас домінування регіональної ідентичності на території «ДНР» та «ЛНР» 2019 року було пов'язане із невиконанням РФ своїх обіцянок приєднати ОРДЛО. Можливо саме тому у 2019 року близько 55% опитаних у «ДНР» та «ЛНР» висловили свою перевагу належності до України, що є важливим коригуванням офіційної риторики Росії та сприйняття проблеми реінтеграції на Заході. Протягом досліджуваного періоду переважна більшість населення підконтрольних

¹²⁸ Україна на порозі об'єднаної Європи. Київ : Центр Разумкова, 2018. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2018-Ukr_na_porozi...pdf

¹²⁹ Як змінились вподобання та інтереси українців до засобів масової інформації після виборів 2019 року і початку пандемії COVID-19, 20 вересня 2020 року. URL: <https://detector.media/infospace/article/181066/2020-09-29-yak-zminylis-vpodbannya-ta-interesy-ukraintsiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislya-vyboriv-2019-r-ta-pochatku-pandemii-covid-19>

¹³⁰ Чого очікує і чого боїться житель тимчасово окуповного Донбасу? URL: <https://dif.org.ua/article/chogo-ochikue-i-chogo-boitsya-zhitel-timchasovo-okupovno-go-donbasu>

Україні території Донецької та Луганської областей наголошувала, що реінтеграція ОРДЛО до складу України має відбутися без надання їм будь-якого автономного статусу. Поряд з тим близько 2/3 опитаних у підконтрольних районах Донецької та Луганської областей вважали, що причиною їхніх соціально-побутових негараздів залишається невиважена позиція уряду України, який не забезпечує їм необхідної підтримки¹³¹. Подібне переконання поширене не лише на Півдні та Сході України, а й в інших регіонах. Можливо, це пов'язано із пануванням в українському суспільстві недовіри до владних структур, оскільки євроінтеграцію часто асоціюють із інтересами та реалізацією можливостей порівняно заможніших громадян. Адже, незважаючи на багаторічну риторику правлячих еліт щодо необхідності відокремлення політики від бізнесу, їх зрощення залишається і навіть посилюється. Тому у громадян немає довіри до інститутів влади, до її представників та до правлячих еліт. Авторитет українського істеблішменту не просто впав серед громадян, він фактично зруйнований¹³².

За результатами дослідження, проведеного у червні 2021 року на замовлення Центру прав людини ZMINA, жителі ОРДЛО тезу про спільне майбутнє з Україною сприйняли як «абсолютно нереальну» для реалізації. Причиною цього було названо обурення Україною через її відмову «бачити Донбас у своєму складі»¹³³.

Таким чином, перебування жителів ОРДЛО під впливом російської пропаганди дозволило сформувати у них переважно упереджене ставлення до України, забезпечити зневіру у можливості реінтеграції та упевненість у тому, що Росія не причетна до початку війни на Донбасі. Причиною протистояння, на їхню

¹³¹ Сассе Г., Лакнер Е. Ставлення та ідентичності на передньому краю Донбасу: що змінилося з 2016 по 2019 рік? URL: https://www.zois-berlin.de/fileadmin/media/Dateien/ZOiS_Reports/ZOiS_Report_3_2019.pdf

¹³² Шульга М. Ознаки соціального розбалансування (післямова). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. С. 406.

¹³³ Чи можемо ми «зшити» Україну: важливі результати опитувань. *Дзеркало тижня*. 2021. 29 жовтня.

думку, залишаються дії США або українських націоналістів, які намагаються нав'язати Донбасу «націоналістичну ідеологію». Водночас і на інших землях українського Півдня і Сходу залишається поширеною думка про непричетність РФ до розв'язання війни, що може бути результатом неефективної інформаційної політики України. Створення весною 2021 року Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки при Міністерстві культури та інформаційної політики України виявилось суттєво запізним, так само, як і утворення на базі РНБО Центру протидії дезінформації. Тим більше, що доцільно було б зосередити важелі протидії ворожій дезінформації в одному центрі, який би мав чітко визначені функції та повноваження.

Проблемою залишається і визначення балансу між захистом свободи слова та покаранням за поширення свідомо неправдивої інформації. Україна у сфері ЗМІ має застаріле законодавство 1990-х років, що обумовлює ухвалення спеціального закону про медіа, який змінює функції регулятора, охоплює нові сфери передачі інформації (наприклад, онлайн ЗМІ). Необхідні також заходи, які сприяли б підвищенню медіа-грамотності населення, яке в умовах війни виявилось вразливим для ворожих інформаційних атак.

Висновки та пропозиції

З 2014 року об'єктами інформаційної війни з боку Російської Федерації стала історія української державності, формування української політичної нації, військова історія, Революція Гідності тощо.

Невдала спроба проголошення так званих «народних республік» на теренах Сходу та Півдня України свідчила про поразку «Русской весны». Перешкодою на шляху реалізації агресивних планів РФ стало розгортання добровольчого та волонтерського рухів, що відобразило готовність громадян захищати свою країну. Абсолютна більшість населення визначилася у своєму ставленні до розгортання російсько-української війни у 2014 році і не змінює його до сьогодні. Про це свідчать результати соціологічних опитувань, які зафіксували різке зростання у 2014 році кількості тих, хто був готовий захищати Україну зі зброєю в руках.

Українське суспільство продемонструвало, що у часи серйозних зовнішньополітичних загроз воно здатне акумулювати потужний внутрішній ресурс і демонструвати раціональні реакції на виклики часу, а також продукувати контент, зрозумілий і прийнятний для патріотів держави. Для україноцентричного дискурсу характерне категоричне відкидання твердження про наявність громадянської війни в Україні. Початок бойовий дій цілком справедливо пов'язаний із реалізацією РФ агресивних планів щодо України, а метою агресії визначене бажання не лише протистояти європейським та євроатлантичним прагненням України, а намагання ліквідувати українську державність. Але вплив україноцентричного дискурсу на формування ціннісних орієнтацій населення південних та східних областей України виявився недостатнім. Можна припустити, що саме вплив російських медіа є причиною того, що порівняно велика частина населення Півдня і Сходу України все ще виступає проти європейської та євроатлантичної орієнтації держави у зовнішньополітичних відносинах. Цим же можна також пояснити і переконаність у тому, що війна на Донбасі є «внутрішньоукраїнським конфліктом», який був спровокований Заходом. Недостатня увага української влади до інформаційних проблем регіону залишається очевидною. Структура медіапростору Сходу та Півдня України є неоднорідною: у прикордонних районах Росія, як і раніше, може вести своє мовлення і транслювати вигідну для себе позицію з широкого кола питань. Це пояснює той факт, що населення Півдня та Сходу України схильне більшою мірою, ніж жителі інших регіонів, сприймати і поширювати російські інтерпретації політичних подій та оцінки роботи окремих політиків.

Дослідження виявило, що російськоцентричний дискурс гнучко реагує на результати соціологічного моніторингу настроїв жителів Півдня та Сходу України, формуючи контент у спосіб, вигідний для реалізації Російською Федерацією своїх зовнішньополітичних цілей. Так, коли була здійснена спроба реалізації проекту «Новоросія» і велися активні бойові дії, мова йшла про «звільнення України від фашистів» та «переможний похід на Київ». А коли виявилось, що збройна агресія наштотхнула на

потужний опір, наголос було зроблено на «єдності російського та українського народів», яку начебто хочуть порушити західні країни.

Пропозиції щодо перспектив формування україноцентричного дискурсу зумовлені специфікою формування контенту у сучасних умовах, оскільки найважливішим засобом комунікації та основним джерелом отримання інформації про політичні події стали соцмережі. Спілкування у соцмережах, узгодження дій, передача інформації (в тому числі й альтернативної офіційним ЗМІ) стали вагомим фактором впливу на формування політичної свідомості громадян і визначення їх політичної поведінки.

Останнім часом все більшої популярності набувають мережі, які використовують контент із програмним алгоритмом визначення вподобань кожного споживача. У такий спосіб здійснюється моніторинг настроїв громадян та нав'язування їм певних ціннісних орієнтацій. У такій ситуації споживачі контенту нерідко оцінюють події та факти під впливом ворожої пропаганди, що вимагає відповідних скоординованих зусиль з боку українських владних структур та громадянського суспільства.

Для формування дієвої інформаційної політики вкрай необхідна державна координація зусиль правоохоронних органів (у тому числі їх аналітичних підрозділів), наукових установ та організацій, державних органів та громадянського суспільства. Така координація дозволить сформувати як постійно діючі, так і тимчасові робочі групи, здатні не лише гнучко реагувати на закиди ворожої пропаганди, а й діяти на упередження із формуванням комфортного для патріотів України інформаційного середовища. Це також дозволить сформувати потужний дискурс, орієнтований на формування позитивного ставлення до України як держави, здатної забезпечити громадянський мир та злагоду.

РОЗДІЛ 7

**ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ МЕШКАНЦІВ СХОДУ
ТА ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА ТЛІ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ
ТА КУЛЬТУРНОЇ ЕКСПАНСІЇ**

Сучасні суспільно-політичні та соціокультурні трансформації в Україні об'єктивно зумовлюють актуалізацію досліджень процесів консолідації українського суспільства та формування громадянської ідентичності, що, з одного боку, є відповіддю на виклики сучасного етапу державного будівництва, а з іншого, адекватною реакцією на російську агресію, окупацію Автономної Республіки Крим і частини Донбасу. В умовах російської окупаційно-гібридної війни проти України, яка вийшла на етап збройної агресії після Революції Гідності у відповідь на європейський цивілізаційний вибір українського народу, українцям вдалося досягнути стану громадянської і національної мобілізації, певного патріотичного консенсусу та усвідомлення спільної позиції, активізації об'єднуючих ідентифікаційних процесів. Соціологічні опитування останніх років засвідчували україноцентричні настрої у суспільній свідомості жителів України: 95% респондентів підтверджують українське громадянство¹, 92% визнають своє українське етнічне походження², 85% вважають себе патріотами своєї країни³. Водночас під впливом російської пропаганди та підривної діяльності проросійських сил, наростання кризових явищ на тлі пандемії і поширення Covid-19 ситуація у деяких східних та південних областях України залишається напруженою, загострився суспільний дискурс щодо ключових цивілізаційних, світоглядних цінностей: зовнішньополітичного вектора розвитку, забезпечення прав

¹ Калакура О. Я., Панчук М. І. Етнонаціональна політика України на тлі євроінтеграційних процесів. *Humanitarium*. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Том 40. Вип. 3. 2018. С. 66–76.

² Семків В. Українці зліва направо. URL: <https://zbruc.eu/node/65255>

³ До Дня захисника України. 14.10.2020. URL: <http://ratinggroup.ua/research/ukraine/fbb3f3c52d452cdd1646d4a62b69dba5.html>

людини, у т. ч. корінних народів та національних меншин, змісту державної політики національної єдності, яку нерідко трактують як «м'яку» українізацію. Гібридно-окупаційна війна, масована ідеологічна і культурна експансія РФ з її пропагандою «русского мира», «єдиного народу», «общей истории», «защиты православия» та «интересов соотечественников» тощо спрямовані передусім на мешканців Південно-Східного регіону України з метою розмивання української ідентичності і утримування їх у тенетах свого інформаційного впливу.

За таких умов серед ключових завдань органів державної влади та інститутів громадянського суспільства поряд з відновленням територіальної цілісності України, деокупації її території, подоланням економічної кризи, корупції та інших негативних явищ пріоритетне місце посідають питання дотримання прав громадян в освітній та культурній сферах життєдіяльності суспільства, утвердження громадянської ідентичності, «зшивання» соціокультурної єдності українців на засадах спільного громадянства, поваги до державних символів, української мови, історії та культури. Українських громадян об'єднує більш-менш однакове розуміння минулого, спільне бачення сьогодення та майбутнього. Все це актуалізує потребу наукового з'ясування шляхів забезпечення умов для вільного вияву громадянами всієї України, передусім східних і південних областей, формування загальнодержавної та персональної соціокультурної ідентичності, відповідної громадянської позиції і трансформації освітньо-культурного та інформаційного простору.

До числа пріоритетів українського суспільства належить оновлення етнонаціональної політики, покликаної сприяти консолідації мешканців усіх регіонів навколо цінностей територіальної цілісності, незалежного, вільного, демократичного розвитку держави, становлення єдиної громадянської нації. У цьому контексті ключовим концептом суспільної інтеграції як складової відновлення цілісності території і громадянської ідентичності є поняття **«етнокультурна консолідація»**. Для нинішніх умов воно видається найбільш актуальним і продуктивним концептом, оскільки інтегрує в собі елементи цивілізаційного вибору українського

народу, його національної, етнічної, історичної та культурної спільності⁴.

Метою розділу є осмислення процесу трансформації ціннісних орієнтирів мешканців Сходу й Півдня України на тлі російської агресії та культурної експансії, з'ясування його особливостей у контексті декомунізації суспільства, обґрунтування шляхів утвердження національної єдності на основі забезпечення етнокультурних прав громадян.

Відповідно до мети ставимо і вирішуємо такі **дослідницькі завдання**:

- з'ясувати історичні особливості розвитку культури регіону, етнокультурної політики України до початку збройної агресії Російської Федерації;

- розглянути культурну складову у структурі політичних поглядів місцевих еліт за матеріалами виборів до Верховної Ради та місцевих виборів, а також проаналізувати діяльність інститутів громадянського суспільства стосовно етнокультурної консолідації;

- дослідити зміни у діяльності закладів освіти, культури та мистецтва, національно-культурних товариств, їх досягнення на шляху впровадження політики мультикультуралізму;

- сформулювати низку пропозицій щодо модернізації етнокультурної політики держави, органів місцевого самоврядування та громадянського суспільства, активізації культурної мобільності молоді і подолання синдрому «двокультурності» частини українців південно-східних областей.

Перед тим, як перейти до безпосередньої реалізації поставлених завдань, вважаємо доцільним висловити декілька попередніх застережень.

По-перше, проблеми етнокультурного розвитку України, певні історико-цивілізаційні відмінності між Центрально-Західним і Східно-Південним регіонами країни досить плідно досліджують вітчизняні суспільствознавці, зокрема: В. Андрущенко, В. Войналович, В. Горбулін, М. Житарюк, В. Євтух, А. Колодій,

⁴ Явір В. А. Реінтеграція тимчасово окупованих територій як завдання етнопатриотичної політики України. *Правова держава*. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2017. Вип. 28. С. 439.

В. Котигоренко, В. Кулик, О. Майборода, М. Михальченко, О. Моця, В. Лизанчук, М. Обушний, М. Попович, О. Рафальський, М. Рябчук, М. Юрій, В. Явір та ін. Опубліковані ними праці, узагальнений емпірично-аналітичний матеріал дають підстави говорити про наявність в Україні кількох історично сформованих умовних соціокультурних макрорегіонів за рівнем домінування українського культурного чинника (Центр та Захід) і за глибиною консервації проросійського (пострадянського) культурного середовища (Схід і Південь).

Як відомо, радянська національно-культурна політика, декларуючи рівність націй, на практиці «узаконювала» вищість російської культури, оскільки КППС реалізовувала модель внутрішнього колоніалізму під маскою так званої нової історичної спільності радянських людей. Українська культура за показової підтримки з боку влади розвивалася в руслі провінціалізму, ідеологічного монізму, соціалістичного реалізму та сприяння утвердженню нової «інтернаціональної» культури, яка на практиці ставала дедалі більше культурою російською, що особливо було характерним для Південно-Східного регіону України. Таким чином, нинішня соціокультурна і мовна ситуація тут має свою специфіку і потребує особливих методів та засобів у реалізації загальнодержавної етнонаціональної політики, маючи на увазі, що вони, як і її результати, не можуть бути однаковими і тотожними порівняно із Центрально-Західним регіоном⁵. Можна погодитися з думкою тих дослідників, які вважають, що з урахуванням регіональних особливостей і спадком культурного колоніалізму необхідно формулювати й популяризувати різні способи розв'язання соціокультурних і мовних проблем, які передбачали б певний компроміс інтересів населення цих макрорегіонів. З іншого боку, А. Колодій, досліджуючи етнокультурні та регіональні відмінності й розмежування України, дійшла висновку, що для того, щоб кожен регіон висту-

⁵ Калакура О. Я. Етнонаціональна складова консолідації суспільства. *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Збірник наукових праць* / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 299–319.

пав як менш-більш однорідна в соціокультурному й культурно-політичному аспекті територіальна одиниця, необхідно з'ясувати специфіку в межах не двох і навіть не 4–5, а 11–12 регіонів⁶.

По-друге, певною загрозою громадянській єдності суспільства залишається збереження тенденції мовної і культурної асиміляції етнічних спільнот Півдня і Сходу України, особливо у містах, у бік російських мовних і культурних орієнтирів. Для частини громадян безумовною цінністю залишається зв'язок з російською культурою в широкому розумінні цього поняття. Це засвідчує, що Україна залишається державою з полікультурним населенням, для якої прикладом можуть слугувати країни, які впроваджують політику мультикультуралізму (полікультурності). При цьому треба враховувати, що доктрина мультикультуралізму, хоч і врівноважує напругу у сфері захисту національно-культурних прав людини, забезпечує притаманну лібералізму пріоритетність індивідуальних прав над груповими, однак має ряд слабких сторін, оскільки нівелює інтереси титульної нації. Найвиразніша риса сучасного бачення мультикультуралізму – орієнтація на принципове політичне визнання взаємозалежності індивідуальних і групових (колективних) прав громадян з чітким дотриманням адекватних критеріїв оцінювання. Мультикультурні проекти в ідеалі є стабілізаційними, позаяк сповідують ідеологію за формулою «інтеграція без асиміляції». Очевидно, коли говорять про мультикультурне суспільство, то мають на увазі насамперед регульований простір відмінностей і дій, які базуються на толерантності та ненасильстві⁷. Інтегративна модель української етнонаціональної політики повинна зберегти самобутність усіх компонентів міжетнічної та міжкультурної взаємодії в руслі тісної співпраці титульної нації, корінних народів і національних меншин.

⁶ Колодій А. Міжрегіональні поділи в Україні та деякі принципи публічного врядування. *Будуємо нову Україну : збірник конференції (26–27 листопада 2014 р., м. Київ)*. Київ : Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2015. С. 313.

⁷ Нагорна Л. Фарватери й підводні рифи мультикультуралізму. *Політичний менеджмент*. 2011. № 3. С. 18–34.

Південно-Східний регіон на тлі етнокультурної консолідації України

Аналіз висвітлення розвитку етнополітичних і етнокультурних процесів після відновлення незалежності України в сучасній науковій літературі засвідчив, що поетапна реалізація агресивної політики Російської Федерації щодо України на Півдні і Сході тривалий час залишалася поза увагою дослідників, особливо місцевих. Загострення соціальної напруги розглядалося науковцями, у кращому разі, як особливості кримськотатарського національного руху або ж у розрізі тогочасних виборчих кампаній та електоральних технологій. На жаль, посилений вплив Росії на етнопонаціональну сферу України і використання російської національної меншини для тиску на прийняття важливих внутрішньополітичних рішень вищими державними органами України або замовчувалися, або не сприймалися як небезпека. Етнічних росіян активно використовували під час нагнітання істерії щодо нібито примусової українізації під час кризових ситуацій у Криму і на Донбасі, а згодом у 2014 році – під час війни і окупації цих територій⁸. В. Котигоренко та М. Панчук справедливо відзначили, що для південних та східних областей властива доволі невелика кількість організацій, покликаних захищати інтереси та права росіян (у середньому – менше трьох на область). Це пояснювалося тим, що, з одного боку, росіяни регіону не відчували якогось серйозного дискомфорту в національно-культурній сфері, з іншого – питання поглиблення стосунків з Росією, підвищення статусу російської мови, збереження російськомовної освіти порушували більшість політичних сил регіону⁹. Відтак соціокультурний простір Півдня та Сходу України впродовж усіх років незалежності перебував у полоні радянських стереотипів щодо ролі російської мови та культури, зневажливого ставлення до інших культур регіону, насамперед до української. Між тим, реальне забезпечення мовних

⁸ Національні меншини України в політичних процесах XX – XXI століть: стан і проблеми дослідження / авт. кол.: Котигоренко В. О. (керівник), Калакура О. Я., Ковач Л. Л. та інш. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 152.

⁹ Там само. С. 536.

і культурних потреб російського населення в Україні залишалося незрівнянно кращим, аніж інших національних спільнот.

Новітня етнополітична наука і суспільна практика засвідчують, що механізми досягнення етнокультурної консолідації суспільства залежать від багатьох чинників, зокрема, від характеру політичного режиму, національних традицій, рівня соціально-економічного розвитку тощо. Як правило, вона забезпечується двома способами: політико-правовим засобами та за ініціативою «титульної нації», етнічної серцевини, коли належність до нації не визначається державним кордоном. Досвід показує, що нація, яка об'єднана спільним почуттям патріотизму, культурно-духовними цінностями, швидше консолідується і спроможна ефективніше розв'язувати свої проблеми. В одній ситуації більша ініціатива може йти від держави, від механізмів державного управління, а в інших – від громадянського суспільства. Національна консолідація буде успішною, коли державна політика у сфері національно-культурної консолідації взаємодоповнюється діяльністю інститутів громадянського суспільства¹⁰.

Сучасний етап гармонізації міжетнічних відносин в Україні пов'язаний з необхідністю мінімізації зовнішніх впливів тих негативних світових тенденцій, які ведуть до надмірної політизації етнічності, наростання проявів ксенофобії, етнічного й релігійного протистояння та екстремізму, зокрема, впливу ідеології «русского мира». Хоча події останніх років, зумовлені російською агресією, відчутно дискредитували концепцію «русского мира» та «євразійської інтеграції» в очах більшості населення України, але проросійські сили, агенти путінського впливу не припиняють підмивати фундамент української ідентичності, нерідко спекулюючи на прорахунках влади в соціокультурній та гуманітарній сфері загалом.

Сьогоднішня державна гуманітарна політика, усі її складові – етнонаціональна, соціокультурна, освітня, релігійна – в Південно-Східному регіоні України так чи інакше веде до «позитивної

¹⁰ Луцишин Г. І. Проблема подолання соціально-політичного поділу українського суспільства на регіональній та етномовній основах. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2014. № 4. С. 209.

дискримінації» титульної національності (за Р. Брубейкером), оскільки інтереси етнічних українців у історичній ретроспективі було скривджено Російською та радянською імперіями, а відтак обмежено в перші десятиліття незалежності. Ось чому потрібні спеціальні дії для того, щоб подолати ту кривду та загрозу, а самі ці дії є виправданими задля торжества історичної справедливості. Питання етнокультурних перспектив регіону залишається наріжним каменем наукового дискурсу: в той час, як одні з відразою описують культурну маргіналізацію й духовну деградацію російськомовних українців, вбачаючи їхнє спасіння у поверненні в лоно української національної культури, інші ратують за долучення до «більш високої» культури – російської. Процеси, що тут відбуваються, автори традиційно порівнюють із дією плавильного казана, в якому формувалася радянська ідентичність¹¹.

Упродовж тривалого часу мешканцям Південно-Східного регіону нав'язувалася думка про його двокультурність або й полікультурність. Адже частина населення Півдня, а ще більше Сходу України, особливо міського, традиційно ідентифікували себе з російською і радянською культурою. Так, згідно з результатами опитування, проведеного компанією Research & Branding Group у січні 2007 року, представниками російської культурної традиції себе вважали 29% жителів східних і 25% жителів південних областей, а представниками радянської культурної традиції – 23% жителів південних і 40% жителів східних областей України (при цьому респонденти могли вибрати два варіанти відповідей). Без АРК і м. Севастополя 17% мешканців Півдня (в цьому дослідженні Південь України було визначено у складі АРК, м. Севастополя, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької областей) вважали себе представниками російської культурної традиції і водночас 21% – представниками радянської культурної традиції. Інше дослідження цієї служби у вересні 2013 року

¹¹ Схід і Південь України: час, простір, соціум. В 2 т. – Том 1: Колективна монографія / відп. ред. В. А. Смолій; ред. кол.: Г. В. Боряк, Я. В. Верменич, В. М. Даниленко та інш.; авт. кол.: Буряк Л., Верменич Я. (кер. авт. кол.), Т. Винарчук та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 292, 294.

показало, що серед жителів Донецька 27% чоловіків і 37% жінок вважали себе представниками української культурної традиції. Понад те, серед громадян 18–29 років таких було 50%, 40–49 років – 41%. Тобто, українська культура і в цьому регіоні країни відновлювала функцію збереження і конструювання загальноукраїнської, державницької ідентичності, виступала генератором такої ідентичності¹². У 2015 році Інститут соціології НАН України (далі – ІС НАН України) запропонував респондентам обрати один варіант відповіді на питання, до якої культури вони себе відносять – української, російської або іншої. В результаті переважна більшість опитаних на Заході (96%) та у Центрі (91%) віднесла себе до української культури. Також до української культури віднесли себе переважна більшість жителів Сходу (окрім Донбасу) і Півдня України – 82% і 74%, відповідно. При цьому в означених регіонах доволі помітна частка респондентів, що віднесли себе до російської культури – 12% на Сході та 17% на Півдні. Окремо слід виділити підконтрольну частину Донбасу, де представником української культури вважає себе кожен другий (49%), а російської – кожен третій (29%) опитаний¹³. Отже, Південно-Східний регіон історично став місцем примусової асиміляції у російсько-радянський період, російсько-української культурної конкуренції на нинішньому етапі і має можливість сформувати модерний культурний простір у руслі цивілізаційного вибору та протидії експансії «русского мира».

Останні результати національних щорічних моніторингових опитувань, проведених ІС НАН України у 2020 році, засвідчують значний запит респондентів на розширення культурного кругозору, залучення їх до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо). Такі ціннісні настанови «скоріше важливі» і «дуже важливі» для майже 63% респондентів¹⁴. Для

¹² Донбас в етнополітичному вимірі. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 521.

¹³ Ляшенко О. Громадянська самоідентифікація населення Півдня України (1992–2020). *Society. Document. Communication*. 2020. Ed. 9/2. Special edition. С. 172.

¹⁴ Шульга Р. Декларована та реальна художня поведінка. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 7 (21). Київ, 2020. С. 284.

порівняння: у 2018 році це було «дуже важливо» для 29,3% і «скоріше важливо» для 43,4% опитаних, разом – майже 73%), а у 2012 році – відповідно, 17,7% і 40,8%, разом – 58,5%. Також «дуже важливим» для себе вважали національно-культурне відродження 30,6% опитаних і «скоріше важливим» – 41,2%. У 2012 році так думали, відповідно, 20,4% і 44,4% респонденти¹⁵. Таким чином культурні потреби українців у мистецтві, бажання творчої самореалізації динамічно зростають, а національно-культурне відродження може стати важливою складовою національної ідеї розбудови України.

В умовах недостатньої ефективності регулювання міжетнічних стосунків найбільш реальною і відчутною є саме фрагментарна консолідація¹⁶ – російськомовна, україномовна чи територіальна, що несе певні загрози національно-громадянській та етнокультурній консолідації. У нашому випадку особливого значення набуває пошук нових ціннісних настанов, здатних об'єднувати. Ситуацію ускладнює те, що більшість внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованих територій обрали місцем свого проживання саме південні та східні регіони, посилюючи там елемент, орієнтований на російську культурну традицію. За даними Міністерства соціальної політики України станом на 6 липня 2021 року, згідно з Єдиною інформаційною базою даних про внутрішньо переміщених осіб, взято на облік 1473650 переселенців з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей та АР Крим¹⁷, з них у Східному регіоні – 935712 (63,5%), у Південному – 190791 (12,9%). Для тимчасово переміщених осіб (вимушених переселенців) важливо створити умови для адаптації за новим місцем проживання та атериторіальної реінтеграції. Досягти такої атериторіальної реінтеграції й комунікативної

¹⁵ Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1994–2018 років (Таблиці підготовлені доктором соціологічних наук М. А. Парашевіним). Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 5(19). Київ, 2018. С. 509, 511.

¹⁶ Степико М. Консолідація української нації: проблеми та перспективи. *Вісник НАН України*. 1999. № 6. С. 22.

¹⁷ Обліковано 1473650 внутрішньо переміщених осіб. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/20309.html>

взаємодії елементів українського соціуму можливо шляхом ефективного забезпечення прав та свобод громадян; дотримання принципу рівності та недискримінації; формування в суспільстві толерантності до вироблення спільних культурних норм¹⁸.

Важливою складовою наслідків політики декомунізації стало відновлення історичної топонімії, в тому числі як засобу збереження історичної пам'яті та національно-культурного взаємопізнання представників різних етнічних спільнот, передумови задоволення їхніх мовних та культурних потреб, збереження національної культурної спадщини. Так, у досліджуваному регіоні відновили свої історичні назви міста: Бахмут, Залізне, Торецьк, Чистякове, Яни Кату, Олешки та ін. Загалом в Україні, за даними голови Українського інституту національної пам'яті А. Дробовича, якщо говорити про кількісні зміни, то понад 51 тисячу об'єктів топоніміки було змінено, під тисячу населених пунктів, 26 районів, 75 закладів освіти, понад 30 залізничних об'єктів та морських портів. Щодо монументів, пам'ятних знаків, то близько 2,5 тисячі були демонтовані або прибрані з публічного простору. З них понад 1300 – це монументи Леніну¹⁹. Декомунізація, діалог зі суспільством, донесення до громадян правди про злочини тоталітарного режиму, зміни у змісті освітньо-виховного процесу приводять до докорінних, глибоких змін у свідомості і ціннісних настановах усіх громадян, насамперед молодого покоління.

Вагомим чинником суспільно-політичних змін стала реформа децентралізації в Україні. В перебігу децентралізації і формування територіальних громад саме останні стають основою розбудови культурного простору. Райони – для системи органів виконавчої влади, у повноваженнях яких контроль за об'єктами культурної спадщини та тим, як реалізується державна політика у сфері культури на місцях. У компетенції підрозділів обласних адміністрацій

¹⁸ Цейтліна А. О. Вироблення державної комунікативної політики реінтеграції тимчасово окупованих територій України. *Вісник НАДУ. Серія «Державне управління»*. 2021. № 1 (100). С. 53–59.

¹⁹ За роки декомунізації в Україні демонтували більш як 1300 пам'ятників Леніну. 16.07.2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3064494-za-roki-dekomunizacii-v-ukraini-demontuvali-bils-ak-1300-pamatnikiv-leninu.html>

залишається управління закладами культури, які є на рівні області – театри, великі музеї, туристичні заповідники національного та місцевого рівнів тощо²⁰.

Культура, на жаль, і надалі залишається на останньому місці уваги з залишковим фінансуванням з боку центральних і місцевих органів влади. У програмі переможця виборів міського голови Харкова С.Терехова з 15 пунктів (стратегічних кроків успішного Харкова) культурі відведено останній – 15 пункт: «Успішний Харків – культурне місто», який декларує: «Культура – це наш унікальний національний код, що потребує збереження і осучаснення. Ми продовжимо: роботу над створенням бренда Харкова, який відображатиме сучасні тенденції розвитку міста; оснащення QR-кодами історичних та туристичних об'єктів; розробляти екскурсійні маршрути для мешканців та гостей міста; проведення театралізованих свят, урочистостей, святкових концертів, народних гулянь у святкові дні на всіх відкритих майданчиках міста»²¹. Це дуже нагадує римське «Хліба та видовищ», показує поверховий підхід до реальних проблем як закладів культури, так і до культурних запитів харків'ян.

Власне партія влади – президентська партія «Слуга народу» у своїй передвиборчій програмі виділила спеціальний пункт (№16), присвячений національній ідентичності і громадянській згоді. В ньому політична сила обіцяла: запровадити гуманітарну політику, яка сприятиме культурному, громадянському та духовному об'єднанню громадян України; створити систему підтримки української мови та культури за допомогою фіскальних стимулів і пріоритетного державного фінансування; розробити державні програми системних контактів з українськими діаспорами; створити систему інформаційної реінтеграції мешканців окупованих територій в Україну. За перші роки керування країною у цій царині зроблено дуже мало. Швидше за все етнонаціональна політика часів президентства В. Зеленського буде і надалі дрейфувати до декларування

²⁰ Як розвивати культуру в громадах: можливості, ресурси, виклики. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12801>

²¹ 15 стратегічних кроків успішного Харкова. URL: <https://uspishniy.kharkiv.ua/programm2>

загальних прав людини, припинення війни та прагнення зшивання України як «двокультурної» держави. Про це свідчить і зміна назви профільного комітету Верховної Ради України з «Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин» на «Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин». За останні роки значних змін зазнали й політичні погляди голови профільного комітету Д. Лубінця. Він, мажоритарник з Донеччини, у 2014 році обирався від Блоку Петра Порошенка і у своїй програмі обіцяв: «Закрити мовне питання. Російська мова на законодавчому рівні повинна мати статус регіональної мови в Україні. Люди мають спілкуватись на тій мові, на якій їм зручно». У 2019 році Д. Лубінець бачив етнополітичний розвиток як «єдність в різноманітті. Як кандидату, який має грецьке коріння, для мене важливо гарантувати рівні права та можливості для всіх етнічних меншин багатонаціонального Донбасу. Виступаю за неухильне дотримання прав усіх національних меншин: мовних, культурних, соціальних»²². Нагадаємо, що єдність у різноманітті є одним з гасел Європейського Союзу і впровадження політики мультикультуралізму.

Важливою цінністю для українців виступає доступ до засобів масової інформації, а елементом етнокультурної консолідації є становлення спільного інформаційного простору, створення глобальної мережі українського мовлення як головного інструменту ведення інформаційної війни²³. Негативний зовнішній вплив на інформаційний простір регіону з боку РФ загрожує розмиванням суспільних цінностей і національної ідентичності. Існує проблема створення конкурентоспроможного загальноукраїнського та регіонального інформаційного продукту. Лише 57% жителів країни

²² Калакура О. Сучасні мовно-культурні процеси в умовах трансформації інформаційного простору України. *Society. Document. Communication*. 2020. Ed. 9. A series of «Historical science». С. 116–117.

²³ Козьма В. В. До проблеми вироблення державної стратегії деокупації Криму. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2021. Вип. 7. С. 29.

отримують інформацію виняткового з українських мас-медіа (зокрема, на Сході України показник становить 52%); серед решти також більшість отримує з ТБ, але в поєднанні з іншими джерелами; а частина отримує інформацію лише з інтернет-сайтів, соціальних мереж і від родичів, друзів, сусідів та інших). Практично всі, хто отримує інформацію з російських ЗМІ (таких 5%, але на Сході України – 11%), також отримують інформацію з українських ЗМІ. Лише 0,2% жителів України отримують інформацію винятково з російських ЗМІ (зокрема, на Сході України лише 0,6%). 67% тих, хто отримує інформацію з російських телеканалів, проживають на Півдні та Сході України²⁴.

Одним з перших потужних кроків у розв'язанні проблеми відновлення спільного інформаційного простору було схвалення Кабінетом Міністрів України у 2018 р. Стратегії інформаційної реінтеграції Донецької та Луганської областей, яка за своїм наповненням стосується всього Південно-Східного регіону²⁵. Однією із найуспішніших довготривалих інформаційних програм з реалізації чинної Стратегії інформаційної реінтеграції Донбасу варто назвати проєкт української редакції Радіо Свобода «Донбас Реаліі», що інформує про актуальні теми жителів східних областей України, включно з окупованими частинами, а також розповідає про події на Донбасі для загальнонаціональної та міжнародної аудиторії.

Для більш ефективного протистояння пропаганді РФ з 1 березня 2020 року розпочав роботу єдиний російськомовний державний інформаційно-розважальний телеканал «Дім/Дом», створений для жителів тимчасово окупованих територій України. На жаль, все ще достатньо велика аудиторія українців, передусім в АРК, окупованій частині Донеччини та на лінії розмежування залишається залежною від інформаційного продукту РФ. Так, за даними соціологів агентства «Рейтинг», у травні 2019 року 51,5% жителів України вважали помилкою і обмеженням прав громадян заборону ретрансляції російських телеканалів; 54,3% так стави-

²⁴ Протидія російській пропаганді та медіаграмотність: результати всеукраїнського опитування громадської думки. Аналітичний звіт. Київ : Детектор медіа, 2018. С. 6, 10.

²⁵ МІП: Уряд схвалив Стратегію інформаційної реінтеграції Донбасу. URL: <https://mkip.gov.ua/news/2508.html?PrintVersion>.

лися до обмеження доступу до російських соціальних мереж і 57,5% – до заборони гастролей окремих російських артистів та фільмів²⁶. Подібне дослідження у регіональному розрізі, проведене у березні 2019 року КМІСом, показало, що на Сході України вважали помилкою й обмеженням права громадян заборону окремих артистів і російських фільмів в Україні 87% опитаних, заборону російських телеканалів – 80,4%, заборону російських соцмереж – 83%; на Півдні, відповідно, 74,8%, 68,8% і 68,3%. Такі самі негативні настрої мешканців Сходу щодо введення квот на українську мову на радіо і ТБ – 64,9% і Півдня – 52,6%. Загалом в Україні цю позицію поділяє 42,2% громадян, підтримали квоти на українську мову на радіо і ТБ 32,2%, не визначилися 24,6%²⁷.

Державна політика щодо введення квот, що реалізується відповідно до Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації»²⁸, сприяла ширшому представленню української мови в ефірі телеканалів і радіостанцій. Нагадаємо, Закон про мовні квоти на телебаченні та радіо почав діяти у жовтні 2017 року, встановлюючи квоту 75% для загальнонаціональних каналів і 60% – для місцевих. Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» передбачено підвищення квот на українську мову на телебаченні до 90% для загальнонаціональних каналів і 80% – для місцевих каналів з 2024 року²⁹. За результатами загальноукраїнського соціологічного опитування, проведеного тим же КМІСом у березні 2019 року, близько 80% опитаних надають перевагу українській як основній мові теле- та

²⁶ Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, М. Рябчук. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2020. С. 77.

²⁷ Ставлення українців до політики регулювання інформаційної сфери: березень 2019 року. 15.3.2019. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=833&page=2>

²⁸ Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 26. Ст. 298.

²⁹ Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2019. № 21. Ст. 81.

радіоефіру (23,6% респондентів відповіли, що телеканали та радіостанції повинні мовити лише українською, а 52,8% – що українською і російською, але українська має переважати). Близько 60% підтримують політику державного протекціонізму щодо збільшення українського та україномовного контенту в ефірі вітчизняних телеканалів та радіостанцій. Близько 50% українців позитивно оцінюють зміни в українській музичній індустрії внаслідок впровадження квот на україномовну музику³⁰. Саме українізація інформаційного простору може зупинити культурно-інформаційний експансіонізм РФ на Схід та Південь України, забезпечити потреби більшості українців на український культурний продукт.

Моніторинг, який постійно проводить Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, засвідчує виконання мовних квот більшістю теле- та радіокомпаній. Так, у І півріччі 2021 року середній показник обсягу україномовних пісень в ефірі радіостанцій та середній показник обсягу ведення передач українською мовою становив по областях Сходу та Півдня:

Ознаки порушення законодавства про мовні квоти на радіо моніторинг засвідчив у ТРК «Сімон» (Харків). Моніторинг охопив 157 супутникових, регіональних та місцевих телекомпаній та 238 ефірних та регіональних радіостанцій.

Розуміючи, що у посттоталітарному суспільстві заборона (нейтралізація) впливу телерадіомовників з РФ та з неконтрольованих Україною територій на Кримському півострові, а також у Донецькій та Луганській областях може бути лише тимчасовим явищем, вважаємо необхідним більш активне «просування» в регіон загальнонаціональних ЗМІ та використання сучасних форм поширення інформації (блогери, громадські авторитети). Ефективною структурою в інформаційному протистоянні з агресором повинен стати Центр протидії дезінформації при Раді національної безпеки і оборони України.

³⁰ Українці підтримують українізацію ефіру, а демонстрацію насильства на ТБ вважають шкідливою – дослідження Нацради та КМІС. 25 червня 2019. URL: <https://detector.media/infospace/article/168405/2019-06-25-ukrainsi-pidtrymuyut-ukrainizatsiyu-efiru-a-demonstratsiyu-nasyilstva-na-tb-vvazhayut-shkidlyvoyu-doslidzhennya-natsrady-ta-kmis/>.

Таблиця 1.

Області Сходу та Півдня	Середній показник обсягу україномовних пісень в ефірі радіостанцій (квота більше 35%)	Середній показник обсягу ведення передач українською мовою (квота більше 60%)
Донецька	55%	89%
Дніпропетровська	39%	91%
Запорізька	48%	94%
Луганська	58%	97%
Харківська	58%	97%
Миколаївська	48%	83%
Одеська	42%	89%
Херсонська	60%	82%

Укладено автором за: Результати моніторингу мовних квот в ефірі регіональних і місцевих радіостанцій та супутникових, регіональних і місцевих телекомпаній (І півріччя 2021 року). 15.07.2021. URL: <https://www.nrada.gov.ua/analytic-reports/rezultaty-monitoryngu-movnyh-kvot-v-efiri-regionalnyh-mistsevyh-radiostantsij-ta-suputnykovykh-regionalnyh-mistsevyh-telekompanij-pivrichchya-2021-roku/>.

Принагідно нагадаємо, що до основних засадах внутрішньої політики в гуманітарній сфері належить сприяння культурному розвитку громадян України, створення умов для реалізації творчого потенціалу людини та суспільства, забезпечення рівних можливостей для всіх громадян України у задоволенні культурно-духовних потреб; відродження духовних цінностей українського народу, захист та примноження його культурного надбання, збереження національної культурної спадщини, підтримка розвитку культури і мистецтва, відродження та збереження культурної самобутності регіонів (Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»³¹). У цьому сегменті українського законодавчого поля зафіксовано важливу тріаду збереження та розвитку національної культури: культуру особи (громадянина), регіону, українського народу та України загалом. Віддавши

³¹ Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2010. № 40. Ст. 527.

перевагу одному з компонентів, держава звузила б можливості розвитку іншого компонента і було б втрачено важливу рівновагу у поєднанні особистого, індивідуального та колективного, суспільно-важливого. Без такої рівноваги демократичний, європейський поступ країни неможливий.

Відзначимо також те, який зміст вкладають українці у поняття «культурна людина». Наші співвітчизники розуміють, що культура не обмежується лише художньою сферою, а належність до культури має і етично-моральну сторону. Так, на думку українців, культурною людиною може вважатися порядна людина зі стійкими моральними принципами (54% респондентів), вихована тактовна людина, що поважає думки інших (52% опитаних)³².

На жаль, абсолютно інші процеси відбуваються на окупованих РФ українських землях. Аналіз етнополітичних змін на окупованій території засвідчує домінування антиукраїнських сил, які відстоюють абсолютно інший напрям розвитку, спрямований на остаточний ціннісно-цивілізаційний розрив з Україною. Там панує українофобська істерія, формується альтернативна реальність, побудована Кремлем, головною метою якої виступає тотальна деукраїнізація регіону³³. Країна-агресор на підконтрольній їй території України проводить дискримінаційну політику, що полягає у цілковитому витісненні української ідентичності з усіх сфер суспільного життя, а також у політично вмотивованому переслідуванні проукраїнських активістів³⁴. Для більшості населення тимчасово окупованих територій виникла загроза ментального розколу, кризи ідентичності. У 2017 році громадянами «ЛНР» чи «ДНР» на окупованих територіях вважали себе 18% опитаних³⁵.

³² Шульга Р. Декларована та реальна художня поведінка. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 7 (21). Київ, 2020. С. 284.

³³ Поплавський О. О., Щєпова Д. Р. Донбас як об'єкт деукраїнізації з боку адептів «руського мира». *Політичне життя*. 2021. №2. С. 88.

³⁴ Гуманітарна політика в Україні: виклики та перспективи (Біла книга) : аналіт. доп. / Сінайко О. О. (кер. авт. кол.), Тищенко Ю. А., Каплан Ю. Б., Михайлова О. Ю. та ін.; за заг. ред. Ю. Б. Каплан, Ю. А. Тищенко. Київ : НІСД, 2020. С. 96.

³⁵ Степико М. Гуманітарний вимір консолідації української нації. *VIRTUS*. 2018. С. 50.

Відбувається етнополітична інтеграція населення окупованих територій Донбасу в російський простір. Як і у Криму, РФ формує і використовує проросійські сентименти частини місцевого населення для формування серед нього «п'ятої колонії» і використання її як допоміжного фактору воєнної окупації³⁶. Отже, майбутня деокупація регіону безпосередньо пов'язана з ідеологічною деокупацією, декомунізацією та усуненням наслідків проросійської пропаганди, що стане основою реінтеграції Донбасу та включення до загальноукраїнського та європейського простору.

Консолідація українського суспільства відбувається як у етнонаціональній складовій, так і у громадянсько-політичній. Заснована на цінностях української політичної (громадянської) нації (на основі індикаторів зростання економічного добробуту, формування громадянської політичної культури, конкурентоспроможної національної освіти, культури тощо), політика консолідації держави покликана завершити етап самоідентифікації українського суспільства та надати додаткової цивілізаційної і геополітичної суб'єктності державі Україна³⁷.

Отже, впровадження політики національної єдності відповідає соціокультурному запиту більшості мешканців Півдня та Сходу України, захищає традиційні українські цінності, а саме: любов до рідної землі, готовність боронити її, працьовитість, хоробрість, почуття гідності, справедливості, національної і державницької свідомості, патріотизм, демократизм, відкритість, доброзичливість, волелюбність, особиста незалежність, поважне ставлення до жінок і старших за віком, побожність та ін.

Зміни освітньо-культурного простору

Одним з найвагоміших чинників етнокультурної консолідації українського суспільства є українська мова, її державний статус. Саме мова забезпечує єдність функціонування і розвиток націо-

³⁶ Рафальський О. О. Міждисциплінарні перехрестя етнополітології. *Вісник Національної академії наук України*. 2021. № 2. С. 3–11.

³⁷ Станіславенко Л. А. Політика консолідації української держави в умовах трансформаційної кризи. *Політичне життя*. 2021. №2. С. 38–42.

нального організму в просторовому та часовому вимірах³⁸. Важливу складову етнокультурних процесів становить також і освітня галузь, яка є фундаментом процесів щодо утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя та збереження культур національних меншин. Саме освіта (передусім її рівень і якість) виступає одним з головних генераторів суспільної свідомості, інструментом формування комплексу пізнавальних, кваліфікаційних, етичних, моральних і культурних цінностей, дозволяє визначити ступінь забезпеченості економіки країни кваліфікованими кадрами³⁹. Ухвалення та впровадження в дію Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» уточнило правовий статус української мови, визначений Конституцією України. На виконання ст. 10. Конституції України, законів України «Про освіту» (ст., ст. 1, 6, 7), «Про загальну середню освіту» (ст., ст. 1, 5, 7) з метою створення належних умов для розвитку і розширення сфери функціонування української мови, виховання шанобливого ставлення до неї, формування патріотизму усіма закладами освіти здійснюється відповідна організаційна, методична та просвітницька робота. Українська мова поступово стає мовою повсякденного спілкування педагогічних працівників, учнів та їх батьків.

Відповідно до чинного законодавства усі державні та комунальні освітні заклади поетапно переходять на українську мову викладання, що, на нашу думку, стане основою дерусифікації культурного простору. У 2018 році в Україні освіту російською мовою здобували 7% школярів – 277512 дітей, в основному – на Півдні та Сході країни. Всього на території України функціонували 622 навчальні заклади, де російська мова була основною мовою викладання. У Харківській області працювало 107 навчальних закладів, у яких російською мовою навчалося 46927 дітей. В Одеській області 107 шкіл – 49188 учнів. По 100 російськомовних

³⁸ Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, М. Рябчук. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 43.

³⁹ Донбас в етнополітичному вимірі. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 255

навчальних закладів знаходилося у Дніпропетровській та Донецькій областях з 55589 та 45079 школярами, відповідно. У Запорізькій області уроки російською мовою проводилися у 81 школі для 35616 учнів, у Луганській – у 53 школах для 14613 учнів⁴⁰.

З 16 січня 2021 року українська мова стала обов'язковою для надання всіх освітніх послуг. У той же час у 2020/21 навчальному році в **874** закладах загальної середньої освіти навчання здійснювали дев'ятьма мовами корінних народів і національних меншин: болгарською, кримськотатарською, молдовською, німецькою, польською, російською, румунською, словацькою, угорською. Серед них – **622** заклади з класами з навчанням кількома мовами. Зокрема, у досліджуваних регіонах: 16 – з класами з навчанням українською та молдовською мовами (Одеська область); 1 – з українською і болгарською мовами (Одеська область); 1 – з українською і кримськотатарською мовами (Херсонська область); 1 – з українською, російською і кримськотатарською мовами (Херсонська область). Також у 19 областях та м. Києві – окрім Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької та Чернівецької областей – діють 603 (22 приватні) заклади з українською та російською мовами викладання. Крім того, функціонують **203** школи з класами, де навчання провадиться лише однією мовою, зокрема, 1 – з молдовською (Одеська область), 55 (35 приватні) – російською (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Одеська, Харківська, Херсонська, Чернівецька, Чернігівська, м. Київ)⁴¹.

Відповідно до законодавства дерусифікація шкільної освіти на Сході та Півдні відбувалася поступово. Наприклад, на Одещині вона схвально була сприйнята більшістю батьків, і вже 1 вересня 2018 року школи міста Одеси прийняли 11 тисяч першокласників, понад 9 тисяч з яких (83%) виявили бажання навчатися українською мовою. За словами директора міського департаменту освіти

⁴⁰ От Востока до Запада: Где в школах Украины преподают на русском языке. URL: <https://dnews.dn.ua/news/664298>.

⁴¹ МОН підрахувало, скільки шкіл навчають мовами національних меншин. 24.09.2021. URL: <https://nus.org.ua/news/mon-pidrahuvalo-skilky-shkil-navchayut-movamy-natsionalnyh-menshyn/>

О. Буйневич, в Одесі з кожним роком зростає кількість бажаючих навчатися саме українською мовою. «Якщо порівняти з минулими роками, то збільшення охочих навчатися українською зросло на 25%. Як відомо, у початковій школі батьки мають право вибирати мову навчання, тому для нас особливо цінно, що державну мову вибирають свідомо», – підкреслила керівниця департаменту освіти. Додамо, що в Одесу традиційно переїжджає велика кількість внутрішньо переміщених осіб. Так, у дошкільних установах виховувалося більше 600 таких дітей (380 – з Донецької області, 155 – з Луганської та 71 – з Криму), а ще приблизно 2 тисяч осіб навчалися в загальноосвітніх школах. При цьому для здібних дітей-біженців та дітей, що проживають у зоні проведення Операції об'єднаних сил, в одеській школі № 118 діє система дистанційного навчання⁴².

З іншого боку, і це природно, не всі батьки позитивно сприйняли курс на українізацію освіти. Для мешканців Сходу і Півдня, насамперед Донбасу і Криму, питання про статус російської мови традиційно наділене перебільшенням її значущості, а поширення української мови вважалося конфліктогенним. Які шляхи розв'язання цієї проблеми ми бачимо? Передусім, це копітка роз'яснювальна робота, популяризація тези про нерозривність неухильного додержання конституційних гарантій, з одного боку, щодо всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в офіційному спілкуванні у всіх сферах суспільного життя на всій території України, у тому числі у сфері освіти, а з другого, стосовно вільного використання у всіх життєвих потребах громадянами російської чи іншої рідної мови корінних народів та національних меншин. Ідеться також про підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації вчителів; збільшення годин на викладання історії України, історії та культури корінних народів, національних меншин, інших етнічних

⁴² Майже 85% одеських першокласників будуть навчатися українською мовою. 20.08.2018. URL: <http://uanews.odessa.ua/society/2018/08/20/183092.html>; Понад 80% одеських першокласників будуть навчатися українською мовою. URL: <https://language-policy.info/2018/08/ponad-80-odeskyh-pershoklasnykiv-budut-navchatysya-ukrajinskoju-movoyu/>

спільнот. Особливу увагу необхідно приділити заходам національно-патріотичного виховання. Дерусифікація повинна тривати як за формою з розширенням використання державної мови, так і за змістом мовами національних меншин. Збереження самотності національних меншин, можливість для них не розчинитися у глобальному та українському регіональному світі можливе у т. ч. за умови переосмислення ролі української мови і культури в суспільному житті держави⁴³.

Зокрема, саме такі зміни відбулися у навчально-виховному процесі у школі №15 м. Харкова: на кожному поверсі в коридорі школи обладнано куточки державної символіки, що сприяє вихованню шанобливого ставлення до державних символів України, формуванню почуття поваги до них, стійких навичок свідомого дотримання правил поведінки щодо державних символів у повсякденному житті, під час урочистих і офіційних заходів, присвячених національним святкам. У класах оформлені куточки державної символіки та патріотичні стенди «Люби Україну!». Українські народні мотиви присутні в оформленні всіх кабінетів. Інформаційні куточки щодо підготовки учнів до ЗНО в усіх навчальних кабінетах оформлені державною мовою⁴⁴.

Питання повноцінного застосування державної мови в освітньо-виховному процесі залишається і надалі одним із найбільш пріоритетних напрямів освітньої реформи. Принципове значення для майбутнього української мови і культури загалом має зростання національної свідомості та мовної гідності учнів, їхніх батьків.

Уповноважений із захисту державної мови Т. Кремень під час поїздки на Південь України у травні 2021 року наголосив, що враховуючи багатонаціональність регіону, питання збереження української мови, створення для неї сприятливих умов для функціонування є надзвичайно актуальним: «Мова – це захист національних інтересів. На 30-му році незалежності у нас немає права на поразки. Ми

⁴³ Калакура О. Сучасні мовно-культурні процеси в умовах трансформації інформаційного простору України. *Society. Document. Communication*. 2020. Ed. 9. A series of «Historical science». С. 123.

⁴⁴ Мова, якою відбувається освітній процес у закладі освіти – українська. URL: http://school15.edu.kh.ua/navchaljnij_proces/vikonannya_movnogo_zakonodavstva/

маємо впевнено йти вперед»⁴⁵. Він висловив стурбованість, що досі частина шкіл міста Миколаєва не забезпечує навчання державною мовою, і запропонував обговорити питання створення та затвердження обласних програм захисту української мови. Позитивним вважаємо те, що після ухвалення Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» української мови, а відтак і української культури у житті 18,6% мешканців Півдня стало «суттєво більше», 19,6% – «трохи більше», відповідно, у мешканців Сходу – 13,3% і 29,4%⁴⁶.

На думку заступниці міністра освіти і науки України В. Рогової, запроваджена в Україні освітня реформа покликана побудувати сучасну конкурентну систему освіти, випускники якої набудуть такий обсяг компетентностей, які забезпечуватимуть успішний особистий і професійний розвиток громадян України⁴⁷. Можемо тільки додати, що оволодіння державною мовою у школах з навчанням мовами меншин на рівні, який гарантує учням цих шкіл успішну інтеграцію в українське суспільство, є однією з найважливіших умов їх самореалізації в майбутньому. Національно-мовна освіта не повинна вести до самоізоляції, етнічної і культурної замкнутості, а має ув'язуватися із загальними інтеграційними процесами.

У той же час усе ще значна частина мешканців Південно-Східного регіону вважає доцільним зберегти вивчення російської мови в межах шкільної програми. Дані соціологічного опитування, проведеного КМІСом з 28 лютого по 11 березня 2019 року, засвідчили, що 57,1% мешканців Півдня, 52,9% Сходу та 73,5% Донбасу (підконтрольні Україні території) вважають, що вивченню російської мови в українськомовних школах повинно

⁴⁵ Тарас Кремінь: У кожній області має бути затверджена цільова програма розвитку української мови. URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua/news/taras-kremin-u-kozhnij-oblasti-maye-buti-zatverdzhena-cilova-programa-rozvitku-ukrayinskoyi-movi>

⁴⁶ Ставлення населення України до закону про мову. 29.07.2020. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=960&page=1&t=10>

⁴⁷ Відбувся візит делегації Міністерства освіти і науки України до Варшави. 01 листопада 2021. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/vidbuvsya-vizit-delegaciyi-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini-do-varshavi>

відводиться така сама кількість часу, як і на вивчення української мови, а 28,3% мешканців Півдня, 25,7% Сходу та 12,1% Донбасу думають, що менше, ніж на вивчення української мови, але більше, ніж на іноземні мови (англійську, німецьку та інші). Порівнюючи з 1998 роком, за 20 років в Україні з **46% до 29,9% знизилася частка тих, хто вважає, що російську мову потрібно вивчати в тому самому обсязі, що й українську**. Також з 31,5% до 25,9% знизилася частка тих, хто вважає, що **російську мову** потрібно вивчати в меншому обсязі, ніж українську, але більшому, ніж інші іноземні мови, натомість, з 16,7% до 25,4% зросла частка тих, хто вважає, що треба вивчати в меншому обсязі, ніж інші іноземні мови⁴⁸.

Українізація закладів культури та освіти охопила усі ланки системи освіти та закладів культури. Результатом російської агресії стали зміни в територіальній дислокації суб'єктів освітнього простору України, адже частина вищів з окупованих територій Донбасу передислоковані до міст Луганщини та до Вінниці, з окупованої АРК – до Києва. Молодь з регіону виїжджає на навчання до інших областей. Шляхами розв'язання проблем розвитку мережі вищої та спеціальної освіти може бути поступовий перехід до обов'язкової профільної спеціалізації у середній школі; утворення нових закладів професійно-технічної освіти і фінансування їхньої діяльності з державного бюджету; стимулювання приватних навчальних закладів; створення умов для часткового повернення Донецького національного університету імені Василя Стуса у Краматорськ та Маріуполь (відкриття філій університету), державна підтримка Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (ЛНУ ім. Т. Шевченка) у Старобільську та Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля у Северодонецьку, освітніх центрів «Донбас-Україна» та «Крим-Україна». За 4 роки роботи освітніх центрів «Донбас-Україна» кількість

⁴⁸ Думки і погляди населення щодо викладання російської мови в українськомовних школах і надання непідконтрольним територіям Донбасу автономії у складі України: березень 2019 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=832&page=2&t=10>

вступників з окупованих територій збільшилася майже вдвічі. Так, після старту роботи центрів у 2016 році понад 850 абітурієнтів з Донбасу вступили в українські ЗВО за спрощеною процедурою, тоді як у 2019 році їх кількість досягла 1600⁴⁹. Знаковим стало внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо особливостей вступу до закладів вищої освіти осіб з тимчасово окупованих територій Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, Донецької та Луганської областей та з території населених пунктів на лінії зіткнення – без ЗНО та за додатковими квотами⁵⁰. Наголосимо, що саме освіта уможливило критичне ставлення до дійсності та здатність конструювати власну картину світу, незалежну від зовнішніх впливів.

Сказане стосується й діяльності закладів культури (театри, музеї, бібліотеки), які також дедалі більше українізуються як за формою, так і за змістом своєї діяльності. Із 16 липня 2021 року набула чинності 23-тя стаття Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», відповідно до якої мовою проведення культурно-мистецьких, розважальних та видовищних заходів є державна мова. Водночас моніторинг діяльності театрів за 8 попередніх місяців засвідчив, що в Одеському національному академічному театрі опери та балету лише три вистави виконувалися державною мовою, 102 – іншою, і 45 – перекладені на державну мову. У Харківському національному академічному театрі опери та балету ім. М. Лисенка з 49 вистав, виконуваних недержавною мовою, лише 19 були перекладені⁵¹.

⁴⁹ Грідіна І. М., Булик М. В., Кудлай В. О. Деокупація освітою: про роботу освітнього центру «Донбас-Україна» при Маріупольському державному університеті. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів ХХІІ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ / за заг. ред. К. В. Балабанова*. Маріуполь : МДУ, 2020. 249 с.

⁵⁰ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо особливостей вступу до закладів вищої освіти осіб з тимчасово окупованих територій Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, Донецької та Луганської областей. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2020. №47. Ст. 410.

⁵¹ Мовний омбудсмен нарікає на невиконання держтеатрами мовного законодавства. 24.09.2021. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/769719.html>

Серед українських театрів у 2020 році найбільший відсоток вистав недержавною мовою зафіксовано в Одеській – 63,8% (647 показів), Харківській – 63,0% (675 показів) та Донецькій – 60,3% (94 покази) областях⁵².

Тут вирішальною є державна підтримка закладів мистецтва і культури, гастролей театрів; використання ІТ-технологій (віртуальні експозиції). Варто активізувати реалізацію заходів, передбачених Державною цільовою програмою відновлення та розбудови миру в східних регіонах України (2017–2020)⁵³ щодо сприяння культурному діалогу та виховання толерантності, збереження та розвитку історико-культурної та духовної спадщини.

Загальне ставлення держави до проблем освіти та науки як другорядних, підпорядкованих економіці, тривалий час залишило поза увагою бібліотечну та музейну справу. Сьогодні музейна справа на тлі пошуку українцями власного культурного коду набула стимулів розвитку і нового змісту. У музеях, виставкових залах усе частіше представлені нові види та засоби сучасного мистецтва: інсталяції, відео-інсталяції, перформанси. Значна увага приділяється висвітленню агресії РФ проти України, участі мешканців регіону у бойових діях на Сході. Також музейні колекції предметів, фотографії, покажчики та каталоги музейних зібрань дозволяють прослідити трансформації традиційної культури національних меншин. Лише у Маріупольському краєзнавчому музеї сучасна грецька етнографічна колекція нараховує понад 700 експонатів, переважно предметів побуту греків Приазов'я⁵⁴.

Заклади культури, бібліотеки Одещини, Херсонщини та Миколаївщини, як і подібні установи на Сході попри окремі випадки успішної модернізації та оптимізації переживають у

⁵² Уповноважений нагадав про використання української під час театральних вистав. 10.08.2021. URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua/news/urovpnovazhenij-nagadav-pro-vikoristannya-ukrayinskoyi-pid-chas-teatralnih-vistav>

⁵³ Про затвердження Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України. 06.10.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1071-2017-%D0%BF#n10>

⁵⁴ Донбас в етнополітичному вимірі. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 286.

цілому непрості часи, враховуючи стан ресурсної бази, техніко-технологічної складової чи приміщення, більшість з яких на регіональному рівні перебувають в аварійному стані та потребують ремонту. Новостворені ОТГ, до яких переходять повноваження з управління публічними бібліотеками і фінансовими ресурсами, призначеними для розвитку галузі, часто опиняються у ситуації складного вибору: утримувати існуючу мережу публічних бібліотек або ж шукати шляхи її реформування, що інколи призводить до закриття окремих бібліотек. Аналізуючи наявні моделі (1 – автономне функціонування публічних бібліотек в ОТГ, які не об'єднуються зі шкільними бібліотеками, будинками культури; 2 – об'єднання публічних бібліотек з освітянськими (шкільними) бібліотеками; 3 – об'єднання публічних бібліотек з народними домами у так звані «Центри культури і дозвілля») й, враховуючи стан системи публічних бібліотек Півдня України, І. Бурміс наголошує, що реформування цієї системи має ґрунтуватися на потребах окремої ОТГ⁵⁵.

Консолідаційний потенціал культури досі не задіяний в Україні повною мірою, тоді як за умов урахування різноманітних культурних запитів і потреб українців культура може стати справжнім чинником об'єднання⁵⁶. При цьому питання культури мають ставитися надзвичайно широко – з включенням усієї сфери суспільної свідомості, культури спілкування, моральних норм і звичаїв, естетизації побуту, взаємодії людини і довкілля тощо. Але головний акцент, гадаємо, варто зробити на культурі національної пам'яті⁵⁷. Тільки спільні

⁵⁵ Бурміс І. В. Формування моделі публічної бібліотеки в умовах об'єднаних територіальних громад Півдня України. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2021. № 1. С. 12–20

⁵⁶ Гуманітарна політика в Україні: виклики та перспективи (Біла книга) : аналіт. доп. / Сінайко О. О. (кер. авт. кол.), Тищенко Ю. А., Каплан Ю. Б., та ін. ; за заг. ред. Ю. Б. Каплан, Ю. А. Тищенко. Київ : НІСД, 2020. 136 с.

⁵⁷ Схід і Південь України: час, простір, соціум. В 2 т. – Том 1: Колективна монографія / відп. ред. В. А. Смолій; ред. кол.: Г. В. Боряк, Я. В. Верменич, В. М. Даниленко та ін.; авт. кол.: Л. Буряк, Я. Верменич (кер. авт. кол.), Т. Винарчук та ін. НАН України, Інститут історії України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 377.

культурні цінності, які єднають минуле, сучасне і майбутнє українців, можуть стати справжнім фундаментом етнокультурної, а відтак і етнонаціональної консолідації.

Збереження етнокультурного розмаїття регіону

Основу національної консолідації становлять не лише такі традиційні ознаки, як усвідомлення належності до однієї держави, громадянство, а й спільні інтереси та цінності. Тут особлива роль культурної єдності, формування якої в полікультурному суспільстві має свої особливості. Її, зазвичай, називають соціетальною, оскільки вона покликана відігравати інтегруючу роль, обслуговувати інтереси усіх суспільних інститутів, соціальних та етнічних груп⁵⁸. У той же час іншим наріжним завданням національної державної етнополітики є збереження українського етнічного різноманіття, подолання негативних, маніпулятивних стереотипів та міфів щодо регіональних, етнокультурних та інших самотніх груп населення України та осіб, які належать до цих груп, оберігання духовних і культурних цінностей громад та громадян. Розв'язання цієї проблеми полягає у відновленні й зміцненні міжлюдської комунікації та єдності громадян, яка повинна базуватися на суспільному порозумінні щодо важливості збереження українського мовного, культурного, релігійно-духовного і етнічного багатоманіття; утвердження стандартів етнонаціональної толерантності у професійній поведінці працівників ЗМІ, установ освіти, управління та ін.; розроблення й реалізація всеукраїнських, регіональних і місцевих програм розвитку міжкультурного діалогу і просвітництва, поширення через системи дошкільного виховання та освіти, засобами масової інформації, а також іншими комунікативними ресурсами знань про історію, культуру, релігію і традиції всіх етнічних спільнот України для їх взаємопізнання і поро-

⁵⁸ Колодій А. Соціетальна культура як чинник національної консолідації. *Консолідація українського народу: конституційно-правові аспекти*. Збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції 28 лютого – 1 березня 2013 р. Львів, ЛНУ ім. Івана Франка. Львів : Вид-во Львівського університету, 2013. С. 42.

зуміння, а також для формування в суспільстві атмосфери терпимості, поваги до цінностей, толерантності й співпраці осіб та груп, що відрізняються етнічною, культурною, мовною та релігійною своєрідністю, ціннісними орієнтаціями.

Соціокультурна інтеграція має дихотомічний характер, це явище постає діалектичною єдністю диференціації і зближення, збереження традиційної ідентичності, що супроводжується лояльністю до особливостей інших культурних ідентичностей, їх прийняттям і прагненням до взаємодії. І це сприяє інтеграційному процесу⁵⁹. Прикладом подібної співпраці стали мешканці міст, які беруть участь у програмі «Інтеркультурні міста» – спільному проєкті Ради Європи та Європейської Комісії, спрямованому на розвиток ідей і практичної реалізації інтеграції мігрантів (переселенців) і національних меншин у суспільне і культурне життя. Загалом від України у програмі «Інтеркультурні міста» задіяні Вінниця, Луцьк, Мелітополь, Одеса, Павлоград, Прилуки, Суми, Шевченківський район міста Києва⁶⁰ (Intercultural). Так, Мелітополь за міжнародним Індексом інтеркультурності випереджає ряд міст Європи і світу, що стало результатом тривалого та ефективного співробітництва багатонаціональної громади Мелітополя, лідерів міста, представників різних спільнот, освітян, активістів, уповноважених посадових осіб та відділів і структур виконавчої влади⁶¹. Завдяки цьому Мелітополь як місто (громада) ухвалило свідоме рішення самовишукувати, виявляти і заохочувати приклади інтеркультурності, поставило політичну мету консолідувати мешканців, розробило стратегію розвитку та забезпечило наявність ресурсів для її втілення. Станом на 2018 рік лише у розвиток інфраструктури інтеркультурного парку «Меліто-парк» було інвестовано 392 ти-

⁵⁹ Явір В. А. Етнополітична інтеграція та дезінтеграція у сучасному світі: політико-правовий концепт: монографія. Київ : Логос, 2018. С. 14–15.

⁶⁰ Intercultural Cities Index reports by city. URL: <https://www.coe.int/en/web/interculturalcities/index-results-per-city>.

⁶¹ Рейтинг м. Мелітополя за міжнародним Індексом інтеркультурності (icc index). URL: https://old.mlt.gov.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=18307&Itemid=382

сячі доларів. В реалізації проекту міській раді допомагало НГО «Демократія через культуру». У Мелітополі зареєстровано 31 громадську національно-культурну організацію, з яких 22 об'єднано в Спілку громадських організацій «Рада національних товариств». Уже багато років у місті працює 9 недільних шкіл із вивчення рідної мови при національно-культурних товариствах⁶². Подібні проекти оберігають етнічну ідентичність від розмивання, а етнічні спільноти від акультурації, можуть стати орієнтиром для інших населених пунктів Південно-Східного регіону.

У сучасних умовах найбільш ефективною формою збереження етнокультурної ідентичності залишається участь громадян у діяльності національно-культурних товариств. За роки незалежності України у Південно-Східному регіоні сформувалася розгалужена мережа культурно-просвітницьких організацій болгарської, грецької, єврейської, німецької, польської, російської та інших меншин. Наведемо дані про ці організації по областях та проаналізуємо засади й особливості їхньої діяльності останніх років. За даними обласних державних адміністрацій у 2017 році⁶³ на Сході та Півдні були такі громадські організації національних меншин:

Таблиця 2.

Області Сходу та Півдня	Національно-культурні товариства національних меншин
Донецька	65 громадських організацій національних меншин (18 грецьких, 9 вірменських, 5 німецьких, 4 азербайджанських, 4 польських, 4 ромських, 3 єврейських, 2 білоруські, 2 російські, 2 чеські, інші меншини по одному товариству).
Дніпропетровська	60 товариств (розподілу за етнічною належністю не надано).
Запорізька	95 організацій (зокрема, болгарських – 15, німецьких – 10, російських – 9, польських – 8, грецьких – 7).

⁶² План міжкультурної інтеграції міста Мелітополь на 2015 – 2020. Мелітополь, 2016.

⁶³ Україна – сузір'я культур. Київ, 2018. 235 с.

Продовження таблиці 2

Луганська	3 41 громадської організації національно-культурного спрямування, які працювали до початку російської окупації, на підконтрольній українській владі території Луганської області зараз працює 8, котрі взаємодіють з управлінням культури, національностей та релігій Луганської обласної державної адміністрації : Старобільське районне товариство любителів польської мови та культури «Міст надії», три відділення Луганського обласного благодійного фонду «Хесед Нер» у містах Северодонецьк, Лисичанськ, Рубіжне (єврейські), Северодонецьке міське товариство німців «Відергебурт»; Товариство німців Лисичанська, Северодонецька міська громадська організація «Чинар» (азербайджанське).
Харківська	Асоціація національно-культурних товариств Харківської області, благодійна організація «Благодійний фонд «Общинний єврейський культурний центр Бейт Росс» та 34 громадських об'єднань національних меншин: 5 єврейських, по 4 грузинських та ромських, 3 азербайджанських; по 2 білоруських, вірменських, осетинських, по одному – казахське, караїмське, корейське, німецьке, польське, болгарське, грецьке, естонське російське, татарське, узбецьке, чеченське.
Миколаївська	46 товариств: азербайджанців – 6, вірмен – 5, болгар – 4, поляків – 4, євреїв – 3, німців – 3, росіян – 3, грузинів – 2, греків – 2, месхетинських турків – 2, ромів – 2, чехів – 2, білорусів, татар, корейців, караїмів, угорців – по 1.
Одеська	понад 200 організацій, зокрема 2 міжнародні, 6 всеукраїнських, 2 регіональні, 41 обласна, 3 міжрайонні, 74 районні, 71 міська, з них найбільше у вірменської, болгарської, грецької, ромської, німецької, польської меншин.
Херсонська	26 громадських об'єднань станом на вересень 2019 року: 5 кримськотатарських, 4 німецькі, 3 польські, по 2 – вірменських, єврейських, корейських, по одному: білоруське, болгарське, в'єтнамське, грецьке, грузинське, курдське, турецько-месхетинське.

Більшість національно-культурних організацій були засновані у місцях достатньої для діяльності наявності активістів етнокультурних рухів або компактного розміщення національних меншин. У цьому плані досить організованими національними меншинами України є болгарська та грецька. Обидві мають регіони компактного проживання: греки в основному проживають у приазовських районах Донецької і Запорізької областей; болгари – на півдні Одеської області і у приазовських районах Запорізької області⁶⁴.

Важливо відзначити, що більшість національних меншин активно підтримала Євромайдан, Революцію Гідності, цивілізаційний вибір України, їх представники беруть участь у волонтерському русі на підтримку Збройних сил.

Після окупації Криму у південних областях значно зросло представництво кримськотатарських організацій, які сформували тимчасово переміщені особи, що свідчить про бажання кримських татар бути ближчими до Батьківщини. У Херсонській області на прикордонні райони та військові частини поширюється видання «Кримське слово» – спільний проект Міністерства оборони, журналістів ҚНА (інформаційного агентства «Кримські новини»), «Крим.Реаліі», який є джерелом інформації про реальну ситуацію в окупованому Криму та «прикордонних» районах.

Значно згорнулося культурне життя національних меншин Донбасу, як і кількість самих носіїв неукраїнської етнічності. У січні – грудні 2015 року була зреалізована адаптаційна програма для близько 300 поляків та осіб польського походження – мешканців Донецької та Луганської областей, які приїхали до Польщі, у т. ч. і із Маріуполя⁶⁵. Аналогічну програму реалізував уряд Чеської Республіки щодо етнічних чехів.

Навколо національно-культурних організацій зосереджені всі прояви культурного життя: діяльність освітніх гуртків, аматорських та професійних колективів, виставки, концерти, фестивалі.

⁶⁴ Національні меншини України в політичних процесах ХХ – ХХІ століть: стан і проблеми дослідження / авт. кол.: Котигоренко В. О. (керівник), Калакура О. Я., Ковач Л. Л. та інш. Київ : ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 555.

⁶⁵ Андрусечко П. Утеча від війни. Історії донбаських поляків. 13.08.2020. URL: <https://novapolshcha.pl/article/utecha-vid-viini-istoriyi-donbaskikh-polyakiv/>

Об'єднуючими для усіх національних меншин Південно-Східного регіону стали спільні масштабні заходи: інтернетічний форум Єврорегіону «Нижній Дунай», міжнародний етнічний фестиваль «Вінок Дунаю», всеукраїнські фестивалі національних культур «В єдиному колі» та «Дивокрай», регіональний фестиваль національних культур «Суцвіття» (усі в Одесі), Всеукраїнський фестиваль національних культур «Таврійська родина» (Генічеськ Херсонської області), обласний фестиваль «Слобожанський віночок» (Харків), обласний фестиваль національних культур «Дружба» (Миколаїв) та десятки інших спільних культурних заходів. За даними КМІСу тільки упродовж 2018 року етнофестивалі відвідали 1,1% мешканців Сходу України (у цьому дослідженні: Донецька, Луганська, Харківська області) та 1,6% Півдня (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області), щоправда, це менше, ніж у Центрі (3,4%) та на Заході (7,5%), і, відповідно, в Україні загалом (3,7%)⁶⁶.

Спільним для більшості національно-культурних товариств, для дієвого забезпечення інтересів учасників громадських організацій є зацікавленість у підтримці з боку державних органів, зокрема, у заснуванні освітніх програм, курсів для вивчення рідної мови, по можливості освітніх закладів з національною мовою навчання, поширенні знань з історії і культури меншин, їхніх історичних батьківщин, контактів з ними, підтримки добросусідських та міждержавних взаємин, збереження пам'яток культури, діяльності художніх колективів, співпраці зі ЗМІ тощо. Потрібно зважати і на те, що будь-яка культура більшості у сенсі самоорганізації є слабшою, ніж культура меншості. Сам факт меншості, навіть незалежно від її статусу в державі та її етнічної культури, формує свій особистий стиль життя, мотивацію дій, рівень активності та групової солідарності. Найчастіше представникам меншості потрібно докладати більше зусиль, ніж етнічній більшості, щоб рухатися уперед⁶⁷.

⁶⁶ Богдан О. Деякі аспекти культурних практик і культурної інфраструктури України: результати всеукраїнського опитування (за даними Київського міжнародного інституту соціології). Одеса, 2019.

⁶⁷ Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 247.

За висновком А. Дегтеренко, добровільна національно-культурна самоорганізація громадян на всеукраїнському або регіональному та місцевому рівнях для самостійного вирішення питань збереження і розвитку історичної пам'яті, культури, мови, релігії, традицій та інших самотутніх ознак своєї спільноти становить основу національно-культурної автономії, яка повинна забезпечуватися державою⁶⁸. Адекватні національно-культурній автономії механізми самофінансування її потреб мають сприяти поступовій зміні теперішньої ситуації, для якої нерідкими є випадки, коли фінансова підтримка з бюджетів різних рівнів надається передусім тим організаціям, керівники яких мають тісніші зв'язки з чільними представниками центральної або місцевої влади. Як наслідок, посилюється змагальність національно-культурних об'єднань за доступ до бюджетних ресурсів та допомоги з боку країн походження своєї етнічної групи.

Незважаючи на скорочення чисельності більшості етнічних меншин, кількість національно-культурних товариств та їхніх учасників помітно зростає. Відзначимо, що частина з новоутворених організацій стала проявом так званого «етнічного бізнесу» – основним видом діяльності котрих є сприяння в отриманні пільг у контактах з країнами походження. Етнічну еміграцію стимулюють заохочувальні заходи з боку Польщі, Росії, Румунії, Словаччини, Угорщини, Чехії, країн Західної Європи. Водночас, насамперед у зв'язку з економічним становищем в Україні, зростає кількість бажаючих переїхати на постійне місце проживання в економічно стабільніші європейські країни. Цю тенденцію підтвердили результати опитування молоді: 11,7% молоді віком 14–34 роки шукають можливості для еміграції з України, а 4,3% – планують це зробити найближчим часом⁶⁹.

У зв'язку з цим врегулювання подвійного громадянства у середовищі національних меншин стало надзвичайно актуальним

⁶⁸ Дегтеренко А. М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я (політологічний вимір). Маріуполь, 2008. С. 146–147.

⁶⁹ Мобільність та міграційні настрої української молоді. URL: <https://pon.org.ua/novyny/7240-moblntst-ta-migracyn-nastroyi-ukrayinskoyi-molod.html>

для України сьогодні, оскільки дедалі збільшується кількість осіб, які отримують громадянство іноземних держав. Противники визнання Україною подвійного громадянства говорять про загрозу національній безпеці держави, оскільки велика частина населення окремих регіонів України може стати громадянами іноземних держав, натомість прихильники, навпаки, вбачають позитивний вплив цього інституту тим, що він дасть змогу об'єднати українців, які за певних обставин проживають за межами території України, сприятиме євроінтеграції України, поліпшить правовий і соціальний захист громадян України за кордоном. Серед переваг подвійного громадянства очевидним є спрощення порядку виїзду за кордон, розширення кола можливостей у навчанні, працевлаштуванні та веденні бізнесу в зарубіжних країнах. На думку багатьох експертів, попри те, що існує чимало факторів для закріплення на офіційному рівні подвійного громадянства в Україні, не варто поспішати з цим через війну, політичну нестабільність усередині країни та в її відносинах з деякими державами⁷⁰.

Зупинити процес еміграції, насамперед молоді, може можливість вільних контактів з потенційними країнами міграції, розвиток міждержавної комунікації, культурні контакти. Наприклад, при Маріупольському державному університеті функціонує Інститут українсько-грецької дружби та елліністичних досліджень. Водночас через брак фінансової підтримки з боку державного та місцевого бюджетів національно-культурні товариства стикаються з такими проблемами, як-то: обмежені можливості для друку газет, оренди приміщень для діяльності організацій та проведення культурних заходів⁷¹.

Окремо наголосимо на досить складній проблемі інтеграції в українське суспільство ромів, які проживають на Півдні та Сході, найбільш компактно в Одеській, Донецькій, Харківській, Дніпропетровській областях. У цьому відношенні викликають занепо-

⁷⁰ Нікітенко Л. О., Бородата К. В. До питання подвійного громадянства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 5(34). С. 53–56.

⁷¹ Дубова С. Забезпечення культурно-освітніх прав грецької етнічної спільноти в Україні. *Стратегічні пріоритети*. 2019. Том 50. № 2. С. 53.

коення факти агресії проти ромів на етнокультурному ґрунті, які почастішали останнім часом, що можуть кваліфікуватися як прояви ксенофобії. У травні 2017 року відбувся конфлікт між представниками ромської громади та іншими мешканцями с. Вільшани Дергачівського району Харківської області. Внаслідок інциденту загинув чоловік, ром за походженням, та ще трое представників цієї етнічної групи отримали вогнепальні поранення. На початку серпня 2017 року Міністерству культури України з відкритих інформаційних джерел стало відомо, що 27 липня 2017 року Одеським осередком всеукраїнської громадської організації «Сокіл» на своїй Facebook-сторінці було розміщено публікацію «Агітаційний рейд проти чумазої чуми в Одесі», яка містить мову ворожнечі, образи та погрози на адресу осіб ромської національності. У зв'язку з цим Міністерством культури України були надіслані листи до Одеської облдержадміністрації та Національної поліції України з проханням звернути увагу на цей випадок порушення прав і свобод ромів в Україні, поінформувати про вжиті в межах компетенції заходи. Відтак у Харківській, Одеській, Херсонській та інших областях було організовано інформаційну кампанію з питань інтеграції в українське суспільство представників ромської національності, в рамках якої акцентовано увагу на питанні надання допомоги ромським сім'ям з дітьми дошкільного віку для здобуття дошкільної та загальної середньої освіти, розв'язання інших нагальних правових та соціальних проблем⁷².

Складними для ромів залишаються проблеми, пов'язані з оформленням свідоцтва про народження, ідентифікаційних кодів, документів на право власності, прописки, реєстрації місця проживання тощо; доступу до медичних та соціальних послуг (медичного обслуговування, соціальної та правової допомоги), житлово-комунальна сегрегація компактних поселень. Доступ до якісної

⁷² Інформація про виконання у 2017 році плану заходів щодо реалізації стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245347410&cat_id=244949510

освіти на всіх її рівнях (від дошкільної до базової профільної та вищої) залишається одним із ключових механізмів інтеграції представників ромської спільноти в українське суспільство. Незнання державної мови та загальна неосвіченість є одним із головних бар'єрів соціальної інтеграції ромів. Згідно з результатами репрезентативних масових опитувань не вміють читати та писати українською 23% осіб ромської національності, ще 33-36% роблять це погано, 14% опитаних не вміють або погано розмовляють українською, ще 12% не розуміють її⁷³.

Акти насилля щодо ромів свідчать про високий рівень етнічних упереджень та стереотипів стосовно ромського населення. Це підтверджують і результати соціологічних опитувань. Індекс ксенофобії (середня соціальна відстань за шкалою Богардуса) етнічних груп, виміряний у вересні 2019 року, засвідчив, що стосовно ромів він найвищий і становить – 5,41, африканців – 5,2, румунів – 4,70⁷⁴. Ефективне розслідування та невідворотність покарання за скоєння злочинів на ґрунті нетерпимості вимагає, зокрема, внесення відповідних змін до вітчизняного антидискримінаційного права.

Розв'язання проблем етнонаціональних меншин як для задоволення їхніх прав та інтересів, так і заради підвищення їхньої лояльності та патріотизму щодо держави і суспільства в цілому є важливим напрямом національної консолідації⁷⁵.

Висновки – рекомендації

Паралельна реалізація двох складових етнополітики – етнокультурної консолідації та збереження етнокультурного розмаїття, спрямованих на формування національно-патріотичної спільноти

⁷³ Близько 200 тисяч ромських батьків не можуть віддати дітей до школи. 24.06.2015. URL: https://zmina.info/news/blizko_200_tisjach_romskih_batkiv_ne_mozhut_viddati_ditej_do_shkoli/

⁷⁴ Міжетнічні упередження в Україні, вересень 2019. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=904&page=1&t=10>

⁷⁵ Луцишин Г. Вплив інститутів громадянського суспільства на процес національної консолідації в сучасній Україні. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. №4 (78). С. 22–32.

громадян України в Південно-Східному регіоні, має низку важливих особливостей, зумовлених історичним спадком від тоталітарного минулого, російською окупацією Автономної Республіки Крим, частини Донецької та Луганської областей, а також певними прорахунками пострадянської трансформації краю, однобічного запровадження тут політики мультикультуралізму. Імперсько-російські та радянсько-комуністичні стереотипи, залишивши глибокий слід у соціокультурному і світоглядному розвитку та свідомості мешканців регіону, спекулятивно використовує російська інформаційно-пропагандистська машина в ході окупаційно-гібридної війни проти України, намагаючись зашкодити проведенню соціокультурних реформ, розмити українську ідентичність як основу національної державності.

За таких умов важливо активізувати інформаційну підтримку з боку зарубіжних партнерів України, насамперед історичних батьківщин національних меншин і потужних українських діаспор, залучити їх до співпраці над спільними освітньо-культурними проектами. Проблеми соціокультурного характеру потребують постійного моніторингу, спеціальних соціологічних опитувань, проведення перепису населення та створення повноцінного реєстру громадян. Їхнє широке обговорення у ЗМІ, науковим та експертним співтовариством сприятиме кристалізації адекватного бачення реалій та визначенню напрямів і засобів розв'язання цих проблем. Залучення зарубіжного досвіду, технологічної та фінансової допомоги від міжнародних організацій полегшить виконання опрацьованих проєктів у соціально-культурній та освітній сферах.

Особливої уваги потребують подальші наукові дослідження щодо опрацювання шляхів припинення війни як гібридно-окупаційної агресії, вироблення інноваційних способів побудови миру «знизу», тобто на рівні локальних спільнот і окремих людей⁷⁶. Видається доцільним продовжити поглиблене вивчення історико-культурної та етнічної специфіки регіонів, культурних традицій та новацій, вироблення рекомендацій стосовно реінтегра-

⁷⁶ Генік М. Методологічні проблеми міждисциплінарних досліджень миру. *Політичні дослідження*. 2021. №1. С. 19.

ції тимчасово окупованих територій та їх жителів, насамперед внутрішньо переміщених осіб, очищення їх свідомості від російського монополізму. Багато належить зробити науково-педагогічним працівникам, викладачам та учителям щодо модернізації змісту вищої, фахової і загальної освіти, включення до навчальних програм спецкурсів з етнокультурної проблематики, інтеграції різних етнічних культур; представникам центральної влади – у програмах культурного розвитку враховувати полікультурний склад населення Сходу та Півдня України; представникам місцевої влади – започаткувати додаткові регіональні програми для забезпечення подальшого інтегрування внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованих частин Донецької та Луганської областей, Автономної Республіки Крим; представникам правоохоронних органів – забезпечити профілактику злочинів на ґрунті культурної, релігійної, мовної та етнічно-расової нетерпимості.

Пріоритетом для державної етнонаціональної політики залишається людиноцентризм, захист гідності, прав і свобод людини. Стратегія національної єдності має бути націлена на вирішення комплексу складних етнополітичних проблем: оновлення змісту культурної політики держави, активізацію співпраці органів місцевого самоврядування та осередків громадянського суспільства, посилення культурної мобільності молоді і подолання синдрому «двокультурності» частини українців східних та південних регіонів.

Вирішення завдань культурної та етнонаціональної консолідації суспільства разом з подоланням бідності, корупції та зменшенням впливу олігархів і агентів «руського мира» на політичні і соціокультурні процеси, посиленням боротьби з деформованим розумінням цінностей, суспільного успіху становить важливий ресурс деокупації територій, відновлення суверенітету України над окупованим Кримом і частиною Донецької і Луганської областей, євроінтеграції й повинно стати пріоритетом діяльності всіх інститутів держави і громадянського суспільства.

Відомості про авторів

Войналович Віктор Анатолійович – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Єленський Віктор Євгенович – доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Калакура Олег Ярославович – доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Котигоренко Віктор Олексійович – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Кулик Володимир Михайлович – доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Ніколаєць Юрій Олексійович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Поліщук Юрій Миколайович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Рябчук Микола Юрійович – кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Information about the authors

Voynalovych Viktor Anatoliyovych – Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Ethnopolitical Studies of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Yelensky Viktor Yevhenovych – Doctor of Philosophy, Professor, Chief Researcher of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Kalakura Oleg Yaroslavovych – Doctor of Political Sciences, Professor, Chief Researcher of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Kotyhorenko Viktor Oleksiyovych – Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of National Minorities of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Kulyk Volodymyr Mykhailovych – Doctor of Political Sciences, Chief Research Fellow of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Nikolaiets Yuriy Oleksiyovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Research Fellow of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Polishchuk Yuriy Mykolayovych – Doctor of Historical Sciences, Leading Research Fellow of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Ryabchuk Mykola Yuriiovych – Candidate of Political Science, Leading Research Fellow of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

**ІЄРАРХІЯ ЦІННОСТЕЙ НАСЕЛЕННЯ
СХОДУ ТА ПІВДНЯ УКРАЇНИ:
ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ В УМОВАХ
РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ**

Комп'ютерна верстка та макетування – Н. М. Лисенко

Підписано до друку 13.04.2022 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк арк. 20,00. Обл.-вид. арк. 17,45.
Тираж 100 прим. Зам. № 2026

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, вул. Генерала Алмазова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.